ભરતખંડનો ઇતિહાસ-સાર,

તથા એ દેશની

ભૂગોળ.

રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર
લલિતાશંકર લાલશંકર વ્યાસ.

(એંગ્લો-ગુજરાતી પેહેલા, બીજા, અને ત્રીજા ધોરણ માટે. તથા
ગુજરાતી છઠ્ઠા ધોરણની પરીક્ષા માટે.)

આવૃત્તિ ચોથી. (તદન નવિન.)

સને ૧૮૬૭ના ૨૫મા આક્ટ મુજબ નોંધાવેલો છે.

ગીતિ.

ભરતખંડ આ તારૂં, ગયું નૂર શું ફરીથી મળવાનું !!
ક્યાં તે રજપૂત કેરૂં, શૌર્ય ઊગ્યું ! રે બધું દિસે સાણું !!

સુરતઃ
"ગુજરાત સ્ટાન્ડર્ડ" પ્રેસમાં ઘેલાભાઈ બાળકરામે છાપ્યો.

૧૮૮૫.

કિમ્મત ૧૦ આના.

ભરતખંડનો ઇતિહાસ–સાર,

તથા એ દેશની

ભૂગોળ.

રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર

લલિતાશંકર લાલશંકર વ્યાસ.

(અંગ્રેજી–ગુજરાતી પ્હેલા, બીજા, અને ત્રીજા ધોરણ માટે. તથા ગુજરાતી છઠ્ઠા ધોરણની પરીક્ષા માટે.)

આવૃત્તિ ચોથી. (તદ્દન નવિન.)

ગીતિ.

ભરતખંડ ઓ તારૂં, ગયું નૂર શું ફરીથી મળવાનું !!
ક્યાં તે રજપૂત કેરૂં, શૌર્ય ઊંચું ! રે બધું દિસે સાણું !!

સુરત:

"ગુજરાત સ્ટાન્ડર્ડ" પ્રેસમાં ઘેલાભાઈ બાળકરામે છાપ્યો.

૧૮૮૯.

કિમ્મત ૧૦ આના.

ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તક જ્યારે મેં પહેલ વહેલું રચી પ્રસિદ્ધ કીધું ત્યારે મને બાગ્યેજ એવી આશા હતી કે એ એની ચોથી આવૃત્તિએ પ્હોંચશે. કારણ કે એ પુસ્તકનો હેતુ એના જેવાં બીજાં પુસ્તકોથી કેવળ જૂદોજ હતો. આજ કાલ ઇતિહાસોની નોટ અસંખ્ય છપાય છે, તેમાં કેટલાક શિક્ષકોની શિક્ષણ પદ્ધતિ એવી હોય છે કે તે તમામ છોકરાને મ્હોડે કરાવવી કે પરીક્ષામાં પાસ થવાને કશી અડચણ ન પડે. એ હેતુથી આ "**ઇતિહાસ-સાર**" નો હેતુ કેવળ જૂદોજ પ્રકારનો છે તે એ કે કોઇ ઇતિહાસની તમામ અગત્યની બાબતોનું તેમનો અરસપરસનો સંબંધ કાયમ રાખી કેવળ દોહનજ કરી લેવું અને કોઇ પણ એવી અગત્યની બીના છોડી ન દેવી કે જેનો ઇસારો ન કીધો હોય; તે એવી રીતે કે જ્યારે મોટું પુસ્તક વાંચવામાં આવે ત્યારે તે બીનાનાં અંકૂર વાંચનારના મનમાં ફૂટીજ ચૂક્યાં હોય. તેમજ પરીક્ષા વખતે ઘણુંજ અગત્યનું શું છે તે માત્ર બે કલાકના દરમ્યાનમાં વાંચેથી તમામ બીના પાછી તેના મનમાં તાજી થાય. એ હેતુ કેટલે દરજ્જે પાર પડયો છે તેનું નિરાકરણ કરવાનું કામ સૂજ્ઞ શિક્ષકોને સોંપું છું.

આ આવૃત્તિમાં એવો ફેરફાર કરી નાખ્યો છે કે અમારી અંગ્રેજી ચોપડી "An Epitome of Indian History" (fourth edition) જે લાગલી ચોથા ધોરણમાં શરૂ કરવાની છે તેને સમજતાં છોકરાઓને કંઇ પણ અડચણ પડે નહીં. એક તરફથી તેનુંજ ભાષાંતર છે એમ કહીએ તો ચાલે. એકંદર જોતાં આ આવૃતિ વધારે ટૂંકી, ઉપયોગી અને સરળ થઇ છે.

ભૂગોળનું જ્ઞાન વિશેષ થાય અને તે વગર ઇતિહાસ બરાબર સમજી શકાતો નથી એવી અનુભવથી ખાત્રી હોવાને લીધે ફલાણી જગા કયાં છે તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. "ગવર્નર-જેનરલની કારકીર્દીની ટૂંક હકીકત" છૂટી આપેલી છે. એ ઉપરાંત ઘણો ફેરફાર કરવામાં આવેલો છે તેથી આશા છે કે આ આવૃત્તિ પાછળની ત્રણો કરતાં અધિક ઉપયોગીપણું બતાવી આપશે. પાછલી ભૂગોળમાં સમાયલી હકીકત જે ઝીણી ઝીણી માલમ પડી તે કહાડી નાખી છે.

સુરત, નાગર ફળીયું,
તા૦ ૧લી જુન સને ૧૮૮૯. } **લ૦ લા૦ વ્યાસ.**

સૂચના.

એંગ્લો—ગુજરાતી પ્હેલા, બીજા, અને ત્રીજા ધોરણોમાં જે ઇતિહાસ શિખવવામાં આવે છે તેને વાસ્તે એક સ્હેલી અને સરળ ભાષાવાળી, ટૂંકી અને બધી મુખ્ય બાબતોનો સમાવેશ થયલો હોય એવી એક ચોપડીની ખોટ છે એવી ખાત્રી થવાથી તથા મારા ઘણા શિક્ષક મિત્રો તરફથી હું વારંવાર સાંભળતો આવ્યો છઊં કે સદહુ ધોરણોનો ઇતિહાસ છોકરો પોતાની મેળે વાંચી સમજી તેમાં લખેલી બીના યાદ રાખી શકે અને તે તેને રમુજને બદલે બોજો થઇ ન પડે એવા એક ઇતિહાસની ખોટ છે. આસરે દસ વર્ષના અનુભવથી ન્હાની ઉમ્મરના છોકરાઓ કેટલો બોજ ઝીલી શકે છે તે અને જૂદા જૂદા પરીક્ષકો પોતપોતાની જૂદી જૂદી રસજ્ઞતાથી દોરવાઈ કેવી કેવી તરેહના પ્રશ્નો પરીક્ષામાં પૂછે છે તે ઘણુંક મારા જાણ્યામાં આવ્યું, સબબ, આ "**ભરતખંડના ઇતિહાસ—સાર**" ને મેં જન્મ આપ્યો. જેવા પુસ્તકની ખોટ છે તેવું આ છેજ એમ કહેવાની હું હિમ્મત ધરી શકતો નથી. પણ એટલું તો કહી શકું છું કે કુમળી વયના વિદ્યાર્થીઓને આ લઘુ પુસ્તકથી ઇતિહાસનો જે કંટાળો તથા શિક્ષકોને વારંવાર નોટ લખાવવાની માથાફૂટ, એ બે દરજ્જે દૂર થઈ શકશે. પ્હેલી આવૃત્તિમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે મારા શિક્ષક મિત્રોએ મને કેટલીક અગત્યની સૂચનાઓ કીધી તે ઉપર આ આવૃત્તિમાં પૂરતું લક્ષ દીધું છે, અને તે કારણથી એ વધારે ઉપયોગી થઇ પડશે એવી આશા છે.

પ્હેલા ધોરણને માટે ૪, ૬, ૭, ૯, ૧૦, ૧૨, ૧૩, ૧૫, ૨૩, તથા ૨૫મે પાને બાદશાહોનાં, ૨૬મે પાને મરેઠા રાજાનાં, ૨૭મે પેશ્વાઓનાં તથા ૮૩મે પાને ગવર્નર—જેનરલોનાં નામ અને વરસ આપેલાં છે તે અને ૧૧૨ મે પાનેથી યુદ્ધો તથા છેલ્લે વરસ વાર બીના આપેલી છે તે શિખવવી બસ છે.

બીજા ધોરણને માટે પ્હેલાં ૩૧ પાનાં (બાલાજી બાજીરાવના મરણ સૂધી) તથા પાને ૪૧—૫૧ સૂધી (પટનાના બીજા યુદ્ધ સૂધી).

ત્રીજા ધોરણને માટે બાકીનો ભાગ ૮૩ પાના સૂધીનો શિખવવો.

એ પુસ્તકમાં મેં પૂરવણી દાખલ કીધી છે. તેમાં પ્રખ્યાત માણસોનું વૃત્તાન્ત અને મુખ્ય લડાઇનાં કારણ તથા તે માંહેલાં યુદ્ધો લખેલાં છે. પછી અંગ્રેજોને કયો પ્રાંત કયા વરસમાં મળ્યો એ અગત્ય-

ના ચૂંટી કહાડી લખ્યા છે. એ પૂરૂં થયાં બાદ યુદ્ધો તથા વરસવાર બીના લખવામાં આવી છે. એ બધી બાબતો છોકરાઓને પુનરાવર્તન કરવામાં ઘણી ઉપયોગી થઇ પડશે.

છેલ્લે મારી વિનંતિ છે કે સુજ્ઞ વાંચનારાઓ આ પુસ્તકમાં નજર ચૂકથી રહી ગયલી ભૂલ સુધારી વાંચશે.

સુરત, નાગર ફળીયું. તા૦ ૧લી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૮૫. **લ૦ લા૦ વ્યાસ.**

ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આગલી બે આવૃત્તિઓની નકલ તમામ ખપી જવાથી આ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. એ ઉપરથી મારી ખાત્રી થાય છે કે છોકરાઓની એ વિષયમાં અડચણ દૂર થયલી છે, અને જે જે તેઓને ઉપયોગનું છે તે યથાસ્થિત આ ચોપડીમાં આવેલું છે, તેમ ત્રીજા ધોરણ સૂધીમાં જેટલું જોઇએ તેની સીમા ઓળંગી નથી. મારા કેટલાક મિત્રોની સૂચના ઉપરથી આ આવૃત્તિમાં **"ભરતખંડની સવિસ્તર ભૂગોળ"** ઉમેરી એને વિશેષ ઉપયોગી કીધી છે. તેમજ વાંચનારને જણાવવામાં આવે છે કે પ્હેલા ત્રણ ધોરણોમાં ઉપયોગી એવી **"જગતની ભૂગોળ"** પણ ઇલાહીદી પ્રસિદ્ધ કીધી છે.

સુરત, નાગરફળીયું, તા૦ ૧લી આગષ્ટ, ૧૮૮૬. **લ૦ લા૦ વ્યાસ.**

ગીતિ.

ઇતિહાસો દરશાવે, અનુભવનાં ફળ અનેક દૃષ્ટાંતે,
પૂર્વે જન કયમ વરત્યું, થયું તેનું શું પરિણામ અંતે.
નાનાવિધનાં રાજ્યો, ઉત્પન થઇને થયાં અતિ દિપતાં.
કો સ્થિતિ રૂડી પામ્યાં, કો લય પામ્યાં અરિસું જુધ કરતાં.
સદાચરણનાં કેવાં-મિષ્ટ, કડુ દુષ્ટ આચરણકેરાં,
ફળ વળી અતિ મદનાં, લોભ વિષયનાં જણાવિ દે જનનાં.
સંપત ક્ષણ એકજમાં જાય, પડે જન વિપત્તિ સાગરમાં,
નીતિ નૌકા તારે, આ ભવમાં તે શિખાડી દે પળમાં.
પ્રિય જન વાંચી ગ્રંથો, ઇતિહાસોથી લઇ રૂડું જ્ઞાન,
માર્ગ સુધો ઝાલી, મેળવવું ખંતથી અમર માન.

3991

ભરતખંડનો ઇતિહાસ-સાર.

પ્રકરણ ૧ લું.

મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાનઉપર સ્વારીઓ કીધી તે પહેલાંની હકીકત.

આર્ય લોકોના રાજ્યની હકીકત.—દેશી ગ્રંથકર્તાઓએ હિંદુસ્તાનને **ભરતરાજા** ઉપરથી **ભારતવર્ષ** (ભરતખંડ) એ નામ આપ્યું છે. એ ભરતરાજાએ આખા દેશઉપર રાજ્ય કીધું હતું એમ કહેવાય છે. એ દેશના મૂળ વતનીઓ ભીલ, કોળી, ગોંડ, મીના, ચુઆર વગેરે હતા. તેઓના વંશજો સોન, નર્મદા અને મહાનદીની આસપાસનાં જંગલોમાં, સગુંજા ટેકરીઉપર, અને છોટાનાગપુરમાં હજી રહે છે. આર્ય હિંદુઓ અસલ મધ્ય એશ્યામાં રહેતા હતા. તેઓએ સિંધુનદ ઓળંગીને દિલ્હીના વાયવ્ય કોણમાં ૧૦૦ માઇલ સૂધીનો નાનો પ્રદેશ પોતાના સ્વાધીનમાં લીધો. ત્યારપછી બ્રાહ્મણો ગંગા અને જમના નદીના ઉત્તર તરફના પ્રદેશમાં આવી વસ્યા હશે એમ માલમ પડેછે. આર્ય લોકોનું જૂનામાં જૂનું ધર્મપુસ્તક **વેદ** છે. તેનો સંગ્રહ **વ્યાસે** કીધો હતો. ત્યારપછી **મનુસ્મૃતિ** નામનું પુસ્તક આસરે ઈ. સ. પૂ. ૯૦૦ વર્ષઉપર રચાયું. એમાં વ્યવહાર અને ધર્મ સંબંધી નિયમોનો સંગ્રહ કીધો છે. એ પુસ્તકનો રચનાર **મનુ** હતો. એણે લોકોના ચાર વર્ગ પાડ્યા—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર. સૂર્ય અને ચંદ્રવંશી રાજા અયોધ્યામાં ઉત્પન્ન થયા ત્યારથી પુરાણોની કથા શરૂ થઇ. સૂર્યવંશમાં **રામ** ઘણો શૂરવીર

પુરૂષ થઈ ગયો. એની કથા આદિ કવિ વાલ્મિકીએ રચેલા **રામાયણ** નામના વીરરસ કાવ્યમાં કહેલી છે. રામે પોતાનું લશ્કર દક્ષિણમાં દોર્યું અને રસ્તે રસ્તે સિંહલદ્વીપ જીતી લીધો. ચંદ્રવંશી રાજાઓના ચરિત્રનું વર્ણન **મહાભારત**માં કીધું છે. ઘણા પ્રાચીન કાળમાં હસ્તિનાપુરના રાજા **ભરત**ને બે પુત્ર હતા—**પાંડુ** અને **ધૃતરાષ્ટ્ર**. પાંડુને પાંચ પુત્ર હતા—**યુધિષ્ઠીર, ભીમ, અર્જુન, નિકુળ,** અને **સહદેવ**. ધૃતરાષ્ટ્રને સો પુત્ર હતા. તેઓ **કૌરવો** કરીને કહેવાતા. દિલ્હીની પાસે **હસ્તિનાપુર**ની ગાદીને માટે એ બન્ને કુટુંબોવચ્ચે વાંધો ઊડયો. **કૃષ્ણે** પાંડવોનો પક્ષ લીધો. હાલ સ્થાનેશ્વર છે તેની નજદીક **કુરૂક્ષેત્ર** આગળ એક ભારી યુદ્ધ થયું. તેમાં પાંડવોનો જય થયો. મહાભારતમાં લખ્યુંછે કે એ ઝઘડા વખતે **સહદેવ** રાજા મગધ (બહાર પ્રાંત) માં રાજ્ય કરતો હતો. તેનો પાંત્રીસમો વંશજ **અજાતશત્રૂ** કરીને હતો. તેના રાજ્યમાં **બૌદ્ધ ધર્મ**નો સ્થાપનાર **ગૌતમ** થયો. અજાતશત્રૂથી છઠ્ઠો વંશજ **નંદ** થયો અને નંદથી નવમો **ચંદ્રગુપ્ત**. એને યુનાની લોકો સન્ડ્રાકોટસ કહે છે. ચંદ્રગુપ્તથી ત્રીજો વંશજ **અશોક** કરીને થઈ ગયો. એના રાજ્યમાં **બૌદ્ધ ધર્મ**નો આખા ભરતખંડમાં જય થયો, બારમા સૈકાની સમાપ્તિ પહેલાં બ્રાહ્મણોએ એ ધર્મનું જડમૂળ કહાડયું. દક્ષિણમાં એ ધર્મનો સૌથી કટ્ટો શત્રુ **શંકરાચાર્ય** આઠમી કે નવમી સદીમાં થઈ ગયો. **જૈન** ધર્મની ઉત્પત્તિ આસરે ઇ૦ સ૦ ૬૦૦ માં કહેવાય છે. જૈન લોકોમાં ન્યાત હોય છે અને કેટલાક સાધુઓ જેઓને તેઓ દેવથી શ્રેષ્ઠ ગણે છે તે તીર્થંકરને નામે ઓળખાય છે.

પરદેશી સ્વારીઓ.—ઈરાનનો રાજા **ડરાયસ હિસ્તાસ્પિસ** ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૧૮માં સાયરસ રાજાની ગાદીએ બેઠો, અને જ્યારથી તેણે પશ્ચિમમાંથી આવીને હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી કીધી ત્યારથી એ દેશની ભરોસો રાખવા લાયક હકીકત છે. એ મોટું લશ્કર લઈ સિંધુ

નદ ઓળંગી આવ્યો અને એ નદીના કાંઠા ભણી આવેલા પ્રદેશોને પોતાના મહાન્ રાજ્ય સાથે સંયોજી દીધા. જીતાયલા પ્રદેશોને ખંડણી આપતા કીધા.

ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૨૭ માં **મહાન્ સિકંદરે** હિંદુસ્તાનઉપર સ્વારી કીધી. તેણે ત્યાંના **પોરસ** રાજાનો પરાભવ કીધો અને તેને કેદ પકડ્યો. એમ છતાં તેણે ઉદારપણે તેને તેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું. પોરસને હરાવ્યા પછી સિકંદરે **પંજાબ** પ્રાંત જીત્યો અને ગંગા નદી તરફ જવાની ઇચ્છા કીધી, પણ તેના લશ્કરે થાકથી અને ભયથી છેક નબળી હાલતમાં આવી જવાથી આગળ વધવાની ના પાડી, તેથી તે પોતાને દેશ પાછો ફર્યો.

સિકંદરના મરણ પછી તેનો એક સરદાર **સેલ્યૂકસ** મોટું લશ્કર લઇને સિંધુનદ ઓળંગી આવ્યો. મગધનો રાજા **ચંદ્રગુપ્ત** એની સામા થયો. સેલ્યૂકસે જય મેળવ્યો, પણ આખરે બન્નેવચ્ચે સલાહ થઇ. ચંદ્રગુપ્તના વંશમાં તેની દશ પેઢીસૂધી રાજ્ય રહ્યું. તેની પછી ત્રણ શૂદ્ર વંશ થયા. તેમાં છેલ્લા વંશ **આંધ્ર**ની સમાપ્તિ ઇ૦ સ૦ ૪૩૬ માં થઈ.

પ્રાચીન હિંદુ રાજા—વિક્રમાદિત્ય. એ **ઉજ્જૈન**નો રાજા હતો. એણે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૬ માં રાજ કરવા માંડયું. તેણે બ્રાહ્મણનો ધર્મ ચલાવ્યો અને પોતાના રાજ્યમાં વિદ્વાન પુરૂષોને બોલાવ્યા. એ વિદ્વાનોમાં સૌથી પ્રખ્યાત પુરૂષ **કાલિદાસ** હતો. એણે પ્રખ્યાત **શકુન્તલા** નાટક રચ્યો છે. વિક્રમની ઘણી પેઢીપછી **ભોજરાજા** થયો. તેણે અગીઆરમા સૈકાની આખરસૂધી રાજ્ય કીધું. **શાલિવાહન** રાજાની રાજધાની ગોદાવરી નદીને કિનારે **પૈઠણ** છે ત્યાં હતી. એણે ઇ૦ સ૦ ૭૮ માં પોતાનો શક ચલાવ્યો.

પ્રકરણ ૨ જું.

પ્રાચીન મુસલમાનોની સ્વારીઓ.

અલપ્તગીન જે આગળ કોઇએક તુર્કી ગુલામ હતો તેણે દસમી સદીમાં અફઘાનીસ્તાનમાં **ગીજની** શેહેરમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. તે ઈ૦ સ૦ ૯૭૬ માં મરણ પામ્યો. એનો **સબક્તગીન** કરીને ગુલામ હતો તે એની છોકરી સાથે પરણ્યો અને એની પછી બાદશાહ થયો. એણે **ગીજની વંશ** સ્થાપ્યો. આ સબક્તગીનને પોતાની પડોસના લાહોરના હિંદુ રાજા **જયપાળ** સાથે લડાઈ થઇ. સબક્તગીને તેને હરાવ્યો અને **પેશાવર**માં પોતાનું થાણું કર્યું. સબક્તગીન ઈ૦ સ૦ ૯૯૬ માં મરણ પામ્યો. એની પછી એનો છોકરો **મહમૂદ** ગાદીએ બેઠો.

ગીજની વંશ, ઈ૦ સ૦ ૯૯૬–૧૧૮૬—૧૯૦ વર્ષ.

મહમૂદ..............૯૯૬ થી ૧૦૩૦.	ઇબ્રાહીમ...........૧૦૫૮ થી ૧૦૯૯.
મહમ્મદ ....૧૦૩૦થી સાત માસ.	મસાઉદ ૨ જો... ...૧૦૯૯ ,, ૧૧૧૮.
મસાઉદ ૧લો... ...૧૦૩૦ ,, ૧૦૪૦.	આર્સલાન... ... ...૧૧૧૮ ,, ૧૧૨૧.
મૌદુદ..............૧૦૪૦ ,, ૧૦૫૧.	બહેરામ...........૧૧૨૧ ,, ૧૧૫૨.
અબદુલ રશીદ... ...૧૦૫૧ ,, ૧૦૫૨.	ખુશરૂ..............૧૧૫૨ ,, ૧૧૫૯.
ફરૂકસાદ.........૧૦૫૨ ,, ૧૦૫૮.	ખુશરૂ મલેક......૧૧૫૯ ,, ૧૧૮૬.

સુલતાન મહમૂદ ગીજની, ૯૯૬–૧૦૩૦.—એ સને ૯૬૭માં જન્મ્યો હતો. એ મહાન્ યોદ્ધા હતો. એની લૂટફાટ કરવાની ઇચ્છા અને મુસલમાની ધર્મ ફેલાવવાના લોભથી એણે ભરતખંડઉપર ચડાઇ કરી. એણે **પહેલી** સ્વારી ૧૦૦૧માં કીધી. તેમાં એણે લાહોરના રાજા **જયપાળ**ને પેશાવર આગળ હરાવ્યો, તેને કેદ પકડ્યો, અને સતલજ નદી ઓળંગી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, અને પછી પાછો ગીજની

ગયો. જયપાળ આવી આફતોથી કંટાળી પોતાના છોકરા **અનંગ-પાળ**ને રાજ્ય સોંપી પોતે બળી મૂઓ. મહમૂદે **બીજી** સ્વારી ૧૦૦૪માં મુલ્તાનની પાસે **ભાટીઆ**ના રાજા ઉપર કરી. **ત્રીજી** સ્વારી મુલ-તાનના સરદાર **અબુલ ફતેહ લોદી** ઉપર ૧૦૦૫માં કરી. એણે **ચોથી** સ્વારી ૧૦૦૮ માં **અનંગપાળ** ઉપર કરી તે વધારે જાણવા જોગ છે. એ અનંગપાળ આસપાસના રાજાઓ સાથે સંપ કરી એની સામા લશ્કર લઇ ગયો, પણ મહમૂદનો જય થયો. પછી તે **નગર-કોટ**ના દહેરા તરફ ચાલ્યો. તે દહેરામાં દ્રવ્ય ઘણું હતું. એ દહેરૂં એણે લૂટી લીધું અને પુષ્કળ દ્રવ્યસહિત પાછો ગીજની ગયો. **પાંચમી** સ્વારી ૧૦૧૦ માં કરી. આ વખતે એણે **મૂલ્તાન** લીધું. સને ૧૦૧૪ માં એણે **છઠ્ઠી** સ્વારી **સ્થાનેશ્વર** ઉપર કીધી અને તે શેહેર લૂટી લીધું. એણે **સાતમી** અને **આઠમી** સ્વારીઓ **કાશ્મીર** ઉપર (૧૦૧૪-૧૦૧૫) કીધી. આ સ્વારીઓમાં એને ઘણી મુશીબતો પડી. એમી **નવમી** સ્વારી (૧૦૧૭) બહુ જબરી હતી. ભરતખંડના મધ્ય ભાગમાં પેસવાનો નિશ્ચય કરી તેણે **કનોજ**માં પ્રવેશ કીધો. ત્યાંનો રાજા મહમૂદને શરણ થયો. મહમૂદે પછી તુરતજ **મથુરા** લૂટયું. એણે પોતાની **દસમી** સ્વારી સને ૧૦૨૨ માં અને **અગીઆરમી** ૧૦૨૩ માં **કલંજર**ના રાજા ઉપર કીધી, પણ તેમાં એ કાંઈ ફાવ્યો નહીં. એની **દસમી** સ્વારી વખતે અનંગપાળનો છોકરો બીજો જયપાળ એની સામો થયો અને તેનું પરીણામ એ થયું કે મુસલમાનોએ લાહોરમાં પોતાનું થાણું સ્થાપી કીધું અને ત્યાં એક સૂબો રાખવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે ભરતખંડમાં મુસલમાન રાજ્યની સ્થાપના થઇ. મહમૂદે પોતાની છેલ્લી અને **બારમી** સ્વારી સને ૧૦૨૪ માં ગુજરાતમાં કીધી. તેમાં **સોરઠી સોમનાથ**ના પ્રખ્યાત દહેરાનો નાશ કર્યો અને બે-સુમાર દ્રવ્ય લઇ ગયો. ગુજરાતમાં એકાદ વર્ષ રહીને તે પાછો ગીજની

ગયો. ત્યાં તે ૧૦૩૦માં મરણ પામ્યો. એ ચાલાક, અગમચેતીવાળો, અને સાહસિક પુરૂષ હતો. **શાહનામાનો** રચનાર પ્રખ્યાત **ફેર્દુશી** એના દરબારમાં પ્રસિદ્ધ થયો.

હવે મહમૂદના મરણ પછી રાજગાદીને સારૂ એના બે જોળીઆ છોકરા **મહમ્મદ** અને **મસાઊદ** વચ્ચે વાંધો ઊઠયો. પહેલો ગાદી ઉપર બેઠો, પણ તેને મસાઊદે તરતજ પદભ્રષ્ટ કરી તેની આંખો ફોડી નાખી અને પોતે ગાદી પચાવી પડયો. એને પણ પદભ્રષ્ટ કીધો અને આંધળા મહમ્મદને પાછી ગાદી મળી. સને ૧૦૪૦ માં મસાઊદના છોકરા **મૌદુદે** પોતાના હરીફોને હરાવ્યા અને પોતે સુલતાન થયો. એજ વર્ષમાં દિલ્હીના રાજાએ મુસલમાનોને લાહોર સિવાય દરેક કિલ્લામાંથી કહાડી મૂકયા. પ્હેલા મહમૂદના સૌથી મોટા છોકરા સુલતાન **અબદુલ રશીદે** ૧૦૫૧ માં પંજાબ મેળવ્યું. એની પછી **ફરૂકસાદ, ઈબ્રાહીમ, મસાઊદ ર જો, આર્સલાન, બહેરામ, ખુશરૂ,** અને **ખુશરૂ મલેક** એ બાદશાહ થયા તે જાણવા જોગ નથી. રજપૂતોએ એકવાર ફરીથી પંજાબ મેળવવાને પ્રયત્ન કીધું, પણ ફાવ્યા નહીં. આખરે સને ૧૧૮૬ માં મહમૂદ ગીજનીના વંશના છેલ્લા બાદશાહ **ખુશરૂ મલેકને શાહબુદાન** અથવા **મહમ્મદ ઘોરીએ** પદભ્રષ્ટ કરીને મારી નાંખ્યો.

ઘોરી વંશ ૧૧૮૬–૧૨૦૬—૨૦ વર્ષ.

શાહબુદ્દીન ઉર્ફે મહમ્મદ ઘોરી, ૧૧૮૬–૧૨૦૬.

શાહબુદીન ઉર્ફે મહમ્મદ ઘોરી—એણે આ વંશમાં એકલાએજ રાજ્ય કીધું. ભરતખંડમાં મુસલમાન રાજ્યનો ખરેખરો સ્થાપનાર એ હતો. સને ૧૧૮૬માં એણે **લાહોર** જીત્યું. ૧૧૯૧ માં એણે

અજમેરના **પૃથ્વીરાજ** સાથે **પાણીપતના**[1] મેદાનમાં યુદ્ધ કીધું, પણ એમાં તે હાર્યો. પછી તે ગીજની ગયો અને મોટું લશ્કર એકઠું કરીને **સ્થાનેશ્વર**[2] આગળ સને ૧૧૯૩ માં પાછો પોતાના શત્રુ સામા થયો. તેણે રજપૂત રાજા પૃથ્વીરાજને હરાવી તેને કેદ પકડ્યો અને તેને મારી નાખ્યો. પછી **અજમેર** લઇ તે લૂટ્યું. ત્યારબાદ મહમ્મદ પોતાના ગુલામ **કુતબુદ્દીનને** સૂબો મૂકીને પાછો ગીજની ગયો. બીજે વરસે તે પાછો આવ્યો, અને કનોજના રાઠોડ રાજા **જયચંદને** હરાવી **કનોજ** અને **કાશી** લીધાં. પછી એણે **ગુજરાત**, **અયોધ્યા**, **બંગાળા** અને **બહાર** એ પ્રાંતો જીત્યા; અને ૧૨૦૬ માં એનું મરણ થયું ત્યાર પહેલાં માળવા સિવાય લગભગ આખા હિંદુસ્તાન ઉપર મુસલમાનોનું સ્થાયી રાજ્ય સ્થપાયું.

ગુલામ વંશ, ૧૨૦૬–૧૨૮૮—૮૨ વર્ષ.

કુતબુદ્દીન … … …૧૨૦૬થી ૧૨૧૦.	બહેરામ …………૧૨૩૯થી ૧૨૪૧.
આરામ…… ……૧૨૧૦ ,, ૧૨૧૧.	અલાઉદ્દીનમસાઉદ…૧૨૪૧ ,, ૧૨૪૬.
અલ્તમશ…………૧૨૧૧ ,, ૧૨૩૫.	નાસિરૂદ્દીન મહમૂદ…૧૨૪૬ ,, ૧૨૬૬
રૂકનુદ્દીન………૧૨૩૫થીસાત માસ.	બલબન…… ……૧૨૬૬ ,, ૧૨૮૬.
રજીઆબેગમ… …૧૨૩૬ ,, ૧૨૩૯.	કૈકુબાદ……… …૧૨૮૬ ,, ૧૨૮૮.

કુતબુદ્દીન, ૧૨૦૬–૧૦.—મહમ્મદ ઘોરીને કોઇ છોકરો નહોતો તેથી એનો માનીતો ગુલામ કુતબુદ્દીન દિલ્હી અને તેના તાબાના પ્રાંતોનો કબજો રાખી રહ્યો. આથી તેને દિલ્હીનો પહેલો મુસલમાન બાદશાહ કહીએ તો ચાલે. તેણે વીસ વર્ષ સૂબા તરીકે અને મહમ્મદ

---

[1] દિલ્હીની પાસે. [2] દિલ્હીની પાસે.

ઘોરીના મરણ પછી ચાર વર્ષ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવ્યું. તે ૧૨૧૦ માં મરણ પામ્યો. એ મોટો લડવઇઓ હતો. એ પોતાની પ્રજા ઉપર ઉદાર અને પોતાના પાદશાહ સાથે નિમકહલાલીથી વર્ત્યો હતો. દિલ્હીમાં લગભગ ત્રણસેં ફુટ ઉંચો **કુતુબ મિનાર** એની યાદગીરીની નિશાની છે. એના છોકરા **આરામે** એક વરસ રાજ્ય કીધું. પછી કુતબુદીનના ગુલામ જમાઇ **અલ્તમશે** તેને પદભ્રષ્ટ કીધો, ને પોતે ગાદીએ બેઠો, ૧૨૧૧. એના રાજ્યમાં હિંદુસ્તાન જીતવાને મુગલોએ ઉપરા ઉપરી હૂમલા કીધા. અલ્તમશે રજપૂત સંસ્થાનમાં **રણથંભોર**નો કિલ્લો, **ગ્વાલિયર** અને **ઉજ્જૈન** સર કર્યા. એ સને **૧૨૩૫** માં મરણ પામ્યો. એના પછી એનો છોકરો **રૂકનુદ્દીન** ગાદીએ બેઠો. એને સાત માસમાં એની બ્હેન **રજીઆબેગમે** પદભ્રષ્ટ કીધો અને પોતે રાજ્ય કરવા લાગી, ૧૨૩૬. રજીઆબેગમ રૂપાળી અને ભણેલી સ્ત્રી હતી, અને હોંશીઆરીથી અને ચતુરાઇથી રાજ્ય કરતી હતી. આમ છતાં એણે એક આબીસિનિયાના **જમાલ** નામના સખસ સાથે ઘણી પ્રીતિ બાંધી. આથી કરીને ઊમરાવો એની ઉપર ગુસ્સે થયા અને તેઓએ એની સામું બંડ ઊઠાવ્યું, તેમાં એ અને એનો ધણી બન્ને હારી ગયાં ને માર્યા ગયાં, ૧૨૩૯. એનો ભાઇ **બહેરામ** એની પછી ગાદીએ બેઠો. એ કાચો અને નિર્દય હતો. આ સમયે મુગલોએ લાહોર ઉપર ચડાઈ કરી અને બ્હેરામને એના સિપાઇઓએજ કેદ પકડી મારી નાખ્યો, ૧૨૪૧. પછી રૂકનુદ્દીનનો છોકરો **અલાઉદ્દીન મસાઊદ** ગાદીએ બેઠો. એના રાજ્યમાં મુગલોના બે હૂમલાઓને હઠાવી કહાડવામાં આવ્યા. પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી એને પદભ્રષ્ટ કીધો, ૧૨૪૬. એના પછી અલ્તમશનો પૌત્ર **નાસિરૂદ્દીન મહમૂદ** ગાદીએ બેઠો. તે ફકીરની માફક રહેતો હતો. એ કિતાબોની નકલો કરી જે પૈસા આવે તેમાંથી પોતાનો બધો ખરચ ચલાવતો. એ કોઈ ચાકર નફર રાખતો નહીં અને એની બેગમના હાથનું રાંધેલું જમતો. મુગલો હૂમલાઓ કર્યા

કરતા, પણ તે સઘળાને તે ફતેમંદીથી હઠાવી કહાડતો. તે ૧૨૬૬માં મરણ પામ્યો. એની પછી **બલબન** ગાદીએ બેઠો. તેણે ૧૨૮૬ સુધી રાજ્ય કીધું. બલબનનો બીજો છોકરો **બઘરાખાન** અથવા બકારાખાન કરીને હતો. તે બંગાળાનો સુબો હતો. એનો છોકરો **કૈકુબાદ** પોતાના દાદાની પછી ગાદીએ બેઠો. એને એનો વજીર **નિજામુદ્દીન** જેટલું પાણી પાય તેટલું પીતો. તે એને દરેક દુર્ગુણમાં ઉત્તેજન આપતો. એને ૧૨૮૮ માં ખીલજી લોકોના સરદાર **જલાલુદ્દીને** મારી નાંખ્યો.

ખીલજી વંશ, ૧૨૮૮–૧૩૨૧—૩૩ વર્ષ.

જલાલુદ્દીન	૧૨૮૮થી ૧૨૯૫.	મુબારક	૧૩૧૬ થી ૧૩૨૦.
અલાઉદ્દીન	૧૨૯૫ ,, ૧૩૧૫.	ખુશરૂ	૧૩૨૦ ,, ૧૩૨૧.
ઉમર	૧૩૧૫ ,, ૧૩૧૬.		

જલાલુદ્દીન ખીલજી ઉર્ફે **ફિરોજશાહે** કૈકુબાદના નાના બાળકને મારી નાખ્યો અને પોતે ગાદીએ બેઠો એમ ધારવામાં આવે છે. એના રાજ્યની મુખ્ય બીના એ બની કે એના ભત્રીજા **અલાઉદ્દીન** ખીલજીએ દક્ષિણ ઉપર ચડાઈ કરી અને ઇલીચપુર લઇ તે લુટી લીધું. ત્યાંથી પાછા આવીને એણે એના કાકા જલાલુદ્દીનને ૧૨૯૫ માં મારી નાખ્યો, અને દિલ્હીના તખ્ત ઉપર બેઠો. એણે પહેલ વહેલાં જલાલુદ્દીનના બે છોકરાને મારી નાખ્યા. સને ૧૨૯૭માં એણે એક સૈન્ય **ગુજરાત** મોકલ્યું અને **પાટણનો** તદન નાશ કીધો. ગુજરાતની આ જીતમાં **મલેક કાફુર** નામનો એક બોજો ખૂબસુરત ગુલામ પકડાયો. એ મલેક કાફુર જલદીથી ઊંચી પદ્વીએ પહોંચ્યો અને આખરે એણેજ અલાઉદીનનું ખૂન કીધું. ગુજરાતના રાજા **કરણની** રાણી **કૈળાદેવી**

જે હિંદુસ્તાનમાં સૌથી ખૂબસુરત સ્ત્રી કહેવાતી હતી તે પણ કેદ પકડાઈ. સને ૧૨૯૮ માં મુગલોએ હિંદુસ્તાન ઉપર ભારે ચડાઈ કરી. તેમાં તેઓ કતલ પામ્યા. ૧૨૯૯ માં અલાઉદ્દીનને મારી નાખવાની કોશીશ થઇ, પણ તે નિષ્ફળ ગઇ. મલેક કાફુરે દક્ષિણમાં ચાર સ્વારીઓ કરી તેમાંની એકમાં કરણ રાજાની કુંવરી **દેવળદેવી** કેદ પકડાઇ. રફતે રફતે અલાઉદ્દીનના ઉપર કાફુરે સ્વતંત્ર સત્તા મેળવી. તેને સૌના ઉપર અદેખાઈ આવી અને ૧૩૧૫ માં અલાઉદ્દીનને તેણે વિષ દઇ મારી નાખ્યો. પછી કાફુરે અલાઉદ્દીનના સૌથી નાના છોકરા **ઉમર**ને ગાદીએ બેસાડયો અને તેના ત્રીજા છોકરા મુબારકનું ખૂન કરવાને મારા મોકલ્યા. પણ **મુબારકે** લશ્કરને પોતાની તરફ કરી લીધું, કાફુરને મારી નાખ્યો અને પોતે ગાદીએ બેઠો (૧૩૧૬). પછી ખુશરૂખાંને પોતાનો વજીર બનાવ્યો અને સઘળી સત્તા તેને સ્વાધીન કરી. હવે **ખુશરૂએ** મલબાર ઉપર ચડાઇ કરી તેમાં તેની કતલ થઇ. એણે પોતાના પાદશાહને અને તેના કુટુંબના સઘળા માણસોને મારી નાંખ્યા અને પોતે બાદશાહ થયો (૧૩૨૦). તે નીચ કુળનો હતો તેથી લોકોને તે અપ્રિય થઇ પડયો. બંડો જાગ્યાં અને એને ૧૩૨૧ માં પંજાબના સૂબા **ગ્યાસુદ્દીન તઘલખે** મારી નાખ્યો.

તઘલખ વંશ, ૧૩૨૧—૧૪૧૨—૯૧ વર્ષ.

ગ્યાસુદ્દીન ૧લો......૧૩૨૧ થી ૧૩૨૫.	અબુબકર ...... ૧૩૮૯થી ૧ માસ.
મહુમ્મદ ....૧૩૨૫ ,, ૧૩૫૧.	નાસિરૂદ્દીન.........૧૩૮૯ થી ૧૩૯૨.
ફિરોજશાહ.........૧૩૫૧ ,, ૧૩૮૮.	સિકંદરશાહ ... ૧૩૯૨થી ૧ાા માસ.
ગ્યાસુદ્દીન ૨ જો...૧૩૮૮થી ૫ માસ.	મહુમ્મદશાહ... ... ૧૩૯૨ થી ૧૪૧૨

ગ્યાસુદ્દીન તઘલખ પાદશાહ થયો તેમાં કોઇએ વાંધો ઊઠાવ્યો નહીં. એ બલ્બનના તુર્કી ગુલામનો છોકરો હતો. તે બંગાળે ગયો અને બઘરાખાન જે સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતો હતો તેને ત્યાંનો પાદશાહ કબૂલ કીધો. પાછાં આવતાં તે એકાએક મરણ પામ્યો, ૧૩૨૫. એના પછી એનો છોકરો **જૂના સુલતાન મહમ્મદ તઘલખ** નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એ બહુ હોંશીઆર અને ભણેલો હતો, પણ જરા તરેહવાર સ્વભાવનો હતો. મુગલોને લાંચ આપી તેમને પોતાની તરફ કરી લઇને તેણે દક્ષિણ ઉપર સ્વારી કીધી. એણે **ઇરાન** અને **ચીન** ઉપર હુમલા કીધા, પણ એનું લશ્કર તદન નાશ પામ્યું. સને **૧૩૪૭** માં ગુજરાતમાં બંડ ઊઠયું તેથી દક્ષિણમાં **બ્રાહ્મણી વંશ**ની સ્થાપના થઈ. મહમ્મદ ૧૩૫૧માં મરણ પામ્યો. એણે એની ઘેલછામાં પોતાની રાજધાનીનું શેહેર **દિલ્હી** બદલી **દોલતાબાદ** કીધું. બીજું એ કીધું કે એનો એક દાંત પડી ગયો તેના ઉપર એણે એક સુંદર કબર ચણાવી! એના પછી એનો ભત્રીજો **ફિરોજશાહ** બાદશાહ થયો. એણે બંગાળાનું તથા દક્ષિણના રાજ્યોનું સ્વતંત્રપણું કબૂલ કીધું, ૧૩૫૬. સિંધમાં બંડ થતાં હતાં તેનો પાકો બંદોબસ્ત કરવામાં એનો ઘણો વખત ગયો. એણે ડહાપણ ભરેલા કાયદા તથા રૈયતના ફાયદાનાં કામો કીધાં હતાં—કૂવા, વાવ, તળાવ, નહેર, ધર્મશાળા, મસજીદો વગેરે બંધાવ્યાં હતાં. સતલજ નદીની પાસે ફિરોજશાહ શેહેર છે તે એણે બાંધ્યું. એ ૧૩૮૮ માં મરણ પામ્યો. એના પછી એના બે પૌત્ર **ગ્યાસુદ્દીન** અને **અબુબકર** અનુક્રમે બાદશાહ થયા. તેમાં પહેલાએ પાંચ માસ અને બીજાએ એક માસ રાજ્ય કીધું. એ બન્ને પદભ્રષ્ટ થયા અને પહેલાનું ખૂન થયું. ફિરોજનો સૌથી મોટો છોકરો **નાસિરૂદ્દીન તઘલખ** પછી ગાદીએ બેઠો, (૧૩૮૯). ખટાવાના રાજાએ બંડ કર્યું તે એણે સમાવી દીધું. એ ૧૩૯૨માં મરણ પામ્યો. એના પછી

એનો છોકરો હુમાયું **સિકંદર** નામ ધારણ કરીને ગાદીએ બેઠો, પણ દોઢ માસમાં મરણ પામ્યો. પછી એનો બીજો ભાઇ **મહુમ્મદશાહ** બાદશાહ થયો. સને **૧૩૯૮** માં તાતારના સરદાર **તૈમૂરે** દિલ્હી ઉપર સ્વારી કરી. બાદશાહી ફોજ હારી ગઈ, અને બાદશાહ ગુજરાત નાઠો; તૈમૂરે પોતાને બાદશાહ કહેવડાવ્યો, અને તેના લસ્કરે પાંચ દિવસ સુધી દિલ્હી લૂટયું, બાળ્યું અને હજારો લોકોનો સંહાર કીધો. પછી પુષ્કળ દ્રવ્ય લઇ તૈમૂર સમરકંદ ગયો. મહમ્મદશાહ ૧૪૧૨ માં મરણ પામ્યો. એના મરણ પછી એના સરદારોએ **દોલતખાં** લોદીને પોતાનો બાદશાહ પસંદ કીધો, પણ એને પંજાબના સુબા **ખીજરખાં**-એ સને ૧૪૧૪માં કહાડી મૂકયો.

સૈયદ વંશ, ૧૪૧૪–૧૪૫૦—૩૬ વર્ષ.

સૈયદ ખીજરખાં ... ૧૪૧૪ થી ૧૪૨૧. | સૈયદ મહુમ્મદ......૧૪૩૫ થી ૧૪૪૪.
સૈયદ મુબારક......૧૪૨૧ „ ૧૪૩૫. | સૈયદ અલાઉદ્દીન...૧૪૪૪ „ ૧૪૫૦

સૈયદ ખીજરખાં.—એણે સાત વરસ રાજ કર્યું તે બધો વખત મોજમઝા અને આળસમાં કાઢયો. એ ૧૪૨૧ માં મરણ પામ્યો. એના પછી **સૈયદ મુબારક** પાદશાહ થયો. એણે રોહિલખંડ તાબે કરવાને કેટલીક લડાઇઓ કરી; એને પંજાબમાં ગક્કર લોકોએ ઘણો સંતાપ આપ્યો. એને એના વજીરે મારી નંખાવ્યો, ૧૪૩૫. ત્યાર પછી એનો ભત્રીજો **મહુમ્મદ** પાદશાહ થયો. એણે થોડો વખત તો સારી રીતે રાજ ચલાવ્યું, પણ પાછળથી મોજમઝામાં પડયો તેથી જવાનપુરના સુલતાને એનું કેટલુંક રાજ કબજે કર્યું. માળવાના રાજા મહમ્મદ ખીલજીએ છેક દિલ્હી ઉપર હુમલો કર્યો. લાહોરના સુબેદાર

બહલોલ લોદીએ એને આ સંકટમાંથી છૂટો કર્યો. એ ૧૪૪૮ માં મરણ પામ્યો. એની પછી એનો છોકરો **આલમશાહ** ઉર્ફે **અલાઉદ્દીન** ગાદીએ બેઠો. પણ **બહલોલ** લોદીએ આવી દિલ્હીની ગાદી કબજે કીધી. એ ઉપરથી આલમે રાજીનામું આપ્યું, અને ગાદી ઉપરથી હાથ ઊઠાવ્યો. આ પ્રમાણે સૈયદ વંશનો અંત આવ્યો, ૧૪૫૦.

લોદી વંશ, ૧૪૫૦–૧૫૨૬–૭૬ વર્ષ.

બહલોલ લોદી...........૧૪૫૦ થી ૧૪૮૮.
સિકંદર લોદી ....૧૪૮૮ ,, ૧૫૧૮.
ઈબ્રાહીમ લોદી...........૧૫૧૮ ,, ૧૫૨૬.

બહલોલ લોદીએ સરહિંદ અને પંજાબ પોતાના કબજામાં લઈ દિલ્હીમાંથી અલાઉદ્દીનને કાઢી મૂક્યો. પછી એણે જવાનપુર લીધું. એ ૧૪૮૮ માં મરણ પામ્યો. એના પછી એનો ભાઇ **સિકંદર લોદી** ગાદીએ બેઠો. એણે ૧૪૯૧ માં બહાર પ્રાંત જીત્યો. એના રાજ્ય ઉપર મોટી નામોશી એ છે જે એણે ધર્માંધપણામાં હિંદુઓનાં દહેરાં તોડી ત્યાં મસજીદો બાંધી. એના રાજ્યમાં ફિરંગી લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા અને ૧૪૯૮ માં કલીકટ બંદરમાં ઉતર્યા. એ ૧૫૧૮ માં મરણ પામ્યો. એના પછી એનો છોકરો **ઇબ્રાહીમ લોદી** ગાદીએ બેઠો. એ એના બાપ જેવો નહોતો. એના જૂલમથી એના સરદારો કંટાળી ગયા. તેમાંના એક પંજાબના સૂબેદાર **દોલત**ખાં લોદીએ **સુલતાન બાબર**ને બોલાવ્યો. તેણે આવીને **લાહોર** લીધું ને તે બાળી નાખ્યું. પછી તે દિલ્હી ઉપર ચઢી આવ્યો. ઇબ્રાહીમ **પાણીપત**ના મેદાનમાં તેની સામો થયો. અહીં **૧૫૨૬** માં એક યુદ્ધ થયું, તેમાં ઇબ્રાહીમ હાર્યો અને માર્યો ગયો. આ પ્રમાણે અફઘાન વંશનો અંત આવ્યો, ૧૫૨૬.

પ્રકરણ ૩ જું.

બ્રાહ્મણી વંશ.

આ રાજ્યની સ્થાપના મહમ્મદ તઘલખના વખતમાં **૧૩૪૭** માં અફઘાન સરદાર **ઝફરખાંએ** કરી. એણે દક્ષિણમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેની રાજધાની કુલબર્ગમાં હતી. એ **ગંગુ** કરીને એક બ્રાહ્મણનો ગુલામ હતો. એ ગંગુએ અગાઉથી કહ્યું હતું કે એ માણસ આગળ જતાં કોઇ દહાડો ઘણી મ્હોટી પદ્વીએ ચડશે. એ સને **૧૩૪૭** માં **સુલતાન અલાઉદ્દીન હસન ગંગુ બ્રાહ્મણી** એ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એણે દશ વર્ષ રાજ્ય કીધું. આ વંશમાં ૧૮ રાજા થયા, તેઓએ એક પછી એક ૧૫૨૬ સૂધી રાજ્ય કીધું. પાણીપતના યુદ્ધથી દિલ્હીમાંથી અફઘાન વંશની સમાપ્તિ થઇ ત્યારે આ વંશના છેલ્લા રાજાનો અમલ પૂરો થયો. આખરે એના પાંચ ભાગ થયા અને એ સઘળાને દિલ્હીના મુગલ બાદશાહોએ જીતી લીધા. આ પાંચ ભાગ નીચે પ્રમાણેઃ—

(૧) **બીજાપુરનું આદિલશાહી** રાજ્ય. એને સને ૧૪૮૯ માં **આ**દિલશાહે સ્થાપ્યું અને આખરે ૧૬૮૬ માં **ઔર**ંગજેબે ઊંચું વાળ્યું.

(૨) **અહમદનગરનું નિઝામશાહી** રાજ્ય. એની સ્થાપના ૧૪૯૦ માં નિઝામ-ઉલ-મુલ્કના છોકરા **મલેક અહમદે** કરી. એની ઉપર અકબરનું લશ્કર ચડી આવ્યું ત્યારે **ચાં**દબીબીએ એનું રક્ષણ કીધું. આ રાજ્ય ૧૬૩૭ સૂધી રહ્યું અને આખરે **શા**હજહાંએ એનો નાશ કીધો.

(૩) **ગોવળકોંડા** અથવા **કુતબશાહી.** એને કુતબ-ઉલ-મુલ્કે ૧૫૧૨ માં સ્થાપ્યું. અને **ઔર**ંગજેબે ૧૬૮૭ માં એનો અંત આણ્યો.

(૪) **બીરારનું** અથવા **ઇમાદશાહી** રાજ્ય. એની સ્થાપના ફ્થ-ઊલ્લાએ ૧૪૮૪ માં કરી. સને ૧૫૭૪ માં એને અહમદનગર રાજ્ય સાથે જોડી દીધું. એનું રાજધાનીનું શેહેર ઇલીચપુર હતું.

(૫) **બીદરનું બરીદશાહી** રાજ્ય. એ **અહમદ બરીદે** ૧૫૨૬માં થાપ્યું. એને ૧૫૯૯માં **અકબરે** પોતાના રાજ્ય સાથે સંયોજી દીધું.

પ્રકરણ ૪ થું.

મુગલ વંશ, ૧૫૨૬—૧૮૫૭—૩૩૧ વર્ષ.

ભાગ ૧ લો. એ રાજ્ય પૂર્ણ ચ્હડતીમાં ૧૫૨૬-૧૭૦૭ સુધી.

બાબર ... ...૧૫૨૬થી ૧૫૩૦.	જહાંગીર..........૧૬૦૫ થી ૧૬૨૭.
હુમાયું ... ...૧૫૩૦ „ ૧૫૫૬.	શાહજહાં...... ...૧૬૨૭ „ ૧૬૫૮.
અકબર... ... .૧૫૫૬ „ ૧૬૦૫.	ઔરંગઝેબ........૧૬૫૮ „ ૧૭૦૭.

સુલતાન બાબર (૧૫૨૬-૩૦).—એ તૈમૂર (તેમરલેઇન) નો છઠ્ઠો વંશજ હતો. સમરકંદ અને કાબુલ લીધા પછી એ ઉત્તર હિંદુસ્તાન જીતવાનો લાગ જોયા કરતો હતો. આખરે જોઇતી તક મળી. પંજાબના સૂબા **દોલત**ખાં લોદીએ એની મદદ માગી. ૧૫૨૪ માં એણે **લાહોર** લીધું અને ૧૫૨૬ માં **પાણીપત**ના મેદાનમાં પ્રખ્યાત યુદ્ધ કીધું તેમાં **ઇબ્રાહીમ લોદી**એ પોતાનું રાજ્ય ખોયું તથા માર્યો ગયો. આ ફત્તેહથી બાબર **દિલ્હી** અને **આગ્રા**નો ધણી થયો, અને પોતે હિંદુસ્તાનનો બાદશાહ છે એમ આણ વર્તાવી. પણ એનાથી નિરાંતે રાજ્ય થયું નહીં. બીજે વરસે મેવાડમાં ચિતોડનો રજપૂત સરદાર રાણા **સંગ** સઘળા મુખ્ય રજપૂત રાજાઓને પોતાની મદદે લઇને બાબરની સામો લડવા આવ્યો, પણ **ફત્તેહપુર**

સિક્રીના યુદ્ધમાં હારી ગયો. બાબરની આ ફતેહથી અને **ચંદેરી** પોતાના કબજામાં આવવાથી મુગલ રાજ્યનો પાયો મજબૂત ગયો. પછી એણે **બહાર** અને **બંગાળા** ઉપર ચડાઈ કરીને જીતી લીધાં, ૧૫૨૯. બાબર ૧૫૩૦ માં મરણ પામ્યો. એ ઘણો બહાદૂર હતો. એને ચાર છોકરા હતા—**હુમાયું**, **કામરાન**, **હિન્દાલ**, અને **મિર્ઝાઅસ્કરી**.

હુમાયું (૧૫૩૦—૫૬). —એ બાબરનો છોકરો હતો. એણે ૨૬ વર્ષસુધી નામનું રાજ્ય કીધું; પણ એને આસરે સોળ વર્ષ (૧૫૪૦—૫૬) પરદેશમાં રહેવું પડ્યું. એ અરસામાં હિંદુસ્તાનમાં સૂર વંશના અફઘાન રાજાઓએ રાજ્ય કીધું. ૧૫૩૩ માં હુમાયું ગુજરાતમાં લશ્કર લઈ ગયો અને ત્યાંના રાજા બહાદૂરશાહને **મંદેશ્વર**[2] આગળ હરાવ્યો, ૧૫૩૪. પછી એણે **ચાંપાનેર**નો કિલ્લો લીધો. ત્યાર પછી સૂરવંશનો અફઘાન **શીરખાં** જે બંગાળા પચાવી પડ્યો હતો અને જેણે ચુનારનો કિલ્લો પોતાને સ્વાધીન કીધો હતો તેની સામા **હુમાયું** ગયો. પણ ૧૫૪૦માં **કનોજ**[3] પાસે યુદ્ધ થયું તેમાં એ તદન હારી ગયો, અને એને રખડતાં રખડતાં ઇરાન તરફ નાસી જવું પડ્યું. હવે શીરખાં દિલ્હીના **તખ્ત** ઉપર બેઠો અને **સૂરવંશ*** સ્થાપ્યો. ૧૫૫૬ માં ઇરાનના રાજા **શાહતહમસ્પે** હુમાયુંને કહ્યું કે તું શીયા પંથ કબૂલ

---

૧ આગ્રા પાસે. ૨ ચંબલ નદી ઉપર ૩ આગ્રા પાસે.

* શીરખાંએ પાંચ વર્ષ (૧૫૪૦—૪૫) સુધી રાજ કીધું. એણે બંગાળા, માળવા, મારવાડ, અને પછી ચીતોડ જીતી લીધાં, પણ બુંદેલખંડમાં કલંજરને ઘેરો ઘાલતાં એ મરણ પામ્યો. એણે બંગાળેથી સિંધુનદ સુધી રસ્તો બંધાવ્યો હતો અને ઠેકાણે ઠેકાણે ધર્મશાળાઓ તથા કૂવાઓ બંધાવ્યાં હતાં. એની પછી ઈસ્લામશાહ (૧૫૪૫—૫૨) અને આદિલશાહ (૧૫૫૨—૫૫) બાદશાહો થયા. એ ઘણા નબળા હતા. આ વંશ ૧૫૫૫ સુધી ચાલ્યો.

કર તે મૂજબ કબૂલાત આપવાથી તેનું ગયલું રાજ્ય પાછું મેળવવાને લશ્કરની મદદ આપી. એ પોતાના વિશ્વાસુ સરદાર **બહેરામખાંને** લઇને દિલ્હી આવ્યો અને સિકંદરને હરાવી પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. પણ એ રાજ્ય ભોગવવાને ઝાઝું જીવ્યો નહીં. દિલ્હીમાં આવ્યો ત્યાર પછી છ માસમાં તેનું અકાળ મૃત્યુ થયું. એ બહાદૂર, મિલનસાર, અને ભણેલો હતો.

અકબર (૧૫૫૬–૧૬૦૫).—એ હુમાયુંનો છોકરો હતો. જેવામાં શીરખાંને લીધે તે નાસતો હતો તેવામાં ૧૫૪૨ માં સિંધમાં અમરકોટમાં એ જન્મ્યો. જ્યારે એનો બાપ મરણ પામ્યો ત્યારે એની ઊમર માત્ર તેર વર્ષની હતી, તેથી **બહેરામખાં** એની વતી રાજ્ય ચલાવતો. સૂરવંશના પાદશાહ આદિલશાહનો સરદાર **હેમુ** હુમાયુંના મરણની ખબર સાંભળી દિલ્હી ઉપર ચડી આવ્યો, પણ ૧૫૫૬ માં **પાણીપત**ના મેદાનમાં એને બહેરામખાંએ હરાવ્યો. હવે અકબરને સ્વતંત્ર સત્તા પોતાના હાથમાં લેવાનું મન થયું, પણ બહેરામને રાજસત્તા એટલી બધી ગળી લાગી હતી કે તે અકબરને ભાગ્યેજ ફાવવા દેતો. બહેરામ બંડ કરી ઊઠયો, પણ તરતજ હારી ગયો. પછી તે મક્કે હજ કરવા જવા નીકળ્યો, પણ ગુજરાતમાં એને કોઇએ મારી નાંખ્યો. અકબર હવે એકલો રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. તે જાણતો હતો કે મારૂં રાજ્ય મજબૂત પાયા ઉપર નથી, તેથી રજપૂત લોકો સાથે મિત્રાચારી રાખવા સારૂ તે જોધપુરના રાણાની છોકરી **જોધબાઇ** સાથે પરણ્યો; અને ધીમે ધીમે પોતાની યુક્તિ અને હિંમતથી તેમને પોતાની સત્તા નીચે લાવ્યો. ૧૫૭૨ માં અકબરે **ગુજરાત** જીતી લીધું. પછી એણે ૧૫૭૫ માં **બંગાળા**, **બહાર**, અને **ઓરિસ્સા** લીધાં. ત્યારબાદ એણે ૧૫૮૬ માં **કાશ્મીર**, ૧૫૯૨ માં **સિન્ધ** અને ૧૫૯૪ માં **કંદહાર** જીતી લીધાં.

હવે અકબરે **દક્ષિણ** જીતવાનો મનસૂબો કીધો. ૧૫૯૯ માં એણે

પોતના છોકરા **મુરાદને** **અહમદનગર** મોકલ્યો. ત્યાં તે વખતે **ચાંદબીબી** રાજ કરતી હતી. ચાંદબીબીએ બહાદૂરીથી મુગલોને હાંકી કહાડ્યા, પણ બીજે વરસે જ્યારે અકબર જાતે ગયો ત્યારે તેણે એકદમ છાપો મારીને તેનો કિલ્લો લઈ લીધો, ૧૬૦૦. હવે અકબરના છોકરા **સલીમે** એની સામે બંડ મચાવ્યું, પણ એને બંગાળા અને ઓરિસ્સા પ્રાંતો આપી સમજાવ્યો. સને ૧૬૦૫ માં અકબર મરણ પામ્યો. એને **સલીમ**, **મુરાદ** અને **દાનિયલ** કરીને છોકરા હતા. એ હિંદુસ્તાનના મુસલમાન બાદશાહોમાં સૌથી મ્હોટો અને પ્રતાપી થઇ ગયો. એનામાં લશ્કરી હિમ્મત ઘણી હતી. એ દયાળુ, કૃપાળુ, અને ઇન્સાફી હતો. એ હિંદુઓ અને મુસલમાનોને સમાન ગણી બન્નેને ઊંચી પદ્વી આપતો હતો. એણે **જજીઆ વેરો** અથવા પર ધર્મના લોકો ઉપર માથા દીઠ વેરો હતો તે કહાડી નાખ્યો, અને **સતી** થવાનો ચાલ બંધ પાડયો. સરકારી મ્હેસુલની બાબતમાં ઘણો ચતુર માણસ **રાજા ટોડરમલ** એના રાજ્યમાં થઇ ગયો. જમીદારોએ સરકારમાં કેટલી રકમ ભરવી તે એણે નક્કી કીધું. એણે બધી જમીનનું ચોકસાઇથી માપ લીધું અને તેના ત્રણ વર્ગ પાડ્યા, અને એની દેખરેખ નીચે બેકાયદે જે કરો નાખવામાં આવતા હતા તે બધા કહાડી નાખવામાં આવ્યા.

જહાંગીર (૧૬૦૫–૨૭).—અકબરના મરણ પછી તેનો છોકરો સલીમ ગાદીએ બેઠો અને **જહાંગીર** નામ ધારણ કીધું. એને ગાદીએ બેઠાને ૭ માસ થયા એટલામાં એના છોકરા **ખુશરૂએ** બંડ કર્યું પણ તે કેદ પકડાયો.

સને ૧૬૦૦ માં અહમદનગરના ઘેરામાં ચાંદબીબીને કોઇએ મારી નાખી. ત્યારપછી તે શેહેર અકબરને હાથ આવ્યું. પણ તે રાજ્ય પૂર્ણ રીતે તાબે થયું નહોતું. જ્યારે મુગલ સરદારોએ તે ઉપર પાછો હૂમલો કીધો ત્યારે **મલિકઅંબરના** હાથમાં અહમદનગરની મુખ્ય સત્તા હતી. તે

બહાદુરીથી મુગલોની સામો થયો અને ઉત્તરમાં તેઓને છેક બુહ્રાનપુર સૂધી હઠાવી કહાડ્યા.

સને ૧૬૧૩ માં જહાંગીર બાદશાહે અંગ્રેજ લોકોને વેપારના હકો આંપ્યા, અને સુરત, ખંભાત, ગોધા, અને અમદાવાદમાં કોઠીઓ સ્થાપવા દીધી. સને ૧૬૧૫માં ઈંગ્લંડના પહેલા જેઈમ્સે સર ટામસ રો નામના સખસને ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કમ્પની માટે વેપારના હકો માગવાને એલચી તરીકે મોકલ્યો.

સને ૧૬૧૪માં જહાંગીરના છોકરા શાહજહાંએ ઊદેપુરના રાણાને હરાવ્યો. એ રાજા તાબે થયો અને બાદશાહે તેને તેનું રાજય પાછું સોંપ્યું એટલુંજ નહીં પણ પોતાના રાજ્યમાં ઘણીજ ઊંચી પદ્વીના ઉમરાવ તરીકે તેને દાખલ કીધો.

સને ૧૬૧૭ માં જહાંગીરનું મન અહમદનગરની ખટપટમાં ભરાયું. મલિકઅંબરના હાથમાં હજુ કુલ સત્તા હતી. શાહજહાંને પાછો સરદાર પસંદ કીધો. એણે મલિકના લસ્કરમાં મરેઠા સરદારો હતા તેમને લાંચ આપી તેને હરાવ્યો. સને ૧૬૨૧ માં બન્ને રાજ્યો વચ્ચે સલાહ થઈ.

જહાંગીરની માનીતી બેગમ **નૂરજહાં** (દુનિયાનું તેજ) કરીને હતી. એ શેરઅફઘાન સાથે પરણી હતી. જહાંગીરનું મન અકબરના વખતથી એના ઉપર લાગેલું હતું, તેથી તેણે તેના ધણીને સમજાવ્યું કે તું એને ફારગતિ આપ. પણ પોતાની આ અયોગ્ય ધારણામાં તે ફાવ્યો નહીં, તેથી તેણે તેને મારી નાખ્યો અને પછી તેની સાથે પરણ્યો. જહાંગીરને ચાર છોકરા હતા—ખુશરૂ, પર્વિઝ, શાહજહાં અને શહરયાર. એણે પહેલાને ગુંગળાવીને મારી નાખ્યો; બીજો મરણ પામ્યો; છેલ્લો નૂરજહાંનો માનીતો હતો. નૂરજહાંની મરજી કોઇ પણ પ્રકારે શાહજહાંને દૂર કઢાવવાની હતી. એ દરમ્યાનમાં ઇરાનીઓએ કંદહાર

ક્બજે કીધું હતું અને શાહજહાંને પોતાની પાસેથી દૂર કરવાને તેણીએ જહાંગીરને સમજાવ્યો કે તું એને કંદહાર પાછું જીતવા મોકલ. પણ શાહજહાંએ પોતાના બાપની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવાને ના કહી અને આગ્રે જઈ ત્યાં બંડ ઊઠાવ્યું. નૂરજહાંએ એક મૂર્ખાઇ એવી કરી કે પોતાના રાજ્યમાં **મહોબતખાં** કરીને એક ઘણોજ જબરો માણસ હતો તેની સાથે તેણે કટ્ટું વેર બાંધ્યું. એનું ફળ એ થયું કે જ્યારે મહોબતખાંએ જાણ્યું કે નૂરજહાંનો વિચાર મને ખરાબ કરવાનો છે ત્યારે તેણે જહાંગીરને કેદ પકડ્યો. એમ છતાં થોડા દિવસ પછી બાદશાહ કંઈ યુક્તિથી છૂટો થયો, પણ તે થોડી મુદ્દતમાં મરણ પામ્યો, ૧૬૨૭. એ બાદશાહ નબળો અને ધિઃકારવા લાયક હતો. એને દારૂ પીવાની લત લાગી હતી અને એના માનીતાઓ જેટલું પાણી એને પાતા તેટલું એ પીતો.

શાહજહાં (૧૬૨૭–૫૮).—શાહજહાંએ પોતાના બાપના મરણની ખબર સાંભળી કે તરતજ તે આગ્રે ગયો અને ૧૬૨૮ માં ગાદીએ બેઠો. શાહજાદા **શાહરયારે** રાજ્ય મેળવવાને કોશિશ કીધી, પણ તેને **અસફખાં** વજીરે હરાવી મારી નાખ્યો. એના રાજ્યમાં સૌથી જાણવા જોગ બીના એ બની કે કાબૂલ અને દક્ષિણમાં બંડો ઊઠ્યાં. બીજાપુર અને અહમદનગરના રાજા તેઓના રાજ્યમાં મ્હોટો દુકાળ પડવા છતાં મુગલોની સામે ટકાવ કરી રહ્યા, પણ આખરે સલાહ થઈ.

શાહજહાંને ચાર છોકરા હતા.—**દારા, શૂજા, ઔરંગજેબ,** અને **મુરાદ.** આ ચારેમાં ઔરંગજેબ સૌથી ખંધો અને હોંશીઆર હતો. દગા ફટકાથી એણે પોતાના ત્રણ ભાઇઓનું કાસળ કાઢ્યું, પોતાના બાપને પદભ્રષ્ટ કીનો અને પોતે ગાદી પચાવી પડ્યો. શાહજહાંને સાત વર્ષ સુધી આગ્રામાં કેદ રાખ્યો, ત્યાં તે સને ૧૬૬૬ માં

મરણ પામ્યો. એકંદર જોતાં એ ડાહ્યો અને ન્યાયી પાદશાહ હતો. એને સુંદર ઈમારતો અને બીજાં સાર્વજનિક કામોનો ઘણો શોખ હતો. એના દરબારનો ઠાઠ એવો ભપકાદાર વર્ણવેલોછે કે તે માનતાં આપણને આચકોજ પડે. એણે ૭ કરોડ રૂપીઆ ખરચી એક મયૂરાસન કરાવ્યું !!! એણે આગ્રામાં પોતાની બેગમ **મુ**મતાઝમહાલ ઉપર જે કબર ચણાવી તે **તાજમહાલ**ને નામે પ્રસિદ્ધછે. એ દુનિયામાં સૌથી સુંદર ઈમારતોમાંની એક છે.

ઔરંગજેબ અથવા **આલમગીર ૧ લો (૧૬૫૮–૧૭૦૭).** ઔરંગજેબે પોતાના બાપને પદભ્રષ્ટ કરીને પોતાના ભાઇઓને મારી નાખ્યા અને દિલ્હીમાં પોતાને પાદશાહ માનવાની દુવાઇ ફેરવી, ૧૬૫૮. **૧**૬૬૨ માં એણે **આ**સામ જીતવા મીર જમલાને મોકલ્યો. તેણે તે પ્રાંત જીતી લીધો. ત્યાંથી તે ચીન જીતવા ગયો, પણ દુકાળને લીધે એને પાછું ફરવું પડયું.

ઔરંગજેબને દક્ષિણમાં એના કટ્ટા શત્રુ **શિવાજી** સાથે વારંવાર લડાઇ ચાલતી હતી (જુઓ પાનું ૨૭મું).

સને ૧૬૭૨ માં અફઘાનોએ બંડ મચાવ્યું અને મીર જમલાના છોકરા અમીરખાંને હરાવ્યો. તે ઉપરથી ઔરંગજેબ લડાઇને સ્થળે ગયો; પણ દિલ્હી આગળ ભારે બંડો થવાથી તેને પાછું આવવું પડયું. ૧૬૭૬ માં નરોળ પાસે **સત્નરામી** જાતની એક હિંદુ ધર્મની ટોળીએ બંડ કર્યું. એણે તે ટોળીને હરાવી વિખેરી નાખી. આથી કરીને સઘળા પારકા ધર્મ પાળનાર ઉપર **જજીઆ વેરો** પાછો મૂકવામાં આવ્યો. ઔરંગજેબ રજપૂતોનો હડહડતો શત્રુ હતો. સને ૧૬૭૭ માં **રાજા જસવંતસિંહ** જે બાદશાહની નોકરીમાં હતો તે કાબૂલમાં મરણ પામ્યો. એની વિધવા સ્ત્રી અને છોકરાં પાછાં ઘેર આવે ત્યારે તેમને પકડી

લેવાની બાદશાહની ધારણા હતી. પણ તેઓ નાહાં અને સહીસલામત પોતાના શેહેરમાં આવી પહોંચ્યાં. આ અપમાનથી રજપૂતોએ બંડ જગાવ્યું, પણ તરતજ તેને સમાવી દેવામાં આવ્યું. સને ૧૬૮૬ માં ઔરંગજેબે **બીજાપુર** લીધું; બીજે વર્ષે **ગોવળકોંડા** તાબે થયું. શિવાજીનો છોકરો **શંભાજી** એના હાથમાં ફસાયો તેને એણે નિર્દયપણે મારી નાખ્યો. તેનો છોકરો **શાહુ** પણ કેદ પકડાયો. સને ૧૭૦૦ માં એ જૈફ બાદશાહે **સતારા** લીધું, પણ થોડી મુદતમાં મરેઠાઓએ પોતાના હાથમાંથી ગયલા પ્રાંતો પાછા લઈ લીધા. સને ૧૭૦૭ માં ઔરંગજેબ અહમદનગર ગયો, ત્યાં તે મરણ પામ્યો. એ ઘણો સમર્થ અને લડાઇની ઝનૂનવાળો હતો, પણ ધર્માંધ, લુચ્ચો, અને દગાખોર* હતો. આ વખતમાં મુસલમાની રાજ્ય પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યું હતું. એના મરણ પછી મુગલ રાજ્યનો જેબ ઝાંખો થવા લાગ્યો અને જલદીથી રાજ્યની પડતી† દશા આવી.

---

*મુસલમાનોના મત પ્રમાણે જોઈએ તો ઔરંગજેબ પાદશાહ સઘળા મુગલ બાદશાહોથી મોટો હતો. બલકે અકબરથી પણ મોટો કહીએ તો ચાલે. એની જાતની બહાદૂરીમાં, લશ્કરી કુશળતામાં અને કામમાં ચૂસ્ત રહેવામાં એ અને અકબર એકસરખાજ હતા. અકબરની પેઠે એ ન્યાયી અને મ્હેનતુ હતો, પણ બીજી બધી બાબતોમાં એની રીતભાત અકબરથી ઊલટી હતી. ઔરંગજેબ પોતાની મતલબ તદબીરથી કહાડી લેતો અને અકબર તો ઊંચ નજરનો અને સહનશીલ હતો; સઘળા માણસો સાથે અમીરી સ્વભાવવાળો અને શરણે આવેલા શત્રૂ તરફ કૃપાળુ શીલનો હતો. અકબર હિંદૂ લોકોનું મન પોતાની તરફ હરી લેતો અને ઔરંગજેબ તો તેઓના ઉપર નિર્દય જૂલમો ગુજારવાથી તેઓને પોતાના ખુલ્લા દુશ્મન કરતો. ઔરંગજેબ પોતાના વ્હેમી સ્વભાવથી અને પોતાની આસપાસના માણસ ઉપર અવિશ્વાસ રાખવાથી પોતે બહુ દુઃખી થતો. આ બાબતમાં તો અકબરની રાજ્યનીતિ કેવળ ઉલટીજ હતી.

† **મુગલાઇ રાજ્યની પડતીનાં કારણો.**—(૧) ઔરંગજેબની હિંદુઓ તરફ ક્રૂર વર્તણૂક; (૨) સીખ, રોહિલાઅફઘાન, અને મરેઠાઓની

ભાગ ૨ જો. રાજ્યની પડતીના સમયના બાદશાહો.
સને ૧૭૦૭–૧૭૪૮.

બહાદુરશાહ ......૧૭૦૭ થી ૧૭૧૨	રફી–ઉદ્–દારાજત, ૧૭૧૯, ફે.
જહાંદારશાહ ...૧૭૧૨ „ ૧૭૧૩.	રફી–ઉદ્–દૌલા,... ૧૭૧૯, મે.
ફરૂખશીર ....૧૭૧૩ „ ૧૭૧૯.	મહુમ્મદશાહ, ૧૭૧૯થી ૧૭૪૮.

બહાદૂરશાહ અથવા **શાહઆલમ ૧લો (૧૭૦૭–૧૨).**—ઔરંગઝેબના મરણ પછી ઘણુંખરૂં મુસલમાની રાજ્યમાં થાય છે તે મૂજબ એના છોકરાઓ વચ્ચે રાજ્યને માટે ટંટો ઊઠયો. સૌથી મોટા **મોઆજીમે** પોતાના બે ભાઇઓને મારી નાખ્યા અને **બહાદૂરશાહ** નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એના રાજ્યમૂાં **સીખ** લોકોનું જોર વધ્યું. એ સીખ લોકો અસલ એક ધર્મની ટોળી હતી. તેને બાબરના વખતમાં **નાનકે** સ્થાપી હતી. પણ ઔરંગજેબની ક્રૂર વર્ત્તણુકથી નાનકથી દસમો ધર્મગુરૂ **ગુરૂ ગોવિંદ** થયો તેણે તેને એક ઘણી જબરી લસ્કરી ટોળી બનાવી, ૧૬૭૫. આના રાજ્યમાં અને જહાંદાર અને ફરૂખશીર પાદશાહોના વખતમાં તેઓનો સરદાર **બંધુ** હતો. બહાદૂરશાહ ૧૭૧૨ માં મરણ પામ્યો. એની પછી **જહાંદારશાહ** પાદશાહ થયો. એ બાદશાહે રાજ્યનો કારભાર પોતાના વજીરને સોંપ્યો અને પોતે રંડીબાજીમાં પડયો. એને એના ભત્રીજા **ફરૂખશીરે** મારી નાખ્યો અને તે પોતે બે સૈયદ ભાઇઓ **હુસનઅલ્લી** અને **અબદુલ્લાખાન**ની મદદથી ગાદીએ બેઠો,

---

ચડતી; (૩) નાદીરશાહનો હુમલો અને દિલ્હીની લૂટ; (૪) ઔરંગજેબ પછીના બાદશાહોની નબળાઈ; (૫) નિજામ અને બીજા સરસૂબાઓ જેઓના કબજામાં બંગાળા, અયોધ્યા, મ્હેસૂર, અને કર્ણાટક હતાં તેઓનું મુગલઈ અધિકારથી સ્વતંત્રપણું.

૧૭૧૩. એ બે સખસોએ એમ જાણ્યું કે બાદશાહની મરજી અમારી સત્તા ઓછી કરવાની છે તેથી તેઓએ એને મારી નાખ્યો, ૧૭૧૯. પછી ખાલી પડેલી ગાદી ઉપર આ ફતેહમંદ સૈયદોએ માત્ર પૂતળા જેવા બે બાદશાહ **રફી-ઉદ્-દારાજત** અને **રફી-ઉદ્-દૌલા**ને અનુક્રમે ગાદીએ બેસાડ્યા. પણ તેઓ થોડા માસમાં મરણ પામ્યા. તેઓએ આખરે બહાદૂરશાહના પૌત્ર રોશનઅખ્તરને પસંદ કરી **મહુમ્મદશાહ** નામ ધારણ કરાવી તેને ગાદીએ બેસાડ્યો. એ પાદશાહના વખતમાં ઘણા જાણવા જોગ બનાવો બન્યા છે. પેહેલી મોટી બીના એ બની કે સૈયદોની સત્તા ઊંધી વળી. એના રાજ્યમાં અજમેરમાં રાજા **અજીત**-સિંહના હાથ તળે રજપૂતોએ પોતાની સ્વતંત્રતાને મજબૂત કીધી. નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક સને ૧૭૨૪ માં સ્વતંત્ર થયો, અને મરેઠાઓએ મુગલ રાજ્ય ઉપર હૂમલો કીધો તેમાં તેઓ ફાવ્યા.

નાદીરશાહની સ્વારી.—સને ૧૭૩૮–૩૯ માં ઇરાનના ક્રૂર પાદશાહ **નાદીરશાહે** હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી કીધી. આ બહાદૂર સરદાર દિલ્હીમાં આવ્યો અને ત્યાંના હજારો માણસોની કતલ કરી બાદશાહ અને અમીર ઉમરાવોનો બધો ખજાનો લઇ લીધો. થોડા દિવસ પછી તેણે મહુમ્મદશાહને ગાદી પાછી આપી અને પોતે પોતાને દેશ વિદાય થયો. **અહુમદશાહ અબદલ્લી** જે નાદીરશાહના લશ્કરમાં પ્રખ્યાત થયો હતો તેણે આવી હિંદુસ્તાન ઉપર પહેલી ચડાઇ કરી, પણ તે **સરહિંદ**[1] આગળ હારી ગયો, ૧૭૪૮. એજ વરસમાં બાદશાહ મરણ પામ્યો.

---

[1] સ્થાનેશ્વરની ઉત્તરે.

ભાગ ૩ જો. માત્ર નામનીજ મુગલાઇનો કાળ.
સને ૧૭૪૮–૧૮૫૭.

અહુમદશાહ,...... ૧૭૪૮ થી ૧૭૫૪.	અકબર ૨ જો......૧૮૦૬ થી ૧૮૩૭.
આલમગીર ૨જો,...૧૭૫૪ ,, ૧૭૫૯.	મહમ્મદ બહાદૂર ...૧૮૩૭ ,, ૧૮૫૭.
શાહઆલમ ૨ જો...૧૭૫૯ ,, ૧૮૦૬.	

તેરમો મુગલ બાદશાહ **અહુમદશાહ** હતો. એ મહમ્મદશાહ-નો છોકરો હતો. એ ૧૭૪૮માં ગાદીએ બેઠો. એજ વર્ષમાં **અહુમદ-શાહ અબ્દલ્લી દુરાની** પાછું હિંદુસ્તાનમાં પોતાનું લશ્કર લઇ આવ્યો. તે ઉપરથી મુગલોને તેને પંજાબ આપી દેવાની જરૂર પડી. થોડી મુદત પછી બાદશાહને પદભ્રષ્ટ કરી આંખો ફોડી નાખી, ૧૭૫૪. એના પછી **આલમગીર ૨જો** બાદશાહ થયો. એના રાજ્યમાં ત્રીજો અને ચોથો હૂમલો **અહુમદશાહ અબ્દલ્લીએ** કીધો; મરેઠા લોકોએ પણ પંજાબ ઉપર સ્વારી કીધી. એ બાદશાહને એના વજીરે ૧૭૫૯ માં મારી નાખ્યો. એની પછી **શાહઆલમ ૨જો** ગાદીએ બેઠો. સને ૧૭૬૧ માં **પાણીપત**ના મોટા યુદ્ધ પછી ફતેહમંદ **અબ્દલ્લી**એ પાછું દિલ્હી કબજે કીધું. ગરીબ બિચારા બાદશાહને ગુલામકાદરે આંધળો કીધો. મરેઠાઓ એની સાથે દયાથી વર્ત્યા, પણ તે અત્યંત દરિદ્રાવસ્થામાં રહ્યો. આખરે ૧૮૦૩ માં લોર્ડ લેઇકે એને તેઓના હાથમાંથી છોડવ્યો. એ ૧૮૦૬ માં મરણ પામ્યો. એની પછી એનો છોકરો **અકબર ૨જો** માત્ર નામનો બાદશાહ થયો. એ ૧૮૩૭ માં મરણ પામ્યો. એની પછી એનો છોકરો **મહુમ્મદ બહાદૂર** ગાદીએ બેઠો. એ સને ૧૮૫૭ માં સિપાઇઓના મ્હોટા બળવામાં સામેલ થયો, તેથી એને અંગ્રેજોએ પકડયો અને બ્રહ્મદેશમાં જીંદગી સૂધી દેશનિકાલ કીધો. ત્યાં એ ૧૮૬૦ માં મરણ પામ્યો. એ તૈમૂરની ઓલાદનો ૧૭મો સૌથી છેલ્લો બાદ-શાહ હતો. એના છોકરા અને પૌત્રને હોડસને ગોળીથી ઠાર કર્યા, ૧૮૫૭.

પ્રકરણ ૫ મું.

મરેઠા લોકોનો ઇતિહાસ.

શિવાજી...... ......૧૬૬૪ થી ૧૬૮૦.	રામરાજા .... ૧૭૪૮ થી ૧૭૭૭
શંભાજી...........૧૬૮૦ „ ૧૬૮૯.	શાહુ ૨ જો .... ૧૭૭૭ „ ૧૮૧૮.
રાજારામ... ... ...૧૬૮૯ „ ૧૭૦૦.	પ્રતાપસિંહ.........૧૮૧૮ „ ૧૮૩૯.
શિવાજી ૨ જો......૧૭૦૦ „ ૧૭૦૮.	શાહજી... ....૧૮૩૯ „ ૧૮૪૮.
શાહુ ૧ લો.........૧૭૦૮ „ ૧૭૪૮.	એ પછી અંગ્રેજોએ રાજ્ય ખાલસા કર્યું.

મહારાષ્ટ્ર અથવા મરેઠા લોકોનો દેશ એ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો વાયવ્ય દિશાનો ભાગ છે. એનો વિસ્તાર પૂર્વમાં વર્ધા નદીથી પશ્ચિમે દરીઆ સુધી છે અને ઉત્તરે સાતપુડા પર્વતની હારથી દક્ષિણમાં ગોઆથી બરોબર પૂર્વે લીટી દોરીએ ત્યાંસુધી છે. એમાં થઇને નર્મદા, તાપી, ગોદાવરી, ભીમા, કૃષ્ણા અને એઓની શાખાઓ વહે છે.

પ્રાચીન મુસલમાન રાજાઓના વખતમાં ઘણા આબરૂદાર મરેઠા સરદારોને યુદ્ધકળા શીખવવામાં આવતી હતી. તેમાંના એક કુટુંબનું નામ **ભોંસલે** કરીને હતું. તે દોલતાબાદની પાસે વેરૂળમાં રહેતું હતું તે કુટુંબમાં સૌથી પહેલી **માલોજી ભોંસલેને** ઊંચી પદ્વી મળી હતી. એના છોકરા **શાહજીની** ઉપર અહમદનગર દરબારની ઘણી મેહેરબાની હતી. સને ૧૬૩૭ માં જ્યારે અહમદનગરનું રાજ્ય છેક નાશ પામ્યું ત્યારે શાહજીએ બીજાપુર સરકારમાં નોકરી લીધી. પછી તેને કર્ણાટકમાં મોકલ્યો. અહીં એનો એક જાગીર આપવામાં આવી. એને એક **શિવાજી** કરીને પુત્ર હતો.

શિવાજી (૧૬૬૪-૮૦).—એ મરેઠી રાજ્યનો સ્થાપનાર હતો. એ સને ૧૬૨૭ માં જન્મ્યો હતો. એ ઘણો બહાદૂર હતો, પણ કાળા અક્ષરને કૂટી મારે એવો હતો. એ મુસલમાનોનો કટ્ટો શત્રુ હતો. એણે બીજાપુર અને દિલ્હી સરકારના પ્રાંતોમાં લૂટફાટ કરીને પુષ્કળ પૈસો મેળવ્યો. સને૧૬૫૯ માં બીજાપુર સરકારે શિવાજીને મારી નાખવા એક કોશીશ કીધી. અફઝૂલખાંની સરદારી હેઠળ એની સામા એક મોટું લસ્કર મોકલ્યું, પણ એ અફઝૂલખાંને શિવાજીએ પોતાની મુલાકાતે બોલાવી કપટથી મારી નાખ્યો. આથી બીજાપુર સરકારને લાગ્યું કે શિવાજી સાથે મિત્રતા રાખવી એમાંજ ફાયદો છે. સને ૧૬૬૨ માં શિવાજીએ દક્ષિણના સૂબેદાર ઉપર હૂમલો કીધો. એ સૂબેદાર પૂનામાં શિવાજીને હાથે છેક મરતો મરતો બચ્યો.

સને **૧૬૬૪** ના જાનેવારીની પાંચમી તારીખે શિવાજીએ **સૂરત** લૂટ્યું, અને ત્રીસ કરોડ રૂપીઆની મતા તો માત્ર સોનું, રૂપું, અને જવાહીર મળીને લઈ ગયો. એજ વર્ષમાં એણે રાજ્યપદ ધારણ કીધું અને પોતાના નામના સિક્કા પાડવા લાગ્યો. સને **૧૬૭૦** માં એણે ફરીથી **સૂરત** લૂટ્યું. એણે વહાણોનો કાફલો એકઠો કર્યો અને જે વહાણોમાં જાત્રાળુઓને મક્કે લઈ જતા હતા તેના ઉપર હૂમલો કીધો. એથી આરંગજેબ બમણો ગુસ્સે થયો, અને એની સત્તા નરમ પાડવાને રાજા જયસિંહ અને દિલિરખાંને મોકલ્યા. શિવાજી શરણ થયો. એણે પોતાના કિલ્લાઓમાંથી વીસ કિલ્લા આપી દીધા અને મુગલ સરકારના તાબાનો સરદાર થવાને કબૂલ કીધું. આના બદલામાં એને બીજાપુરના રાજ્યના કેટલાકભાગની ઉપજની **ચોથ** (૧/૪) અને **સર્દેશમુખી** (૧/૧૦) નો હક મળ્યો. મુગલ લોકોની સાથે સલાહ કર્યા પછી તરતજ શિવાજીને દિલ્હી બોલાવવાની તજવીજ કરવામાં આવી. એ

ત્યાં ગયો ત્યારે એને લાગ્યું કે મને અહીં બોલાવવામાં કંઇ દગો છે તેથી એણે એવી યુક્તિ કીધી કે ત્યાંથી એક ટોપલામાં બેસી પોતે છાનોમાનો સરકી ગયો અને દક્ષિણમાં પાછો આવ્યો. સને ૧૬૭૪ માં એણે પોતાનો વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો અને સોનાએ વતી પોતાની તોળા કરાવી. બે વરસ પછી એણે કર્ણાટક ઉપર ચડાઇ કરી અને **જીંજી**, **વેલોર**, અને બીજાં શેહેરો લીધાં. એ ૧૬૮૦ માં રાયગઢમાં મરણ પામ્યો. એ બહાદૂર યોદ્ધો, ચતુર સેનાપતિ, અને પાકો રાજ્યદ્વારી પુરૂષ હતો. એના ઉપર એના સિપાઇઓની ઘણી પ્રીતિ હતી.

શંભાજી (૧૬૮૦–૮૯).—શિવાજી પછી એનો પુત્ર **શંભાજી** ગાદીએ બેઠો. એનામાં એના બાપની કાંઇક બહાદૂરી હતી. પણ એ નિર્દય અને દુર્ગુણી હતો. એના ભાઈ **રાજારામ**ને ગાદીએ બેસાડવાની તજવીજ થઈ હતી તેથી એણે રાજારામની મા અને તેના મુખ્ય મદદગારોને મારી નાખ્યા. એણે એના વૃદ્ધ પ્રધાનોનો અનાદર કીધો અને એના માનીતા **કલુશા.** નામના કનોજીઆ બ્રાહ્મણને રાજ્ય કારભાર સોંપ્યો, તેથી એ ખરાબખસ્ત થઇ ગયો. એના બાપની દીવાની અને લશ્કરી વ્યવસ્થામાં છેક અંધેર ચાલ્યું અને આખરે એકાદ વખત એ પોતાના રખેવાળ સૈન્યથી છૂટો પડી એકલો ફરતો હતો તેવામાં મુગલોએ એને કેદ પકડયો. એની સ્ત્રી અને છોકરો પણ કેદ પકડાયાં. સને ૧૬૮૯ માં શંભાજીને ઔરંગજેબે ક્રૂર રીતે મારી નાખ્યો. એ બહાદૂર અને હઠીલો હતો.

શંભાજીના મરણપછી મરેઠી રાજ્યનો કારભાર એનો સાવકો ભાઈ **રાજારામ** ચલાવવા લાગ્યો. એ સને ૧૭૦૦ માં મરણ પામ્યો. ત્યારપછી એની વિધવા સ્ત્રી **તારાબાઇ** પોતાના છોકરા **શિવાજીને** રાજા કરી પોતે રાજકારભાર ચલાવવા લાગી. **સતારાને** રાજધાની કીધી.

શાહુ (૧૭૦૮-૪૮). —શંભાજીના છોકરા શિવાજીને મુગલોએ ૧૭૦૮ માં છોડી મૂક્યો. એને ઔરંગઝેબ મશ્કરીમાં **શાહુ** (ચોર) એ નામે બોલાવતો હતો અને એજ નામથી એ ઇતિહાસમાં ઓળખાય છે. કેટલાક મરેઠા સરદારો એના પક્ષના થયા તેઓને લઈ એ સતારે ગયો, અને એજ વર્ષમાં એને ગાદી મળી. **તારાબાઈ** અને તેણીનો છોકરો **શિવાજી** સામા થયાં પણ ફાવ્યાં નહીં, તેથી તેઓ **કોલ્હાપુર** ગયાં ને ત્યાં એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. શાહુરાજા એશઆરામવાળા દરબારમાં ઉછેરાયો હતો, તેથી એણે પોતાનો વખત મોજમઝામાં ગાળ્યો, અને રાજકારભાર પ્રધાનોને હસ્તક સોંપ્યો. પણ એને સારે નસીબે એને **બાલાજી વિશ્વનાથ** મળ્યો તેના ઉપર એણે પૂર્ણ ભરોસો રાખ્યો. એ રાજા ૧૭૪૮ માં મરણ પામ્યો. એણે પોતાના વસિયતનામામાં પેશ્વાઓને વંશપરંપરા મરેઠી રાજ્યનો કારભાર ચલાવવાની સત્તા આપી, એવી શરતે કે તેઓ એના વંશની પ્રતિષ્ટા જાળવી રાખે. એ દિવસથી સતારાના મરેઠા રાજાઓના વંશની સત્તા પૂરેપૂરી ઊંધી વળી અને પેશ્વાઓની સ્થપાઈ.

પેશ્વાઓ, ૧૭૧૪-૧૮૧૮.—૧૧૪ વર્ષ.

બાલાજી વિશ્વનાથ...૧૭૧૪ થી ૧૭૨૦.	નારાયણરાવ... ...૧૭૭૨ થી ૧૭૭૩.
બાજીરાવ ૧ લો ... ૧૭૨૦ „ ૧૭૪૦.	માધવરાવ નારાયણ. ૧૭૭૪ „ ૧૭૯૫.
બાલાજી બાજીરાવ...૧૭૪૦ „ ૧૭૬૧.	બાજીરાવ ૨ જો......૧૭૯૫ „ ૧૮૧૮.
માધવરાવ ... .૧૭૬૧ „ ૧૭૭૨.	એ પછી અંગ્રેજોએ રાજ્ય ખાલસા કર્યું.

બાલાજી વિશ્વનાથ ૧ લો પેશ્વા (૧૭૧૪-૨૦)—એ ડાહ્યો અને હોંશીઆર બ્રાહ્મણ હતો. એ પેશ્વાની કારકીર્દીમાં મુગલોની સત્તા સૈયદોના હાથમાં હતી. એ સૈયદોની સહાયતાથી પેશ્વાએ શાહુ

રાજાને માટે આખા દક્ષિણની ચોથ અને સર્દેશમુખી, અને પૂના અને સતારાની આસપાસના ભાગની **સ્વરાજી** અથવા પૂર્ણ સત્તા મેળવી, ૧૭૧૮. એ સને ૧૭૨૦ માં મરણ પામ્યો.

બાજીરાવ ૧ લો, ૨ જો પેશ્વા (૧૭૨૦–૪૦).—એને **નાના** કરીને કહેતા. એની પેશ્વાઇના દરમ્યાનમાં ત્રણ મુખ્ય મરેઠા સરદારો—**મલ્હારરાવ હોલ્કર, ઇંદોર**ના રાજ્યનો સ્થાપનાર, **રાણોજી સિંધિયા, ગ્વાલિયર**ના રાજ્યનો સ્થાપનાર, અને **પિલાજી ગાયકવાડ, વડોદરા**ના રાજ્યનો સ્થાપનાર—ઘણા નીચ કૂળમાંથી ઉદય પામ્યા. આ પેશ્વાએ દિલ્હી દરબાર પાસે સૌથી પ્હેલી ગુજરાત અને માળવાની ચોથ અને સર્દેશમુખી મેળવીને નર્મદાની પેલી મેર મરેઠાના હકો ચલાવ્યા. આ વખતે હિંદુસ્તાનનો કોઈ પણ રાજા એની માગણીનો અટકાવ કરવાને સમર્થ નહોતો. નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક શરૂઆતમાં તો સામો થયો, પણ આખરે તાબે થવાની જરૂર પડી.

સને ૧૭૩૯ માં પેશ્વાના ભાઇ **ચિમનાજી આપાએ** એકદમ હલ્લો કરી ફિરંગી લોકો પાસેથી **વસઈ** લીધું. બાજીરાવ ૧૭૪૦ માં મરણ પામ્યો. આખા મરેઠા વંશમાં શિવાજી સિવાય એ સૌથી મોટો કહેવાય છે.

બાલાજી બાજીરાવ, ૩ જો પેશ્વા (૧૭૪૦–૬૧).—બાજીરાવ ૧ લો બે છોકરા મૂકી મરણ પામ્યો હતો. તેઓનાં નામ **બાલાજી બાજીરાવ** અને **રઘુનાથરાવ ઉર્ફે રાઘોબા**; તેમાં પ્હેલો (બાલાજી બાજીરાવ ત્રીજો પેશ્વા થયો. આ વખતે **પૂના** પેશ્વાઓની રાજધાની થઇ.

સને ૧૭૫૧–૫૨ માં પેશ્વાને નિઝામ અને તેના ફ્રેંચ મળતીઆઓએ હરાવ્યો. ૧૭૬૦ માં પેશ્વાએ અહમદનગર કબજે કર્યું. **સલાબતજંગ** અને **નિઝામઅલ્લી** એની સામા લડવા ગયા, પણ **ઉદ્દગીર**[1] આગળ યુદ્ધ થયું તેમાં તેઓ હારી ગયા.

---

[1] નિઝામના રાજ્યમાં બીદરની ઉત્તરે.

સને ૧૭૪૮ માં અફઘાનોના રાજા **અહમદશાહ અબદાલીએ** પંજાબ અને મૂલતાન કબજે કરી પોતાના છોકરાને ત્યાંનો સૂબો બનાવ્યો હતો. જ્યારે એને ખબર થઇ કે મરેઠા લોકોએ લાહોર લઇ લીધું છે ત્યારે એ એક મોટું લશ્કર એકઠું કરી એકદમ હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવ્યો, અને **સદાશિવરાવ ભાઉ** અને પેશ્વાના વડા પુત્ર **વિશ્વાસરાવ**ની સરદારી હેઠળના મરેઠાઓને સને **૧૭૬૧** માં **પાણીપત**ના મેદાનમાં તદન હરાવી દીધા. આ બે સરદારો બહાદૂરીથી લડતાં રણમાં પડ્યા. આ હારથી મરેઠી સત્તાને મોટો ધોકો પહોંચ્યો. પેશ્વાના અંતઃકરણને આ હારનો ઘા એટલો તો કારી લાગ્યો કે તેમાંથી તે સારો થયો નહીં. એ એજ વરસમાં મરણ પામ્યો.

માધવરાવ, ૪થો પેશ્વા (૧૭૬૧–૭૨).—મહૂંમ પેશ્વાનો બીજો પુત્ર માધવરાવ સને ૧૭૬૧ માં ગાદીએ બેઠો. તેની ઉમ્મર માત્ર ૧૭ વર્ષની હતી, તેથી તેના કાકા **રાઘોબા**ને તેનો વાલી નીમ્યો. સને ૧૭૬૫ માં માધવરાવે રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી અને **હૈદરઅલી** ઉપર ચડાઈ કરી તેની પાસેથી ૩૨ લાખ રૂપીઆ કઢાવ્યા.

સને ૧૭૬૬માં મલ્હારરાવ હોલ્કર મરણ પામ્યો. તેનાપછી **અહલ્યાબાઈ** ગાદીએ બેઠી. એ રાણીમાં ઘણા ઊંચ ગુણો હતા, અને એના જેવી રાણી કોઇ ભાગ્યેજ થઈ હોય. એ પરમભક્તિવાળી, દયાળુ અને ઉદ્યોગી હતી.

સને ૧૭૭૦ માં મ્હૈસૂર પૂરેપૂરૂં તાબે કરવાને માધવરાવ મોટું લશ્કર લઇ ચાલ્યો, પણ મંદવાડને લીધે એને પાછા ફરવું પડયું, તેથી લશ્કરની સરદારી **ત્રિંબકરાવ મામા**ને આપી. એણે ૧૭૭૨ માં **ચેરકુલી**[૧]ના યુદ્ધમાં **હૈદરઅલી**ને હરાવી તેના રાજ્યનો ઉત્તર ભાગ તેની પાસેથી કઢાવી પોતાના કબજામાં લીધો. એજ વર્ષમાં મરેઠાઓએ દિલ્હીના નામના બાદશાહ **બીજા શાહઆલમ**ને પોતાની સત્તામાં

---

૧ શ્રીરંગપટ્ટણ પાસે.

લીધો. માધવરાવ સને ૧૭૭૨ ના નવેમ્બરની ૧૮મી તારીખે મરણ પામ્યો. એને કોઈ છોકરૂં છૈયું નહોતું. એ ડહાપણવાળો, ઉદાર મનનો, અને શૂરવીર હતો.

નારાયણરાવ, ૫મો પેશ્વા (ડીસે૦ ૧૭૭૨–આગષ્ટ ૧૭૭૩).–માધવરાવ પછી એનો નાનો ભાઇ **નારાયણરાવ** પેશ્વા થયો. એનો કાકો **રાઘોબા** એનો રાજ્યરક્ષક થયો. **સખારામ બાપુ** મુખ્ય પ્રધાન હતો, અને **નાનાફડનવિસ** રાજ્યમાં એક ઘણો હોંશીઆર અમલદાર હતો. નારાયણરાવે આઠ માસ પેશ્વાઈ ભોગવી. એને રાઘોબાની દુષ્ટ સ્ત્રી આનંદીબાઇએ દગો કરી મારી નંખાવ્યો.

માધવરાવ નારાયણ, ૬ઠો પેશ્વા (૧૭૭૪–૯૫).–નારાયણરાવના ખૂન પછી રાઘોબાએ પોતે પેશ્વા નામ ધારણ કીધું. પણ નારાયણરાવ મરણ પામ્યો ત્યારપછી એની સ્ત્રી જે ગર્ભવંતી હતી તેને સને ૧૭૭૪ના અપ્રેલ માસમાં **માધવરાવ નારાયણ** કરીને પુત્ર થયો. તેથી રાઘોબાના લાભને મ્હોટી હાની પહોંચી. એ પુત્રને આપણે રાઘોબાનો હક એક કોરે રાખી ૬ઠો પેશ્વા કહેવો જોઇએ. **સખારામ બાપુ, નાના ફડનવિસ,** અને **હરિપંથ ફડકે** રાજ્યનો વહિવટ ચલાવતા હતા.

પેહેલો મરેઠી વિગ્રહ (૧૭૭૫–૮૨).—કારણ—રાઘોબાની મરજી પેશ્વઇ પાછી મેળવવા તરફ હતી, પણ પૂનામાં પોતાના પ્રતિપક્ષિઓને વધારે જોર ઉપર જોઇને તે સિંધિયા અને હોલ્કર પાસે મદદ સારૂ ગયો, પણ તેમાં કંઇજ ફાવ્યો નહીં, તેથી તે **સુરત** આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં એણે મુંબઇ સરકાર સાથે કરાર કર્યા.

સુરતના કરાર ૧૭૭૫. (રાઘોબા અને મુંબઇ સરકાર વચ્ચે). આ કરારથી રાઘોબાએ અંગ્રેજોને સાષ્ટી અને મુંબઈ પાસેના નાના બેટો અને વસઈ વગેરે આપવાને વચન આપ્યું, એવી શરતે કે તમારે મને પેશ્વઈ પાછી અપાવવામાં મદદ કરવી.

આ કરારથી લડાઇનું બીજ રોપાયું.

જાણુવાજોગ હકીકત.—મુંબઇ સરકારે **કર્નલ કીટીંગ**ને ૧,૫૦૦ માણસનું લશ્કર આપીને રાઘોબાને પૂને તેડી જઇને તેને પેશ્વાની ગાદીએ બેસાડવાને સુરત મોકલ્યો. પણ મહી નદી આગળ આવ્યો એટલે એનો રસ્તો અટકાવવાને મરેહાઓનું સૈન્ય **આરાસ**[૧] આગળ ઉભેલું એણે જોયું. અહીં એક યુદ્ધ થયું તેમાં સામા પક્ષની હાર થઈ, ૧૭૭૫. આ જીત રાઘોબાને લાભકર્તા હતી, પણ રાઘોબાની સાથે સુરતના કરાર મુંબઇ સરકારે કલકત્તા સરકારને પૂછ્યા વિના કર્યા હતા. આ વખતે "રેગ્યુલેટિંગ **આક્ટ**"ની રૂએ હિંદુસ્તાનમાં કલકત્તા સરકાર સર્વોપરી હતું; અને વોરન હેસ્ટિંગ્સ જે આ વખતે ગવર્નર-જેનરલ હતો તેણે તે કરાર "રાજ્યનીતિથી ઉલટા, ભયભરેલા, જોખમકારક તથા વગર સત્તાના" છે એવું ઠેરવી પૂનાના રાજ્યમંડળ સાથે **પુરંધર**[૨] આગળ બીજા કરાર કર્યા.

પુરંધરના કરાર, ૧૭૭૬. (એક તરફ સખારામ બાપુ, નાના ફડનવિસ વગેરે અને બીજી તરફ બંગાળા સરકાર)-આથી એવું ઠર્યું કે સુરતના કરાર ગેરવાજબી ગણવા અને રાઘોબાનો પક્ષ છોડી દેવો, પણ સાષ્ટી બેટ અંગ્રેજોએ રહેવા દેવો.

એટલું છતાં મુંબઇ સરકાર રાઘોબાના પક્ષને વળગી રહી. આખરે પૂના રાજ્યમંડળ ફ્રેંચ લોકો સાથે મસલત કરે છે એમ સાંભળી હેસ્ટિંગ્સને રાઘોબાનો પક્ષ કરવામાં મુંબઈ સરકાર સાથે એક મત થવાની જરૂર પડી, ૧૭૭૭. તેથી તેણે રાઘોબાને પૂને લઈ જવાને **લેસ્લી**ની સરદારી હેઠળ કલકત્તેથી એક લશ્કર મોકલ્યું. પણ એ અંગ્રેજ સરદાર મરણ પામ્યો, અને એની પછી **ગોડર્ડ** આવ્યો. એ સને ૧૭૭૯ની શરૂઆતમાં સુરત જઈ પહોંચ્યો. એ દરમ્યાનમાં મુંબઇ સરકારે **ઇગર્ટન-**

---

૧ મહીનદી ઉપર. ૨ પૂના પાસે.

ની સરદારી નીચે એક લશ્કર મોકલ્યું. એ સરદારે શત્રુઓનું લશ્કર ઘણું ભારી જોઇને પાછું ફરવું શરૂ કીધું, પણ શત્રુઓ એની પાછળ લાગ્યા અને એને **વાર્ગામ**[1] આગળ શરમ લગાડે એવા કરારનો ખરડો કરવાની જરૂર પાડી. આ કરારથી અંગ્રેજ અને મરેઠા સને ૧૭૭૩ માં જે સ્થિતિમાં હતા તે સ્થિતિમાં રહે એવું ઠરાવવનો વિચાર હતો, ૧૭૭૯, પણ એ કરાર મિ૦ હોર્નબીએ તેમજ મિ૦ હેસ્ટિંગ્સે નામંજૂર કીધા. એવામાં એવા સમાચાર મળ્યા કે નિજામ, હૈદર, અને મરેઠાઓએ એક સંપ કીધો છે, તેથી અંગ્રેજ લોકોને સને ૧૭૮૨ માં **સાલબાઈ**[2] આગળ સલાહ કરવાની જરૂર પડી.

સાલબાઈના કરાર, ૧૭૮૨ (નાના ફડનવિસ અને હેસ્ટિંગ્સ વચ્ચે).—આથી (૧) બાળક માધવરાવ નારાયણને પેશ્વા કબૂલ કરવો; (૨) રાઘોબાને દરમાસે રૂપીઆ ૨૫૦૦૦ આપવા અને તેની મરજીમાં આવે ત્યાં રહે; (૩) પુરંધરના કરાર પહેલાં જે મુલક જેના તાબામાં હોય તે તેમ રહે; (૪) અંગ્રેજ અને ફિરંગીઓ સિવાય બીજા સઘળા યૂરોપી લોકોને મરેઠી રાજ્યમાં દાખલ થવા દેવા નહીં; (૫) હૈદરે (જ્યારે આ કરાર થતા હતા ત્યારે મરણ પામ્યો) અંગ્રેજોના અને કર્ણાટકમાં આર્કટના નવાબના જે જે પ્રાંતો મેળવ્યા હોય તે બધા ઉપરથી હાથ ઊઠાવવાની તેને જરૂર પાડવી; (૬) વાર્ગામના કરાર પછી સિંધિયા અંગ્રેજ લોકો સાથે સારી રીતે વર્ત્યો હતો તેથી તેને ભરૂચ આપી દેવું.

પહેલો મરેઠી વિગ્રહ પૂરો થયો ત્યારપછી **મહાદાજી સિંધિયા** મરેઠા રાજાઓમાં સૌથી જબરો થઈ પડ્યો અને પેશ્વાથી છેક સ્વતંત્ર થયો. એ સને ૧૭૯૪ માં મરણ પામ્યો. એના પછી એનો ભત્રીજો **દોલતરાવ સિંધિયા** ગાદીએ બેઠો. સને ૧૭૯૫ માં સઘળા મરેઠા સરદારોએ **નિજામઅલીને કુર્દલા**[3]ના યુદ્ધમાં હરાવ્યો. સઘળા મરેઠા સરદારો પેશ્વાને પોતાનો ઉપરી ગણી તેની ધજા નીચે આવ્યા તે આ છેલ્લીજ વાર.

---

૧ મુંબઈની પાસે. ૨ પૂના પાસે. ૩ નિજામના રાજ્યમાં ઉદગીર પાસે.

આ સઘળો વખત **નાના ફડનવિસ** રાજ્યનો કારભાર ચલાવતો હતો અને બાળક પેશ્વાને ખરેખરો કેદી તરીકે રાખતો હતો. જ્યારે તે પુખ્ત ઉમ્મરનો થયો ત્યારે તે પોતાની આવી અવસ્થા જોઇ બહુ અકળાયો અને અકળામણમાં મ્હેલની અગાસી ઉપરથી ઝંપલાવ્યું. તેને પડવાથી ઘણું વાગ્યું અને બે દિવસમાં મરણ પામ્યો, ૧૭૯૫.

બાજીરાવ ૨ જો, ૭ મો પેશ્વા (૧૭૯૫–૧૮૧૮).—એ રાઘોબાનો વડો છોકરો હતો. **નાના** જે એનો દુશ્મન હતો તેને એણે કેદમાં નાખ્યો અને **શિર્ઝીરાવ ઘાટગે**ને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો. પણ પેશ્વા પોતાના નવા પ્રધાનના દુરાચરણથી કંટાળી ગયો અને **નાનો** પાછો પ્રધાન થયો, પણ સને ૧૮૦૦ માં મરણ પામ્યો. એ ગયો તેની સાથે મરેઠી રાજ્યનું બધું ડહાપણ અને વિવેક પણ ગયાં.

જસવંતરાવ હોલ્કર જે આ સમયે ઇંદોરમાં રાજ્ય કરતો હતો તેણે સને ૧૮૦૧ માં **ઉજ્જૈન**[1] આગળ સિંધિયાને હરાવ્યો, પણ સિંધિયા અને પેશ્વાના લશ્કરે એને પાછો હઠાવી કહાડયો. પછી એ ઘણી હોંશીઆરીથી અચાનક **પૂના** નજદીક આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં બાજીરાવને તદન હરાવ્યો. બાજીરાવ સિંહગઢ[2] નાઠો અને આખરે રખડતો રખડતો વસઇ આવ્યો. અહીં એણે અંગ્રેજ સરકાર સાથે કરાર કર્યા (તા૦ ૩૧ મી ડીસેમ્બર, ૧૮૦૨). એ કરારથી મરેઠી રાજ્યની સ્વતંત્રતાનો સૂર્ય અસ્ત પામ્યો.*

---

૧ ઇંદોરની ઉત્તરે. ૨ પુના પાસે.

***મરેઠી રાજ્યની પડતીનાં કારણો.**—(૧) સિંધિયા પોતાની સત્તા વધારતો ગયો તે એટલે સુધી કે તે પેશ્વાથી કેવળ સ્વતંત્ર થયો; (૨) નારાયણરાવના ખૂનને લીધે જે કજીયો કંકાસ થયો તેથી મરેઠા સરદારોમાં જે એક સંપ હતો તે તદન તૂટી ગયો; (૩) રાઘોબા, નાના ફડનવિસ, બાજી-

વસઈના કરાર, ૧૮૦૨ (બાજીરાવ ૨ જો અને અંગ્રેજ વચ્ચે).—આથી પેશ્વાએ એવી શરતો કબૂલ રાખી કે (૧) મારે મારા રાજ્યમાં મદદને માટે અંગ્રેજનું લશ્કર રાખવું અને તેના ખરચને સારૂ દર વરસે ૨૬ લાખ રૂપીઆ આપવા; (૨) મારા રાજ્યમાં અંગ્રેજની દુશ્મન એવી કોઈ પણ યૂરોપી પ્રજાને દાખલ કરવી નહીં; (૩) સુરત ઉપરના મારા બધા હક્કો ઉપરથી મારે હાથ ઉઠાવવો અને નિઝામ અને ગાયકવાડ સાથે મારે કંઈ વાંધો પડે તેનો ચૂકાદો અંગ્રેજ આપે; (૪) ઇંગ્લંડના નિષ્કપટ મિત્ર રહેવું. અંગ્રેજ લોકોએ એનું અને એના રાજ્યનું પૂર્ણ રક્ષણ કરવાને જામીનગિરી આપી.

બીજો મરેઠી વિગ્રહ (૧૮૦૩).—કારણ—**દોલતરાવ સિંધિયા** અને **રઘુજી ભોંસલે** એ બન્ને જણ વસઈના કરારની સામે હતા અને તેઓ લડાઈની તૈયારી કરતા હતા. **જેનરલ વેલ્સ્લે**એ સિંધિયાને માળવે જવાનું અને રઘુજીને વરાડ જવાનું કહ્યું. તેમ કરવાની તેઓએ ના પાડી, તેથી લડાઈ શરૂ થઈ.

જાણવાજોગ હકીકત.—શરૂઆતમાંજ જેનરલ વેલ્સ્લેએ અહમદનગરનો મજબૂત કિલ્લો જેમાં સિંધિયાનું મ્હોટું તોપખાનું રહેતું હતું તે કબજે કીધું (તા૦ ૨૧મી આગષ્ટ, ૧૮૦૩). સૌથી પ્હેલું યુદ્ધ જે **જે. વેલ્સ્લે**એ ૧૮૦૩માં કીધું તે **અસાઈ**[1] આગળ, તેમાં એણે **સિંધિયા** અને રઘુજી **ભોંસલે** બન્નેને હરાવ્યા. આથી અંગ્રેજોના હાથમાં **બહ્રાનપુર**[2], **આશીરગઢ**[3] અને **પાવાગઢના**[4] કિલ્લા, અને **ભરૂચ** અને **ચાંપાનેર**[4] આવ્યાં. સપ્ટેમ્બરની સાતમી તારીખે જેનરલ **લેઇકે સિં**-

---

રાવ રહેતે, જસવંતરાવ હોલ્કર અને દોલતરાવ સિંધિયા વચ્ચે એક બીજાથી ચ્હડીઆતા થવાને કજીઆ અને હરીફાઈ; (૪) પેશ્વા અને એના સલાહકાર બ્રાહ્મણ હતા, અને સિંધિયા, હોલ્કર, અને રઘુજી ભોંસલે શૂદ્ર હતા; (૫) વસઈના કરારથી મરેઠી રાજ્યની સ્વતંત્રતાનો નાશ; (૬) અંગ્રેજોની દિલ્હી આગળ ફતેહ થઈ તેથી સને ૧૮૦૩ માં બીજો શાહઆલમ અને એનું કુટુંબ તેઓના કબજામાં આવ્યું.

૧ ઔરંગાબાદની ઈશાને. ૨ તાપીનદી ઉપર. ૩ બહ્રાનપુર પાસે. ૪ ગુજરાતમાં.

ત્રિયાના લશ્કરને **દિલ્હી** આગળ હરાવ્યું અને **શાહઆલમ**ને ર જાને પોતાના કબજામાં લીધો. અકટોબરની દસમી તારીખે એણે **સિંધિયા**-ને **આગ્રા**ના યુદ્ધમાં પાછો હરાવ્યો. ત્યાર પછી ઘણું ભારે યુદ્ધ **લાસ્વારી**[1] આગળ નવેમ્બરની **પહેલી** તારીખે થયું તેમાં **લેકે** પાછું **સિંધિયા**ના લશ્કરને હરાવ્યું. આને મુકાબલે કટકમાં દુશ્મનોનું જોર ઘણું નબળું હતું. એ શેહેર અકટોબરની બારમી તારીખ સૂધીમાં **કર્નલ હાર્કુરે** લઇ લીધું. એ દરમ્યાનમાં દક્ષિણ અને વરાડમાં ગડબડ ચાલ્યાંજ કરતી હતી. આખરે **આર્ગામ**[2] આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં **જેનરલ વેલ્સ્લે**એ **સિંધિયા** અને **રઘુજી ભોંસ્લે** એ બન્નેને હરાવ્યા. ગવિલઘરનો[3] મોટો પહાડી કિલ્લો અંગ્રેજોને હાથ આવ્યો. આ પ્રમાણે તદન નાસીપાસ થઇને **રઘુજી ભોંસ્લે**એ અંગ્રેજ સાથે કરાર કર્યા.

દેવગામ[2]ના કરાર, ૧૮૦૩ (રઘુજી ભોંસ્લે અને અંગ્રેજો વચ્ચે)· આથી રઘુજી ભોંસ્લેએ અંગ્રેજોને (૧) કટક અને બાલાસોર આપ્યાં; (ર) વર્ધા નદીની પશ્ચિમના સઘળા પ્રાંત ઉપરથી પોતાનો હાથ ઊઠાવ્યો; (૩) પોતાની, નિઝામની, અને પેશ્વાની વચ્ચે જે વાંધા ઉઠે તે અંગ્રેજ પતાવે એવી કબૂલાત આપી; અને (૪) પોતાની નોકરીમાં અંગ્રેજના જે પરદેશીઓ શત્રુ હોય તેમને દાખલ નહીં કરવા એવું વચન આપ્યું.

સને ૧૮૦૩ ના ડીસેમ્બરની ૩૦મી તારીખે **દોલતરાવ સિંધિયા**-એ પણ કંટાળીને **સર્જી અંજેગામ**[4] આગળ કરાર કર્યા.

સર્જી અંજેગામના કરાર, ૧૮૦૩ (દોલતરાવ સિંધિયા અને અંગ્રેજો વચ્ચે).—આથી સિંધિયાએ અંગ્રેજોને (૧) જમના અને ગંગા નદી વચ્ચેનો સઘળો પ્રદેસ; (ર) જેપુર, જોધપુર, અને ગોહદ[5]નો સઘળો ઉત્તર ભાગ; (૩) અહમદનગર અને ભરૂચના કિલ્લા અને તેને લગતા જીલ્લા; અને (૪) અજંતઘાટ[6] અને ગોદાવરી વચ્ચેનો બધો પ્રદેશ આપી દીધો.

---

૧ આગ્રા પાસે. ર વરાડ પ્રાંતમાં. ૩ ઈલીચપુરની પશ્ચિમે. ૪ ઈલીચપુરની પાસે. ૫ સિંધિયાના મુલકમાં. ૬ અસાઈ પાસે.

ત્રીજો મરેઠી વિગ્રહ (૧૮૦૪—૫).—કારણ—જસવંતરાવ હોલ્કર, જે ઘણો જબરો થઈ પડયો હતો તે **અજમેર** લૂટવા ગયો અને અંગ્રેજના રક્ષણ તળેના રજપૂતોને ધમકી આપી. વળી એણે દો-આબમાંના સર્વ ફળદ્રુપ બાર જીલ્લાઓ મારા બાપદાદાની માલીકીના છે એમ કહી પાછા માગ્યા. લોર્ડ વેલ્સ્લેએ એની ધમકીને પત કરી નહીં ને લડાઈ જાહેર કરી, ૧૮૦૪.

જાણવાજોગ હકીકત.—આ વિગ્રહમાં અંગ્રેજોએ કેટલાક કિલ્લા લીધા. પહેલું મોટું યુદ્ધ **ડીગ**[1] આગળ થયું, (૧૮૦૪) તેમાં જેનરલ ફ્રેઝર અને કર્નલ **મોન્સન** જીત્યા. જેનરલ લેઇકે હોલ્કરને **ફરક્કાબાદ**[2] આગળ હરાવી ડીગને ઘેરો ઘાલ્યો ને તે છાપો મારી લઈ લીધું. સને ૧૮૦૫ ની શરૂઆતમાં લોર્ડ લેઇકે **ભરતપૂર**ને ઘેરો ઘાલ્યો. તેના ઉપર હલ્લો કીધો, પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહીં અને અંગ્રેજોનો ઘણો ઘાણ વળ્યો. પણ ભરતપૂરના રાજાએ જોયું કે હોલ્કર નકામાં ફાંફાં મારે છે, તેથી તેણે સલાહ કરી અંગ્રેજને ૨૦ લાખ રૂપીઆ આપ્યા અને હોલ્કરની મિત્રતા છોડી દીધી. લોર્ડ લેઇકે હોલ્કરને નહુસાડયો. તે પંજાબમાં ગયો અને ત્યાં તેણે શીખ લોકો પાસેથી મદદ મેળવવાની કોશિશ કીધી પણ ફાવ્યો નહીં, તેથી તેણે સલાહ કીધી, ૧૮૦૫.

ચોથો મરેઠી વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮).—કારણ—બાજીરાવ ૨ જો અંગ્રેજ સાથે પોતાને સલાહ છે એમ બ્હારથી બતાવતો હતો, પણ તેને અંદરખાનેથી તેઓના ઉપર ઘણોજ તિરસ્કાર હતો, અને **સિંધિયા, હોલ્કર,** અને **રઘુજી ભોંસ્લે** સાથે ખુલ્લી રીતે કાગળ પત્રનો વ્યવહાર રાખવા લાગ્યો. આ વખતે ગાયકવાડ તરફથી **ગંગાધર શાસ્ત્રી**

---

[1] ભરતપુર આગળ. [2] આગ્રાની પાસે.

પેશ્વાનું કેટલુંક લ્હેણું જે ગાયકવાડ પાસે નીકળતું હતું તે બાબતનો લાંબા વખતના વાંધાનો નીકાલ કરવાને અંગ્રેજની બાંહેધરીથી પૂને ગયો. આ શાસ્ત્રીને પેશ્વાના માનીતા **ત્રિંબકજી ડેંગ્લેએ** બાજીરાવની સમ્મતિથી સને ૧૮૧૫ના જુલાઈ માસમાં પંઢરપુર૧ના પવિત્ર મંદીરમાં મારી નંખાવ્યો. મિ૦ એલ્ફીન્સ્ટન જે પૂનામાં અંગ્રેજનો રેસિડન્ટ હતો તેણે ત્રિંબકજીને પોતાના હવાલામાં સોંપી દેવાને પેશ્વાને ફરજ પાડી અને તેને થાણાના કિલ્લામાં કેદ કીધો. એમ છતાં એ કિલ્લામાંથી એ થોડા વખતમાં નાઠો. આ વખતે ત્રિંબકજીને પેશ્વા છાની છાની પૈસાની મદદ કરતો અને તેથી ત્રિંબકજીએ અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડી મૂકવાને લશ્કર ઉભું કરવા માંડ્યું. આ ઉપરથી લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે લડાઈ જાહેર કરી, ૧૮૧૭.

જાણવાજોગ હકીકત.–પ્હેલું યુદ્ધ **ખડકી**[2] આગળ થયું તેમાં એલ્ફીન્સ્ટને પેશ્વાને હરાવ્યો (૧૮૧૭). હવે જેનરલ સ્મિથ પૂને ગયો. બાજીરાવ તેને દેખીને નાઠો. અંગ્રેજ સરદારે પૂના શેહેર કબજ કીધું. આખરે **કોરગામ**[2] આગળ યુદ્ધ થયું (તા૦ ૧લી જાનેવારી, ૧૮૧૮), તેમાં કેપ્ટન **સ્ટોન્ટને** પેશ્વાને હરાવ્યો. સને **૧૮૧૮**ના ફેબ્રુઆરીની દસમી તારીખે અંગ્રેજોએ **સતારા** લીધું, અને એક ઢંઢેરો કહાડ્યો, તેમાં એવું જાહેર કીધું કે "બાજીરાવ અને એના કુટુંબને રાજ્યના સઘળા હકમાંથી બાતલ કીધા છે, એ રાજ્ય ગવર્નર–જેનરલે પોતે લીધું છે અને સતારાની આસપાસનો થોડો ભાગ ત્યાંના રાજાના ગુજરાનને સારૂ રાખવામાં આવ્યો છે." એક મોટું યુદ્ધ જેમાં બાજીરાવનો મુખ્ય પ્રધાન **બાપુ ગોખલે** મરણ પામ્યો તે સને ૧૮૧૮ના ફેબ્રુઆરીની ૧૯મી તારીખે

---

૧ ભીમા નદી ઉપર. ૨ પુના પાસે.

આષ્ટી[1] આગળ થયું. આ પ્રમાણે બાલાજી વિશ્વનાથના વંશની આખર આવી. બાજીરાવને ૮ લાખ રૂપીઆ વર્ષાશન બાંધી આપ્યું. એને કોઈ પુત્ર નહોતો તેથી એણે ધોંડુ પંથ ઉર્ફે **નાના સાહેબને** દત્તક લીધો. એ નાના સાહેબે સને ૧૮૫૭માં સિપાઇઓનો મ્હોટો બળવો જગાવ્યો.

એ અરસામાં નાગપુરના રાજા **આપા સાહેબને** અંગ્રેજોએ **સીતાબાલ્દી**[2] અને **નાગપુર** આગળ હરાવ્યો (૧૮૧૭).આ હારો થયા પછી એને પરહેજ કીધો અને અલાહાબાદ મોકલી દીધો. ત્યાં આગળથી એ નાઠો અને આખરે જોધપુરમાં મરણ પામ્યો. હવે **પીંઢારા** જેઓ મરેઠાઓના ભાડુતી સિપાઇઓ હતા તેઓએ પોતાની કેટલીક ટૂકડી બાંધી. તેઓના ત્રણ સરદારો હતા–**ચીતુ, કરીમખાં,** અને **વસીલ મહમ્મદ.** તેમાં **ચીતુ** હોલ્કર સાથે મળી ગયો, પણ સને ૧૮૧૭ માં **માહિદપુર**[3] આગળ હારી ગયો અને ન્હાશી જવા જતો હતો તે દરમ્યાનમાં એને વાઘે ફાડી ખાધો, ૧૮૧૯. કરીમખાં અંગ્રેજને શરણુ આવ્યો. **વસીલ** મહમ્મદ ઝેર ખાઇ મરણ પામ્યો. આ પ્રમાણે આખો **મહારાષ્ટ્ર દેશ** અંગ્રેજને તાબે થયો અને તેમાં શાંતિ થઇ રહી. આ સઘળાની મુખ્તેસર હકીકત હવે પછીથી આપવામાં આવશે.

---

૧ પૂના પાસે. ૨ નાગપુર પાસે. ૩ ઉજ્જનની પાસે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન યૂરોપી લોકોનાં થાણાં.

ફિરંગી લોકો.—પંદરમા સૈકાની આખરે **બાર્થોલો મ્યુ ડાયાઝ** નામના ફિરંગીએ કેઇપ ઑવ્ ગુડ હોપને રસ્તેથી હિંદુસ્તાન જવાનો દરીઆઈ માર્ગ શોધી કહાડ્યો. ત્યારપછી થોડેક વર્ષે એનો જાતભાઇ **વાસ્કો ડી ગામા** હિંદુસ્તાનમાં મલબાર કિનારે કલિકટ આગળ ઉતર્યો (૧૪૯૮). **કાબ્રાલની** સરદારી હેઠળ હિંદુસ્તાનમાં આવવાને ફિરંગી લોકોનો બીજો વ્હાણનો કાફલો સને ૧૫૦૦ માં નીકળ્યો. વળી ત્રીજો કાફલો સને ૧૫૦૪ માં આવ્યો. તેનો ઉપરી **આલ્બુકર્ક** કરીને હતો. કલિકટના રાજા **ઝામોરીન** ફિરંગીઓની સત્તા વધતી જતી જોઇને તેઓની સામો થયો, પણ હારી ગયો. સને ૧૫૦૫ માં પોર્તુગલના રાજાએ **આલમેડાને** હિંદુસ્તાનનો પહેલો ફિરંગી સૂબો નીમ્યો. સને ૧૫૦૮ માં એની જગાએ **આલ્બુકર્ક** આવ્યો. તેણે ૧૫૧૦ માં **ગોઆ** જીતી લીધું. ધીમે ધીમે ફિરંગી લોકો કેટલાંક અગત્યનાં શેહેરોના ધણી થયા. હિંદુસ્તાનમાં તેઓના તાબામાં હાલ **ગોઆ, દમણ,** અને **દીવ** છે.

વલંદા લોકો.—ફિરંગી લોકો અત્યારસુધી હિંદુસ્તાનનો કેટલોક વ્હેપાર પોતાને હાથ રાખી રહ્યા હતા. તે લઇ લેવાને સને ૧૫૯૪ માં **વલંદાઓએ** ઠરાવ કીધો. તેઓએ ફિરંગીઓને **એમ્બૉયના**[1] માંથી સને ૧૬૦૫ માં, **મલાક્કા**માંથી સને ૧૬૪૦ માં, અને **લંકા** બેટમાંથી સને ૧૬૫૬ માં કહાડી મૂક્યા. સને ૧૬૧૦ માં તેઓએ જાવાના કિનારા

---

૧ મસાલા દ્વીપોમાં.

ઉપર **બટેવીઆ** સંસ્થાન વસાવ્યું. બંગાળામાં **ચિંસુરા** શેહેર છે તે તેઓની રાજધાની હતી. હિંદુસ્તાનમાં તેઓનાં સઘળાં થાણાં ધીમે ધીમે અંગ્રેજોએ લઇ લીધાં.

ડેન (ડેનમાર્કના) લોકો.—ડેનમાર્કના રાજા પાસે હિંદુસ્તાનમાં બેજ થાણાં હતાં–એક **ટ્રાંકવેબાર**૧માં; તે ૧૬૧૬માં તંજાવરના રાજા પાસેથી ખરીદ કરેલું હતું; બીજું હુગલી નદી ઉપર **સીરામપુર**માં. આ બન્ને થાણાં સને ૧૮૪૫માં અંગ્રેજોને વેચાતાં મળ્યાં.

અંગ્રેજ લોકો.—હિંદુસ્તાન સાથે જળ માર્ગે વ્હેપાર કરવાને કેટલાક અંગ્રેજ વ્હેપારીઓએ ઈંગ્લંડમાં સને **૧૬૦૦** માં એક "**બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિઆ**"* નામની કમ્પની સ્થાપી. તે વખતે ઈંગ્લંડમાં **એલિઝાબેથ** રાણી રાજ્ય કરતી હતી અને હિંદુસ્તાનમાં **અકબર** રાજ્ય કરતો હતો. જ્યારે અંગ્રેજ લોકોનાં વ્હાણો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાં ત્યારે ફિરંગી અને વલંદા લોકો તેઓની સામા લડ્યા. એમ છતાં તે કમ્પનીની

---

૧ કોરોમાંડલ કિનારા ઉપર.

* બીજી કમ્પની ૧૬૯૮માં થઈ અને એ બન્નેને ત્રીજા ઉવિલ્યમ રાજાએ સને ૧૭૦૮ માં જોડી દીધી.

એ કમ્પની ૧૪૪ વર્ષ સૂધી ખરેખરી વ્હેપારી કમ્પની તરીકેજ રહી. સને ૧૭૪૪થી લશ્કરી કામકાજમાં પણ તે ભાગ લેવા લાગી અને જ્યારથી સને ૧૭૬૫માં મુગલ પાદશાહ શાહઆલમ બીજાએ બંગાળા, બહાર, અને ઓરિસ્સાની દિવાની કમ્પની તરફથી ક્લાઈવને આપી, ત્યારથી તે કમ્પનીને રાજ્યકારભાર ચલાવવાનો પણ અખત્યાર મળ્યો. હિંદુસ્તાન સાથે વ્હેપાર કરવાને એકલી કમ્પનીનેજ જે હક હતો તે સને ૧૮૧૩ માં લઈ લેવામાં આવ્યો, પણ ચીન સાથે વ્હેપાર કરવાનો તો તેઓનાજ હાથમાં રહ્યો. સને ૧૮૩૪થી કમ્પની વ્હેપાર કરતી બંધ પડી, અને સને ૧૮૫૮ સૂધી તેને રાજ્ય કરવાનો હક રહ્યો. તેજ વરસમાં હિંદુસ્તાનને ખુદ ઇંગ્લંડના રાજ્યકર્ત્તાના અધિકાર નીચે મૂક્યું.

પહેલી કોઠી સને **૧૬૧૩**માં **સુરત**માં સ્થપાઇ. ત્યારપછી ૧૬૧૫માં **સર ટૉમસ રો** નામનો અંગ્રેજ એલચી જહાંગીર બાદશાહ પાસે આવ્યો એ બીના ઘણી જાણવાજોગ છે. સને ૧૬૧૬ માં અંગ્રેજોની કોઠીઓ **સુરત**, **કલિકટ**, અને **મછલીપટ્ટણ**[1]માં હતી. સને ૧૬૩૮ માં **બાઉટન** કરીને એક અંગ્રેજ વૈદ્ય, શાહજહાંની છોકરી જે માંદી હતી તેને આરામ કરવામાં ફતેહમંદ થયો, તેથી બાદશાહ તેનો એટલો આભારી થયો કે તેણે અંગ્રેજ લોકોના વ્હેપારને ઉત્તેજન મળે એવા કેટલાક અગત્યના હકો આપ્યા. ત્યારબાદ અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાં સઘળે ઠેકાણે વ્હેપાર કરવાની રજા આપવામાં આવી. સને **૧૬૩૯** માં મિ૰ ફ્રાન્સીસ ડેએ ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જ (**મદ્રાસ**) સ્થાપ્યું. સને ૧૬૪૨ માં **બાલાસોર**માં એક કોઠી સ્થપાઈ; અને ત્રીજી સને ૧૬૫૦ માં હુગ્લી શેહેરમાં. સને ૧૬૬૨ માં ઇંગ્લંડનો બીજો ચાર્લ્સ પોર્ટુગલના રાજાની છોકરી કેથરાઇન સાથે પરણ્યો તેની પહેરામણીમાં **મુંબઈ બેટ** આપવામાં આવ્યો હતો તે બેટ ચાર્લ્સે સને **૧૬૬૮** માં કમ્પનીને સ્વાધીન કીધો, અને તેને કમ્પનીએ હિંદુસ્તાનમાં વ્હેપારનું મુખ્ય સ્થળ કીધું. સને ૧૬૯૬ માં અંગ્રેજોએ મુગલો પાસેથી **કલકત્તા** અને ગોવિંદપુર વેચાતાં લીધાં.

ફ્રેન્ચ લોકો.—સને **૧૬૬૪** માં ફ્રેન્ચોએ ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કમ્પની સ્થાપી. સને ૧૬૭૪ માં તેઓએ બીજાપુરના રાજા પાસેથી **પોંડીચરી**[2] વેચાતું લઇ તેમાં કોટ કિલ્લા બાંધ્યા. વળી તેઓએ સને ૧૬૮૮ માં **ચંદ્રનગર**[3]માં અને સને **૧૭૨૫** માં **માહી**[4]માં, અને પછીથી **કેરીકલ**[2]માં કોઠીઓ સ્થાપી.

---

૧ કૃષ્ણા નદીના મુખ આગળ. ૨ કોરોમાન્ડલના કિનારા ઉપર.
૩ કલકત્તાની પાસે. ૪ કલિકટની ઉત્તરે.

સને ૧૭૩૧ માં ફ્રેન્ચોએ **જોસેફ** ફ્રાંકોઇ **ડુપ્લેને** ચંદ્રનગરનો ગવર્નર અને દસ વરસ પછી હિંદુસ્તાનના ફ્રેન્ચ મુલકનો ગવર્નર-જેનરલ નીમ્યો. આ વખતે **દોસ્તઅલી** કર્ણાટકનો નવાબ હતો અને **નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક** દક્ષિણનો સૂબો હતો. દોસ્તઅલીનો જમાઈ **ચંદા-સાહેબ** કર્ણાટકમાં ઘણોજ બળવાન પુરૂષ હતો, અને ખરા દીલથી તે ફ્રેન્ચ પક્ષને વળગી રહ્યો હતો. એ સને ૧૭૩૬ માં દગાથી **ત્રિચિનોપલી**નો ધણી થયો. સને ૧૭૪૦ માં **રઘુજી ભોંસલે** અને **મોરારીરાવ**ની સરદારી તળે મરેઠાઓ કર્ણાટકમાં મ્હોટું લસ્કર લઇને પેઠા. દોસ્તઅલી સાથે તેઓને **અંબુર**[1] આગળ યુદ્ધ થયું, પણ તેમાં તે હારી ગયો અને કપાઈ ગયો. મરેઠાઓએ હવે દોસ્તઅલીના છોકરા **સફદરઅલી** સાથે કરાર કર્યા. તેની શરતો એ હતી કે સફદરઅલીને આર્કટનો નવાબ કબૂલ રાખવો; તે મરેઠાઓને મ્હોટી ખંડણી આપે અને ચંદાસાહેબને ત્રિચિનોપલીમાંથી કહાડવાને તેમને મદદ કરે. પછી મરેઠાઓએ તે શેહેરને ઘેરો ઘાલ્યો. ચંદાસાહેબને કેદ પકડી તેને સતારે લઇ ગયા, ૧૭૪૧. સને ૧૭૪૨ માં સફદરઅલીને મારી નાખ્યો અને એની પછી એનો છોકરો **મહમ્મદખાં** ગાદીએ બેઠો. બીજે વરસે એને પણ મારી નાખ્યો, અને **અન્વરૂદ્દીન** કરીને નિઝામનો એક અમલદાર હતો તેને કર્ણાટકનો નવાબ નીમ્યો.

કર્ણાટકમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે વિગ્રહ:—સને ૧૭૪૦ માં ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે યૂરોપમાં વિગ્રહ સળગ્યો, અને તેની અસર તુરત હિંદુસ્તાનમાં થઈ. ફ્રેન્ચોના ગવર્નર **લાબોર્ડોનેઇએ મદ્રાસ**ને ઘેરો ઘાલ્યો અને તે લઇ લીધું, ૧૭૪૬. આ વાત બન્યાને થોડો

૧ કાવેરીનદી ઉપર. ૨ ઉત્તર આર્કટમાં.

વખત થયો એટલે અન્વરૂદ્દીને એવી માગણી કીધી કે મને મદ્રાસ આપી દેવું જોઇએ, પણ ડૂપ્લેએ તે વાત કબૂલ રાખી નહીં. નવાબે એની સામે પોતાના છોકરા **મહમ્મદઅલીને** એક મોટું લશ્કર આપીને મોકલ્યો, પણ તેમાં તેનું કંઈ વળ્યું નહીં. હવે અંગ્રેજોની મદદે એક મ્હોટો દરીઆઇ કાફલો આવી પહોંચ્યો, અને તેઓએ ફ્રેન્ચોને મદ્રાસ-માંથી કહાડી મૂકયા એટલુંજ નહીં પણ તેઓને પોંડીચરીમાં ઘેરી લીધા. પછી સને ૧૭૪૮ માં ટૂંક મુદતની સલાહ થઈ, અને તેથી લડાઇ પહેલાં જે જે મુલક જેના તાબામાં હતા તે તે કાયમ રહ્યા.

સને ૧૭૪૮ માં **નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક** ૧૦૪ વરસની વયે મરણ પામ્યો. હવે હૈદરાબાદની ગાદી માટે એના પૌત્ર **મુજફ્ફરજંગ** અને એના બીજા છોકરા **નાસીરજંગ** વચ્ચે વાંધો ઊઠયો. નાસીરજંગે લશ્કરને પોતાની તરફ કરી લીધું અને પોતે સૂબો થયો. મુજફ્ફરજંગ મરેઠાની મદદ મેળવવાને સતારે ગયો. એણે ચંદાસાહેબ સાથે મળી જઇ ડૂપ્લેને મદદ સારૂ અરજ કરી. ડૂપ્લેએ મરેઠાને ૭ લાખ રૂપીઆ આપી ચંદાસાહેબને છોડવ્યો. હવે ફ્રેન્ચોએ **બૂસીની** સરદારી હેઠળ **અંબૂર** આગળ એક લશ્કર મોકલ્યું. અહીં એક યુદ્ધ થયું, તેમાં અન્વરૂદ્દીન અને તેનો મોટો છોકરો હારી ગયા અને માર્યા ગયા. ૧૭૫૦. હવે **મુજફ્ફરજંગ** દક્ષિણનો સૂબો થયો અને **ચંદાસાહેબને** કર્ણાટકનો નવાબ બનાવ્યો. પણ તેઓની ફત્તેહ ઝાઝી વાર રહી નહીં. અન્વરૂદ્દીનનો નાનો છોકરો **મહમ્મદઅલી** જે ન્હાસીને ત્રિચિનો-પલીમાં ભરાઈ બેઠો હતો તેણે અંગ્રેજોની મદદ માગી. આથી બે પક્ષ બંધાયા—એક પક્ષમાં **ફ્રેન્ચ, મુજફ્ફરજંગ,** અને **ચંદાસાહેબ;** અને બીજામાં **અંગ્રેજ, નાસીરજંગ,** અને **મહમ્મદઅલી.** થોડા દિવસ પછી મુજફ્ફરજંગ અને નાસીરજંગ માર્યા ગયા, અને નિઝામનો ત્રીજો

છોકરો સલાબતજંગ દક્ષિણનો સૂબેદાર થયો. **આ સમયે** ડૂપ્લે અને તેનો બહાદૂર સરદાર બૂરી દક્ષિણમાં સર્વોપરી હતા. ડૂપ્લેએ જ્યાં નાસીરજંગ કપાઇ મૂઓ હતો ત્યાં આગળ એક જયસ્તંભ ઊભો કીધો, અને ત્યાં એક શેહેર વસાવ્યું, તેનું નામ **ડૂપ્લે-ફત્તેહ-આબાદ** પાડયું.

સને ૧૭૫૧ માં ચંદાસાહેબે **ત્રિચિનોપલી** જેમાં મહમ્મદઅલી ભરાઇ બેઠો હતો તેને ઘેરો ઘાલ્યો. આથી અંગ્રેજોએ એની મદદે **રોબર્ટ ક્લાઇવને** મોકલ્યો. એણે છાતી ચલાવી એવો વિચાર આપ્યો કે ચંદા સાહેબનું લશ્કર ત્રિચિનોપલીને ઘેરો ઘાલવાને ગયલું છે ત્યારે આપણે આર્કટનો[1] ઘેરો ઘાલવો. મદ્રાસના ગવર્નર મિ૦ સૉન્ડર્સે એ વિચારને પોતાની કબૂલાત આપી, અને ક્લાઇવ લાગલોજ **આર્કટ**[1] ગયો અને તે શેહેર કબજ કીધું. ક્લાઇવના આ કૃત્યથી ચંદાસાહેબનું ધ્યાન એકદમ ખેંચાયું. તેણે પોતાના છોકરા **રાજા સાહેબને** ત્રિચિનોપલી આગળના લશ્કરનો થોડો ભાગ આપી આર્કટને ઘેરો ઘાલવા મોકલ્યો. નુકસાન ઘણું થયું તેથી. આખરે રાજા સાહેબે ઘેરો ઊઠાવ્યો; એ અને એના ફ્રેન્ચ મળતીઆઓ સને ૧૭૫૧ માં **આર્ની**[1] આગળ અને સને ૧૭૫૨ માં **કોવેરીપાક**[1] આગળ હારી ગયા. હવે ક્લાઇવે ડૂપ્લે-ફત્તેહ-આબાદ શેહેરનો અને ડૂપ્લેના જયસ્તંભનો નાશ કરી એમ બતાવ્યું કે મેં હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેન્ચ સત્તાને નાબુદ કીધી, માર્ચ, ૧૭૫૨.

હવે **ક્લાઇવ** અને **લૉરેન્સ**, ત્રિચિનોપલી કે જેમાં **મહમ્મદઅલી** ઘેરાઇ ગયો હતો, તેનો ઘેરો ઊઠાવવાને ગયા. ઘણી લડાઇ થયા પછી ચંદાસાહેબ માર્યો ગયો, અને ફ્રેન્ચ લશ્કર **શ્રીરંગમ**ર આગળ અંગ્રેજને તાબે થયું, ૧૭૫૨. ચંદાસાહેબનું મરણ થયું છતાં

---

૧ વેલોરની પાસે. ૨ ત્રિચિનોપલી પાસે.

એ વિગ્રહનો અંત આવ્યો નહીં. એજ વર્ષમાં **બાહુર**[1] આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં **લોરેન્સે** ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા અને **કલાઇવે કોવેલોંગ** અને **ચિંગલપટ**[2] લઇ લીધાં. સને ૧૭૫૪ માં ડૂપ્લેની જગોએ **ગોધ્યુ** આવ્યો. થોડીક મુદત સુધી તો દુશ્મનાઇ બંધ રહી અને આખરે કરાર થયા, જેથી સૌ સૌના લીધેલા મુલક સૌ સૌને પાછા આપી દીધા અને અંગ્રેજના મળતીઆ મહુમ્મદઅલીને કર્ણાટકનો નવાબ કબૂલ કીધો. પણ આ સલાહ ઝાઝીવાર ટકી નહીં. બન્ને હરીફ કમ્પની વચ્ચે છેલ્લો ઝઘડો સને ૧૭૫૭ માં શરૂ થયો. **કલાઇવ** મદ્રાસનો ગવર્નર નીમાયો હતો, પણ બંગાળામાં કેટલીક હકીકત બની, તેથી તેને ત્યાં બોલાવી લેવામાં આવ્યો.

હવે ફ્રેન્ચ સરકારે કર્ણાટકમાં અંગ્રેજો સાથે લડવાને **કાઉન્ટ ડી લાલીને** મોકલ્યો. તેણે **મદ્રાસને** ઘેરો ઘાલ્યો (૧૭૫૮), પણ એને પાછું પોંડીચરી જવું પડયું, ૧૭૫૯. **કર્નલ આયરકૂટ** આ વખતે અંગ્રેજી લશ્કરનો ઊપરી હતો. **લાલી** અને **બૂસીએ વાન્ડીવાશ**[3] શેહેર ઉપર હુમલો કીધો. કૂટ તાકીદથી તેનો ઘેરો ઊઠાવવા ગયો. એક યુદ્ધ થયું તેમાં ફ્રેન્ચો હારી ગયા અને બૂસી કેદ પકડાયો, **૧૭૬૦**. ફ્રેન્ચોના તાબામાં જે જે શેહેરો હતાં તે લગભગ બધાંજ એક પછી એક કૂટને હાથ આવ્યાં, અને સને **૧૭૬૧** માં **પોંડીચરી** પણ અંગ્રેજોને હાથ આવ્યું. એમછતાં સને ૧૭૬૩ માં તે પાછું આપી દીધું. લાલીને કેદી તરીકે મદ્રાસ મોકલી દીધો, અને પછી સને ૧૭૬૬ માં પારિસમાં ગર્દન માર્યો. **સને ૧૭૬૯ માં ફ્રેન્ચ ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કમ્પનીનો અંત આવ્યો,** હાલ હિંદુસ્તાનમાં ફ્રાન્સને તાબે પાંચ શેહેરો છે–**પોંડીચરી, યેનાન,**[4] **કેરીકલ, માહી,** અને **ચંદનગર.**

---

૧ પોંડીચરી પાસે. ૨ મદ્રાસની પાસે. ૩ આર્કટ પાસે. ૪ ગોદાવરી નદીના મુખ આગળ.

બંગાળામાં બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાપના.

કારાગ્રહ(બ્લાક હોલ).—બંગાળા, બહાર, અને ઓરિસ્સાનો નવાબ **અલિવર્દીખાં** સને ૧૭૫૬ માં મરણ પામ્યો, અને તેની પછી તેનો પૌત્ર **સુરાજા-ઉદ્દ-દૌલા** ગાદીએ બેઠો. એ નિર્દય અને વિષયી હતો. એ એની હિંદુ પ્રજા સાથે બહુ નિર્દયપણે વર્તતો હતો અને અંગ્રેજો તરફ એને ઘણોજ તિરસ્કાર હતો. એણે ઢાકાના ગવર્નર **રાજવલ્લભનું** બધું દ્રવ્ય છીનવી લેવાનો મનસુબો કીધો; અને જ્યારે કૃષ્ણદાસ પોતાના બાપનું ઘણુંક દ્રવ્ય લઇને કલકત્તે ન્હાસી ગયો, ત્યારે એ નવાબે અંગ્રેજોને એવો હુકમ કીધો કે તે કૃષ્ણદાસને મારે સ્વાધીન કરો અને કલકત્તાનો નવો બાંધેલો કોટ તોડી પાડો. અંગ્રેજના ગવર્નર **મિ૦ ડ્રેઇકે** આ વાત ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહીં. આથી નવાબને એટલી તો ઝાંઝ ચઢી કે તેણે કાસમબજાર[1] આગળની અંગ્રેજની કોઠી ઉપર હુમલો કરી તે લીધી અને તેમાં લૂટ ચલાવી, સઘળા અંગ્રેજી અમલદારોને કેદ કીધા, અને પોતાના લસ્કરને હુકમ કીધો કે એકદમ તમે કલકત્તે જાઓ. આ શેહેરમાં એવો બંદોબસ્ત નહોતો કે તે આવા નબળા હુમલા આગળ ટકી શકે. અંગ્રેજોએ પોતાનાં બૈરાં છોકરાંને વ્હાણ ઉપર ચઢાવી દીધાં. સવારે મિ૦ ડ્રેઇક પણ તેમની પાછળ ગયો. પછી નવાબ કલકત્તામાં દાખલ થયો અને ઘણાને કેદ પકડ્યા, ૧૭૫૬. જ્યારે રાત પડી ત્યારે ૧૪૬ કેદીઓને ૨૦ ચોરસ ફીટની અંધારી કોટડી જેમાં ઘણીજ જુજ હવા આવતી હતી તેમાં ગોંધ્યા. એ કોટડીનું પછીથી **બ્લાક હોલ (કારાગ્રહ)** એવું નામ પડ્યું. એ કેદીઓએ જે દુઃખો ભોગવ્યાં તે બહુ ત્રાસદાયક હતાં. બીજે દિવસે સવારે જ્યારે બારણાં ખોલ્યાં ત્યારે

---

1 મૂર્શીદાબાદની પાસે.

માત્ર ૨૩ સખશો જીવતા નીકળ્યા. આ ત્રાસદાયક સામટાં ખૂનો કરવામાં નવાબ સામેલ નહોતો એમ કહેવાય છે, પણ એ વાત જયારે તેણે જાણી ત્યારે તે વિષે તેણે કાંઈ દલગીરી બતાવી નહીં. પછી એ પોતાની દુર્ગુણી મોજશોખ ભોગવવા મૂર્શીદાબાદ ગયો.

આ આફતોના માઠા સમાચાર મદ્રાસ પહોંચ્યા કે તરતજ અંગ્રેજોએ **કલાઈવને** એક લશ્કર આપીને અને **વોટસનને** વ્હાણનો એક કાફલો આપીને કલકતે મોકલ્યા. તેઓએ **કલકત્તા** પાછું લીધું. અને **હુગ્લી** શેહેર ઉપર એકાએક હૂમલો કરી તે લઇ લીધું, ૧૭૫૭. જયારે નવાબને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એણે સલાહ કરી. પણ એની પ્રજા એનાથી કંટાળી ગઇ હતી, અને તેથી એને પદભ્રષ્ટ કરી એના સરદાર **મીર જાફરને** ગાદીએ બેસાડવાને એક કાવતરૂં રચવામાં આવ્યું. એ કાવતરામાં ત્રણ પુરૂષો અગ્રેસર હતા—એનો ખજાનચી **રાયદુર્લભ**, એનો સરદાર **મીર જાફર**, અને **જગત્‌શેઠ** કરીને હિંદુસ્તાનમાં સૌથી મોટો શરાફ હતો તે. જયારે અંગ્રેજોને આ કાવતરાની ખબર પડી ત્યારે તેઓ આતુરતાથી એમાં સામેલ થયા. માંહોમાંહે એવો ઠરાવ થયો કે **મીર જાફરને** નવાબ બનાવવો, અને તેણે અંગ્રેજોને જે જે નુકસાન થયાં હોય તેને સારૂ અને તેઓ તેને મદદ કરે તે સારૂ મન માનતી રીતે બદલો વાળી આપવો. છેક આખરની વખતે અંગ્રેજ અને નવાબની વચ્ચે વહીવટ ચલાવનાર આડતીઓ **અમીચંદ** હતો તેણે એવી ધમકી આપી કે જો તમે મને ૩૦ લાખ રૂપીઆ અને બીજાં જે નાણાં હિસ્સા તરીકે વ્હેંચી લેવાય તે ઉપર સેંકડે પાંચ ટકા દલાલી આપવાની કબૂલાત નહીં આપો તો આ બધું કાવતરૂં સુરાજાઉદ્દ-દૌલા આગળ ફોડી દઇશ. આવી માગણી સાંભળીને કલાઇવે એને છેતરવાની યુક્તિ કરી. બે દસ્તાવેજો તૈયાર કીધા—એક સફેદ કાગળ ઉપર, તે ખરો હતો; અને બીજો રાતા ઉપર, તેમાં અમીચંદના હક

વિષે કંઇજ કહેલું નહોતું. વૉટસને આ ખોટા દસ્તાવેજ ઉપર પોતાની સહી કરવાની ના કહી તેથી એના નામની સહી કલાઇવે કીધી! આમ કરીને બધું પાકીને તૈયાર થયું કે કલાઇવે લડાઈ જાહેર કરી. પછી સુરાજ-ઉદ્-દૌલા મ્હોટું લશ્કર લઇને **પ્લાસી**[1] આગળ આવ્યો. અહીં મ્હોટું યુદ્ધ થયું, તેમાં **કલાઇવે** નવાબને સજ્જડ હાર ખવડાવી, તા. ૨૩મી જૂન, **૧૭૫૭. મીરજાફર** હવે ખુલ્લી રીતે કલાઇવ સાથે મળી ગયો અને કલાઇવે તેને **બંગાળા, બહાર** અને **ઓરિસ્સા**નો નવાબ કીધો. સુરાજ-ઉદ્-દૌલા ન્હાસી ગયો, પણ મીર જાફરના છોકરા મીરાને તેને પકડીને મારી નાખ્યો. હવે નવા નવાબે કમ્પનીને મ્હોટી રકમો આપી. અમીચંદ પણ ધારતો હતો કે મને ૩૦ લાખનો લૂમખો મળશે, પણ તેને કોઇએ એક પાઈ પણ બતાવી નહીં.

પ્લાસીના યુદ્ધથી હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો પાયો નખાયો. એનો રાજ્ય વહીવટ ચલાવવા સારૂ એક સભા સ્થાપી, અને **કલાઇવને ગવર્નર** બનાવ્યો. થોડીક મુદત પછી **શાહઆલમ ૨ જો** અયોધ્યા અને અલાહાબાદના નવાબને લઇને મીર જાફરને પદભ્રષ્ટ કરવા ચાલ્યો. **પટના**[2] આગળ યુદ્ધ થયું, તેમાં **કર્નલ કાલિયેડે** બન્નેના લશ્કરને હરાવ્યું, ૧૭૬૦. હવે મીર જાફરને પોતાના અંગ્રેજ મળતિયાની સત્તા જોઇ કંઈ ઓછી અદેખાઇ આવી નહીં. એણે પોતાની મદદે **વલંદા**ઓને બોલાવ્યા; **ચિન્સુરા**[3] આગળ યુદ્ધ થયું, તેમાં **કર્નલ ફોર્ડે** તેમને હરાવ્યા, ૧૭૬૦. હવે કલાઇવ ઈંગ્લંડ ગયો અને **વાન્સીટાર્ટ** ગવર્નર થયો. એણે જાણ્યું કે નવાબના રાજ્યથી કોઇ ખુશી નથી, તેથી એણે **મીર જાફરને** પદભ્રષ્ટ કીધો અને તેના જમાઇ **મીર કાસમ**-

---

૧ કલકત્તાની ઉત્તરે. ૨ બહાર પ્રાંતમાં. ૩ હુગલીની પાસે.

ને ગાદીએ બેસાડયો. આ નવાબે અંગ્રેજોને **બર્દવાન**[1], **મિદનાપુર**[2], અને **ચિતાગોંગ**[3] પરગણાં આપ્યાં. **શાહઆલમ ૨ જો**, અયોધ્યાના નવાબ **શૂજા-ઉદ્-દૌલા**ની મદદ લઇ **મીર કાસમ**ને ગાદી ઉપરથી ઊઠાડી મૂકવાને એક બીજી વાર ચાલ્યો, પણ **કર્નલ કાર્નાકે** એને **પટના** આગળ પાછો હરાવ્યો (૧૭૬૧), તેથી એણે મીર કાસમને બંગાળા, બહાર, અને ઓરિસ્સાનો નવાબ કબૂલ કીધો.

પટનામાં અંગ્રેજોની કતલ.—હવે નવાબ અને કલકત્તાના રાજ્યમંડળ વચ્ચે માલની જકાત વિષે વાંધો ઊઠયાથી નવાબે સને ૧૭૬૩માં ૧૪૮ અંગ્રેજોને પટનાના કિલ્લામાં મારી નાખ્યા. અંગ્રેજોનું લશ્કર તુરત ત્યાં ગયું અને તે શેહેર લઇ લીધું. **મીર કાસમ**ને અંગ્રેજોએ **ઘેરીઆ**[4] આગળ હરાવ્યો (૧૭૬૩) ત્યાર પછી એ **શૂજા-ઉદ્-દૌલા**ની મદદ માગવાને અયોધ્યા નાઠો. એની સાથે **શાહઆલમ ૨ જો** પણ સામેલ થયો. આ ત્રણે જણ અંગ્રેજ સાથે લડવાને નીકળ્યા. **બકસર**[4] આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં **મેજર મન્રોએ** તેઓને તદન હરાવી દીધા, ૧૭૬૪. થોડા માસ પછી શૂજા-ઉદ્-દૌલાએ પાછી બાથ ભીડી; મલ્હારરાવ હોલકરની મદદ લીધી; પણ **કાલ્પી**[5] આગળ અંગ્રેજના સરદાર **કાર્નાકે** એને હરાવ્યો (૧૭૬૪). હવે શાહઆલમ નરમ માખણ જેવો થઇ ગયો હતો. એણે અંગ્રેજોને **બંગાળા, બહાર,** અને **ઓરિસ્સા**ની દીવાની આપી, અને તેઓએ એને દર વરસે ૨૬ લાખ રૂપીઆ આપવાનું કબૂલ કીધું, **૧૭૬૫. મીર જાફર મરી ગયો હતો તેથી એના છોકરાને પેન્શન બાંધી આપ્યું.**

---

૧ હુગ્લી નદીની ઉત્તરે. ૨ કલકત્તાની પશ્ચિમે. ૩ બંગાળાના ઉપસાગરના ઈશાન કોણના કિનારા ઉપર. ૪ પટનાની પાસે. ૫ જમના નદી ઉપર સીકંદ્રાની પાસે.

હવે **લોર્ડ કલાઇવ** સને ૧૭૬૫ માં પાછો હિંદુસ્તાન આવી પહોંચ્યો અને લશ્કરમાં તેમજ અમલદારોમાં ઘણી ગેરવર્તણુક ચાલતી હતી તે સુધારવા પાછળ લક્ષ લગાડયું. એણે સરકારી નોકરોને ખાનગી વ્હેપારમાં ગુંથાતાં અટકાવવાને સખત ઉપાયો લીધા અને **બેવડા ભથ્થા***નો રિવાજ કહાડી નાખ્યો. એ સને ૧૭૬૭ માં હિંદુસ્તાન છોડીને ગયો તે પાછો આવ્યો નહીં.

પ્રકરણ ૭ મું.

મ્હૈસૂરનો ઇતિહાસ.

સને ૧૭૬૦ને સૂમારે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં **મ્હૈસૂર**નું રાજ્ય **હૈદરઅલી** નામના એક બહાદૂર અને સાહસિક પુરૂષની સત્તા નીચે ઉદય પામતું હતું. આ માણસ પંજાબના ફકીરનો પૌત્ર હતો અને એક બહાદૂર બારગિરનો પુત્ર હતો. એ ૩૦ વર્ષની વયે મ્હૈસૂરના રાજાની નોકરીમાં રહ્યો અને એને ડીંડીગલ[1] જીલ્લામાં લશ્કરનો ઉપરી બનાવ્યો. ત્યાં એણે લૂટફાટ, દગો, અને લુચ્ચાઈ ઢોંગાઇથી ઘણો પૈસો અને મ્હોટું લશ્કર ભેગું કીધું. સને **૧૭૬૧**માં એણે મ્હૈસૂરના ખરા હકદાર રાજાને અને તેના પ્રધાન **નંદરાજ**ને કહાડી મૂકયા અને પોતે સુલતાન થયો. સને ૧૭૬૩ માં એણે **બેડનોર**[2] ઉપર ચઢાઈ કરી તે લૂટી લીધું. અહીં એને અથાગ દ્રવ્ય મળ્યું, તે વડે એનો ઉદય થવામાં તે ઘણું સાધનભૂત થઈ પડયું. આ વગર હકે ગાદી પચાવી પડનાર હૈદરની સત્તા

* લશ્કરી સિપાઈઓ જ્યારે લડાઈ ઉપર જાય ત્યારે તેઓના પગાર ઉપરાંત જે લવાજમ તેઓને મળતું હતું તે.

૧ ત્રિચિનોપલીની પાસે. ૨ મ્હૈસૂરની વાયવ્યે.

વૃદ્ધિ પામતી જોઈ **માધવરાવ** પેશ્વાને અદેખાઈ આવી. તેથી તે મ્હોટું લશ્કર લઈ એની સામો લડવા ગયો અને એને હરાવી એની પાસે ૩૨ લાખ રૂપીઆ કઢાવ્યા, ૧૭૬૫. બીજે વરસે હૈદરે મલબાર ઉપર હૂમલો કરી કલિકટ બંદર લીધું, અને ત્યાંનો રાજા ગભરાયો કે મને કેદ કરશે, તેથી તે પોતાના મ્હેલમાં બળી મૂઓ.

પહેલો મ્હૈસૂર વિગ્રહ (૧૭૬૬-૬૯).—કારણ—હૈદરનું બળ વધતું જોઇને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના સઘળા રાજાઓ ગભરાયા. તેને નરમ પાડવાને મરેઠા અને નિજામે એકસંપ કીધો. એ સંપમાં દુર્ભાગ્યે મદ્રાસ સરકારને નિજામ સાથેના પોતાના કરારની રૂએ સામેલ થવું પડ્યું.

જાણવાજોગ હકીકત.—માધવરાવ પેશ્વાએ પોતાના મળતિયાઓની રાહ જોઈ નહીં અને કૃષ્ણા નદી ઓળંગી લૂટફાટ કરવા લાગ્યો, પણ હૈદરે તેને લાંચ આપી તેનું મન મનાવ્યું. તેણે **નિજામને** પણ લાંચ આપી, એવી શરતે કે તે સંપમાં દાખલ ન થવું એટલુંજ નહીં પણ અંગ્રેજો ઉપર હૂમલો કરવામાં પોતાની સાથે સામેલ થવું. બે યુદ્ધો થયાં—**ચંગામ**[1] અને **ત્રિનોમાલી**[2] આગળ—એ બન્નેમાં **કર્નલ સ્મિથે** હૈદર અને **નિજામ**નો પૂરેપૂરો પરાજય કીધો, **૧૭૬૭.**

હૈદરનો છોકરો **ટીપુ** જે આ વખતે ૧૭ વર્ષની વયનો હતો તે લૂટફાટ કરતો કરતો છેક મદ્રાસ સૂધી આવી પ્હોંચ્યો. સને ૧૭૬૮ માં **કર્નલ પીચ**ની સરદારી નીચેના લશ્કરે નિજામના રાજ્ય ઉપર હૂમલો કીધો, તેથી તેને અંગ્રેજ સાથે સલાહ કરવી પડી. એજ વર્ષમાં અંગ્રેજોએ **મંગલૂર**[3] અને **હોનાવાડ**[4] લીધાં, પણ હૈદરે તેમને ન્હસાડ્યા.

---

૧ આર્નીં પાસે. ૨ ચંગામની પાસે. ૩ મલબારના કિનારા ઉપર. ૪ ઉત્તર કનેરામાં

કર્ણાટકમાં કર્નલ સ્મિથે એવી તો હોંશીઆરીથી અને ફત્તેહથી લડાઈ ચલાવી કે હૈદરે સલાહની માગણી કીધી; પણ મદ્રાસ સરકારે મૂર્ખાઇ-થી ના પાડી. આથી ચક્કર પાછું ફેરવાયું. કર્નલ સ્મિથની બદલી થઇ; અને હૈદરે જેટલો મુલક ખોયો હતો તે સઘળો તેણે છ અઠવાડિયાંમાં પાછો મેળવ્યો. હવે એવો વખત આવ્યો કે મદ્રાસ સરકાર તરફથી સલાહની માગણી થઇ. કર્નલ સ્મિથને પાછી લશ્કરની સરદારી આપી, પણ હૈદર ઘણીજ ઝડપથી છેક મદ્રાસની નજદીકમાં આવી પહોંચ્યો, તેથી તેની મરજી મુજબ અંગ્રેજોને સલાહ કરવી પડી.

મદ્રાસના કરાર, ૧૭૬૯ (હૈદર અને અંગ્રેજ વચ્ચે).—આથી દરેક પક્ષે એવું કબૂલ કીધું કે લડાઈના દરમ્યાનમાં જેણે એકબીજાના જે જે મુલક લીધા હોય તે દરેકે પાછા આપી દેવા અને બેમાંથી કોઈની ઉપર કોઈ ચ્હડી આવે તો તેવી વખતે એકબીજાએ મદદ આપવી.

હવે હૈદરે **ત્રિંબક મામા**ની સરદારી હેઠળના મરેઠાઓને પાછા હંઠાવવાનો ઠરાવ કીધો, પણ પોતેજ સને **૧૭૭૨** માં **ચેરકુલી** આગળ હારી ગયો અને શ્રીરંગપટ્ટણમાં ઘેરાઇ ગયો. આ વખતે એણે શરત મુજબ અંગ્રેજો પાસે મદદ માગી, પણ તેઓએ એની દાદ સાંભળી નહીં. તેથી એણે મરેઠાઓને ૩૬ લાખ રૂપીઆ આપ્યા, ૧૪ લાખની ખંડણી આપવાનું કબૂલ કીધું, અને પોતાના ઉત્તર તરફના ઘણા ખરા પ્રાંતો આપી તેઓને વિદાય કીધા. અંગ્રેજ લોકોની આ બેદરકારીનો કીનો હૈદર મનમાં રાખી રહ્યો હતો.

સને ૧૭૭૨ માં માધવરાવના મરણ પછી મરેઠી રાજ્યમાં અંધેર ચાલતું હતું, તેથી હૈદરને પોતાના ગયલા મુલક પાછા મેળવવાની તક મળી. તેણે **કુર્ગ**[૧] ઉપર ચઢાઇ કરી અને ત્યાંના લોકોમાં કેર વરતાવ્યો, અને જે સખસ કુર્ગવાસીનું માથું કાપી લાવે તેને માથા દીઠ પાંચ

૧ મ્હૈસૂરની પશ્ચિમે.

રૂપીઆ આપવા કહ્યા. આથી ૭૦૦ ડોકાંનો ઢગલો હૈદર આગળ વળ્યો !!! સને ૧૭૭૬ની આખેર પહેલાં એણે પોતાનો બધો ગયલો મુલક પાછો મેળવ્યો.

બીજો મ્હેસૂર વિગ્રહ (૧૭૮૦–૮૪).—કારણ—સને ૧૭૭૨ માં જ્યારે મરેઠાઓએ હૈદર ઉપર ચ્હડાઈ કીધી ત્યારે એણે મદ્રાસના કરારની શરત પ્રમાણે અંગ્રેજોની સહાય માગી, પણ તેઓએ આપી નહીં. બીજું સને ૧૭૭૯ માં અંગ્રેજોએ **માહી**[1] બંદર લીધું. આ અપમાનોથી હૈદરને ધુસ્સો આવ્યો અને તેણે લડાઇ જાહેર કીધી.

જાણવાજોગ હકીકત.—ગાયકવાડ સિવાય બધા મરેઠા સરદારોએ, હૈદરે અને નિજામે મળી અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડી મૂકવાને એક સંપ કીધો. સને **૧૭૮૦** માં હૈદરે **કર્ણાટક** ઉપર ચ્હડાઈ કરી અને અંગ્રેજના ઘણા કિલ્લા લીધા. **પોલિલોર**[2] આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં **કર્નલ બેલીને** હૈદરે હરાવી કેદ પકડ્યો. સર હેક્ટર મન્રો જે બેલીની સાથે સામેલ થવાનો હતો તે હવે મદ્રાસ તરફ પાછો ફર્યો અને હેસ્ટિંગ્સને કલકત્તે મદદને સારૂ લખ્યું. હેસ્ટિંગ્સે લાગલોજ **સર આયર કૂટને** દરીઆને રસ્તે મદ્રાસ મોકલ્યો. તેણે આવીને **પોર્ટોનોવો**[3], **પોલિલોર,** અને **શોલિંઘઢ**[4] આગળ સને **૧૭૮૧**માં હૈદરને હરાવ્યો. બીજે વરસે હૈદરના છોકરા **ટીપુએ કોલેરૂન**[5] નદીના કિનારા ઉપર કર્નલ **બ્રાથવેઇટને** હરાવ્યો. સને ૧૭૮૨ માં હૈદર ૮૨ વરસની ઉમ્મરે મરણ પામ્યો, તેથી એનો છોકરો **ટીપુ** સુલતાન થયો. એણે મદ્રાસ સરકાર સામે એક વરસ કરતાં વધારે લડાઈ ચલાવી, પણ કર્નલ

---

૧ કલિકટની પાસે. ૨ વેલોરની પાસે. ૩ કોરોમાંડલના કિનારા ઉપર. ૪ આર્કટની ઉત્તરે. ૫ કાવેરીની શાખા.

ફુલાર્ટન એક લશ્કર લઇને છેક મ્હેસૂરમાં પેઠો, તેથી એને **મંગલૂર** આગળ સલાહ કરવાની જરૂર પડી.

મંગલૂરના કરાર, ૧૭૮૪. (અંગ્રેજ અને ટીપુ વચ્ચે).—આ ઉપરથી અંગ્રેજના કેદીઓ જીવતા રહ્યા હતા તે બધાને છોડી મૂકયા અને દરેક પક્ષે જે જે મુલકો જીતી લીધા હતા તે એકબીજાને પાછા આપ્યા.

ત્રીજો મ્હેસૂર વિગ્રહ (૧૭૯૦-૯૨).—કારણ.—સને ૧૭૮૯ ના ડીસેમ્બર માસમાં ટીપુએ ત્રાવણકોરનો રાજા જે અંગ્રેજનો મળતિયો હતો તેના રાજ્ય ઉપર ચડાઇ કરી, પણ ઘણું નુકસાન વેઠી તેને પાછું ન્હાસી આવવું પડયું. આથી ધુસ્સે થઇને એણે ત્રણ માસ સુધી જબરી તૈયારી કીધી. જ્યારે લોર્ડ કોર્નવોલિસે આ વાત જાણી ત્યારે તેને વચ્ચે પડવું પડયું.

જાણવાજોગ હકીકત.—હૈદરાબાદના નિઝામ અને નાના ફડનવિસે અંગ્રેજોને મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. સને ૧૭૯૦ માં લોર્ડ કોર્નવોલિસ લડાઇ ચલાવવાને જાતે મદ્રાસ ગયો. ત્યાંથી તે મ્હેસૂર ગયો અને **બંગલૂર**[1] લીધું, ૧૭૯૧. હવે ટીપુને પોતાની રાજધાનીનું રક્ષણ કરવા જવું પડયું અને શ્રીરંગપટ્ટણથી થોડેક દૂર **એરીકેરા** આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં ટીપુ તદન હારી ગયો **(૧૭૯૧)**. શ્રીરંગપટ્ટણ તરતજ અંગ્રેજના હાથમાં આવત, પણ અંગ્રેજના અને નિઝામના લશ્કરને ખોરાકીની તાણ પડી. તેથી લોર્ડ કોર્નવોલિસને મદ્રાસ તરફ પાછા ફરવાની જરૂર પડી. હવે હરીપંથની સરદારી હેઠળ મરેઠાઓ આવી પહોંચ્યા. લોર્ડ કોર્નવોલિસે પાછા આવી કેટલાક કિલ્લા લીધા અને શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરો ઘાલ્યો. એ શેહેર શરણ થવાની તૈયારીમાં હતું, એટલામાં ટીપુએ સલાહની માગણી કીધી, ૧૭૯૨.

---

૧ શ્રીરંગપટ્ટણ પાસે.

શ્રીરંગપટ્ટણના કરાર, ૧૭૯૨ (ટીપુ અને અંગ્રેજ વચ્ચે).—આથી ટીપુએ અંગ્રેજને પોતાનું અડધું રાજપાટ અને ત્રણ કરોડ રૂપીઆ આપવા કબૂલ કીધા; તે ઉપરાંત ત્રીસ લાખ મરેઠાઓને; તે રૂપીઆ ભરાય ત્યાં સૂધી પોતાના બે છોકરાને સાનમાં મૂકવા; કુર્ગ તેના રાજાને પાછું આપી દીધું.

ચોથો (અને છેલ્લો) મ્હેસૂર વિગ્રહ (૧૭૯૯).—કારણ— ટીપુએ નિજામ, મરેઠા, અને અફ્ઘાન સરદાર જમાનશાહની સાથે મ્હોટો સંપ કરી **નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ**ને મદદને સારૂ કાગળ લખ્યો. તે આપવા તેણે વચન આપ્યું. આ સઘળાઓએ અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાન-માંથી કહાડી મૂકવાનો નિશ્ચય કીધો. આ વાતની ખબર ગવર્નર–જેન-રલ લોર્ડ વેલ્સ્લેને પડી કે તેણે તુરત લડાઈ જાહેર કીધી.

જાણવાજોગ હકીકત.—લોર્ડ વેલ્સ્લેએ તાકીદથી નિજામ સાથે કુમકના કરાર કીધા એટલે તેણે મદદ આપવાને કબૂલ કીધું. પછી એકદમ અંગ્રેજ લશ્કર મ્હેસૂરમાં ગયું. **સદાશીર**[૧] આગળ એક યુદ્ધ થયું તેમાં **જેનરલ સ્ટૂઅર્ટે** ટીપુને હરાવ્યો. હેરીસ બીજું લશ્કર લઇને **માલવેલી**[૧] ગયો. અહીં પણ યુદ્ધ થયું તેમાં ટીપુનું કાંઈ ચાલ્યું નહીં. આખરે બન્ને અંગ્રેજી લશ્કર એકઠાં થઇ **શ્રીરંગપટ્ટણ** આગળ આવી પ્હોંચ્યાં, અને તેને એકદમ જબરો ઘેરો ઘાલ્યો. આ જોઈ ટીપુના હાથ પગ ભોંય પડ્યા. મેની ૧૯મી તારીખે ટીપુની રાજધાનીના કોટ-માં ગબારૂં પાડયું, અને એ શેહેર અંગ્રેજોએ લઈ લીધું. સુલતાનનું શબ કપાયલા માણસોના ઢગલામાંથી માલમ પડયું. બીજે દિવસે તેને લશ્કરી દબદબાથી ભૂમીદાહ કરવામાં આવ્યું. લોર્ડ વેલ્સ્લેએ ટીપુના રાજ્યનો થોડોક ભાગ નિજામને આપ્યો અને **કનેરા, કોઇમબટૂર**[૨], અને **વાઇનાદ**[૨]નાં પ્રગણાં અંગ્રેજોને સારૂ રાખ્યાં. મ્હેસૂરના અસલના રાજાના કુટુંબના નાના છોકરાને બાકી રહેલા રાજ્યનો મહારાજા કીધો.

---

૧ શ્રીરંગપટ્ટણ પાસે. ૨ નીલગિરિ પાસે.

પ્રકરણ ૮ મું.

બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનના ગવર્નર-જેનરલો, સને ૧૭૭૪થી ૧૮૮૯ સૂધી.

ક્લાઇવ સ્વદેશ ગયો ત્યારપછી **વેરેલ્સ્ટ** (૧૭૬૭–૬૯) અને **કાર્ટીઅર** (૧૭૬૯–૭૨) અનુક્રમે બંગાળાના ગવર્નરો હતા. આ બધી વખત બંગાળામાં બેનો અમલ ચાલતો હતો–થોડોઘણો નવાબના દેશી અમલદારોનો અને થોડોઘણો કમ્પની સરકારનો. આવા કારભારથી ઘણુંજ અંધેર ચાલતું અને અન્યાય થતો. આનો અટકાવ કરવાને કમ્પનીએ **વોરન હેસ્ટિંગ્સ**ને આખું રાજ્ય પોતાના હસ્તકમાં લેવાનો હુકમ આપી બંગાળાનો ગવર્નર નીમ્યો, ૧૭૭૨. હેસ્ટિંગ્સે રાજ્યનું સ્થળ મૂર્શીદાબાદ હતું તે બદલી **કલકત્તા** કીધું. એણે બંગાળાના ગવર્નર તરીકે સને ૧૭૭૪ સૂધી રાજ્ય ચલાવ્યું.

રોહિલા વિગ્રહ, ૧૭૭૪.—રોહિલા લોકો અફઘાન જાતના હતા. તેઓ કાબૂલ અને કંદહારથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા હતા. તેઓએ મુગલોની સારી નોકરી બજાવી હતી તેના બદલામાં તેઓને રામગંગા નદીનો ફળદ્રુપ પ્રદેશ જેને **રોહિલખંડ**[૧] કરીને કહે છે તે મળ્યો હતો. સને ૧૭૭૩ માં મરેઠા લોકો રોહિલખંડને લૂટી ચાલ્યા ગયા. હવે અયોધ્યાના નવાબ **શૂજા-ઉદ્-દૌલા**એ રોહિલા પાસે ૪૦ લાખ રૂપીઆ માગ્યા, અને કારણ એવું બતાવ્યું કે મરેઠાઓથી તમારૂં રક્ષણ કરવાને તમે મને એ રકમ આપવાનું વચન આપ્યું હતું. આ રૂપીઆ આપવાની તેઓએ ના કહી, પણ નવાબ એકલો તેમને જીતી શકે એવો

---

૧ વાયવ્ય પ્રાંતોમાં.

નહોતો, તેથી તેણે **વોરન હેસ્ટિંગ્સની** મદદ માગી. વોરન હેસ્ટિંગ્સે ૪૦ લાખ રૂપીઆ લઈ તેને મદદ આપી, રોહિલાને હરાવ્યા, અને તેમનો મુલક લઇ લીધો.

વોરન હેસ્ટિંગ્સ, રેગ્યુલેટિંગ આકટની રૂએ ૧ લો ગવર્નર-જેનરલ (૧૭૭૪-૮૫).—અંધેર, લાંચ રૂશ્વત વગેરેને દૂર કરવાને ઈંગ્લંડની પાર્લ્યમેન્ટે એક કાયદો પસાર કીધો તેને **રેગ્યુલેટિંગ આકટ** (રાજ્ય ચલાવવાનો કાયદો) કહે છે. એ કાયદામાં એવું લખ્યું હતું કે

(૧) હિંદુસ્તાનના બીજા ઈલાકાને બંગાળા ઈલાકાના તાબામાં ગણવા; (૨) એ ઈલાકાના ઉપરીને ગવર્નર-જેનરલ એવું નામ આપવું; (૩) એને ચાર કૌન્સિલરો મદદ કરે; અને (૪) એક મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને બીજા ત્રણ ન્યાયાધીશોની એક વરિષ્ઠ કોર્ટ કલકત્તામાં સ્થાપવી અને તેઓના ઉપર ગવર્નર-જેનરલની કશી સત્તા રહે નહીં.

આ કાયદાની રૂએ **વોરન હેસ્ટિંગ્સ** પહેલો ગવર્નર-જેનરલ થયો અને **કર્નલ મોન્સન, જેનરલ ક્લેવરીંગ, મિ૦ ફ્રાન્સિસ,** અને **મિ૦ બાર્વેલ** પહેલા કૌન્સિલરો હતા. આમાંના પહેલા ત્રણને હેસ્ટિંગ્સ સાથે બનતું નહોતું અને તેઓમાંના દરેકને મત આપવાનો સરખો હક હતો, તેથી તેઓ દરેક બાબતમાં હેસ્ટિંગ્સનું ચાલવા દેતા નહીં. દેખીતી રીતે હેસ્ટિંગ્સની સત્તા જતીજ રહી હતી અને તેથી એની ઉપર ઘણાં તહોમતો મૂકવામાં આવ્યાં, તેમાં **નંદકુમારે** જે તહોમત મૂક્યું તે ઘણુંજ ભારી હતું. એણે એવું તહોમત મૂક્યું કે હેસ્ટિંગ્સે મીર જાફરની વિધવા બેગમ પાસે ૩॥ લાખની લાંચ લીધી છે. જ્યારે આ કામ ચાલતું હતું ત્યારે નંદકુમાર ઉપર ખોટા દસ્તાવેજ બનાવવાનો આરોપ મૂકી તેને પકડેજ કીધો. એની તપાસ સર એલિજા ઇમ્પેએ વરિષ્ઠ કોર્ટમાં ચલાવી. આ ન્યાયાધીશ હેસ્ટિંગ્સનો મિત્ર હતો. તેણે એને ગુન્હેગાર ઠરાવી ફાંસીની શિક્ષા કીધી.

મરેઠા લોકોની રાજ્યનીતિ સાથે હેસ્ટિંગ્સનો જે સંબંધ છે તે પાંચમા પ્રકરણમાંથી (સુરતના કરાર, ૧૭૭૫ થી સાલબાઇના કરાર, ૧૭૮૨ સુધી) શીખી લેવો.

હવે **હૈદરે કર્ણાટકમાં** લડાઈ મચાવી **(૧૭૮૦)**. જ્યારે **બેલી** હારી ગયો અને કેદ પકડાયો ત્યારે હેસ્ટિંગ્સે **સર આયર કૂટને** એક લશ્કર આપી મોકલ્યો. **પોર્ટોનોવો, પોલિલોર,** અને **શોલિંઘઢનાં** યુદ્ધ **(૧૭૮૧)** અને અંગ્રેજોનો જય વગેરે સાતમા પ્રકરણમાંથી (પાને ૫૫–૫૬ મે) શીખી લેવું.

બનારસમાં બખેડો (૧૭૮૦).—જે વખતે અંગ્રેજ લોકો મરેઠા અને હૈદર જોડે લડાઈમાં ગુંથાયલા હતા તે વખતે તેઓ પૈસાની ઘણી ભીડમાં હતા. હેસ્ટિંગ્સે બનારસના રાજા **ચૈતસિંગ** પાસે ધારા ઉપરાંત ખંડણી માગી. આ માગણી રાજાએ કબૂલ ન કરી તેથી જોર જૂલમથી તે કઢાવવાને હેસ્ટિંગ્સ બનારસ ગયો. આ ઉપરથી ચૈતસિંગે લોકોને ઉસ્કેર્યા અને હેસ્ટિંગ્સ મરતો મરતો બચ્યો. એને ચુનાર[1] ન્હાસી જવું પડ્યું. એ દરમ્યાનમાં લશ્કર એકઠું થયું. ચૈતસિંગ હારી ગયો, તેથી તેને ન્હાસી જવાની જરૂર પડી. તે પાછો બનારસ આવ્યોજ નહીં. એના ભત્રિજાને ગાદીએ બેસાડી બનારસની વાર્ષિક ખંડણી સાડી બાવીસ લાખ હતી તે વધારીને ૪૦ લાખની કીધી.

અયોધ્યાની બેગમો.—સને ૧૭૭૫ માં અયોધ્યાનો નવાબ **શુજા-ઉદ્-દૌલા** મરણ પામ્યો. ત્યાર પછી રાજ્યનો અખૂટ ખજાનો બેગમોના હાથમાં આવ્યો. સગીર ઉમ્મરના નવાબ **અસફ-ઉદ્-દૌલાને** પોતાના લશ્કરને આપવાને ભારે કરજ કરવું પડ્યું. સને ૧૭૮૧ માં એણે એમ

---

૧ ગંગાનદી ઉપર બનારસની પાસે.

કહ્યું કે એ કરજ મારાથી અપાઈ શકાશે નહીં. તે ઉપરથી હેસ્ટિંગ્સે બેગમો પાસેથી ૭૬ લાખ રૂપીઆ જોર જૂલમથી કહડાવવા દીધા.

આ બન્ને કામો કોર્ટ ઑવ્ ડિરેક્ટરોએ નાપસંદ કીધાં, તેથી હેસ્ટિંગ્સે રાજીનામું આપ્યું અને સને ૧૭૮૫ ના ફેબ્રુઅરી માસમાં ઇંગ્લંડ ગયો. ત્યાં એ સને ૧૮૧૮ માં મરણ પામ્યો. એ ઘણો કાબેલ, પ્હોંચેલો, હિમ્મતવાન, અને ખટપટી રાજદ્વારી પુરૂષ હતો.

ફોક્સ અને પિટના કાયદા.—હેસ્ટિંગ્સ હિંદુસ્તાનમાંથી ગયો ત્યાર પહેલાં એ દેશના રાજ્યમાં અગત્યના ફેરફાર થયા. સને **૧૭૮૩** માં **મિ૦ ફોક્સે** એક કાયદો કહાડયો. તેની નેમ એ હતી કે બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ખુદ ઇંગ્લંડના રાજ્યને સોંપી દેવું. એ કાયદો આમની સભાએ પસાર કીધો, પણ ઊમરાવોની સભાએ નામંજૂર કીધો. સને **૧૭૮૪** માં **મિ૦ પિટે** એક કાયદો ઘડયો તેમાં એવું હતું કે

(૧) ઇંગ્લંડના રાજાનો નીમેલો પ્રધાન અને "બોર્ડ ઑવ્ કંટ્રોલ' નામની એક સભાના હાથમાં રાજ્યની બધી સત્તા રહે; (૨) તે ગવર્નર–જેનરલને નીમે; (૩) ગવર્નર–જેનરલથી સ્વરક્ષણના વખત સિવાય લડાઈ અથવા સલાહ થાય નહીં; (૪) ગવર્નર–જેનરલની સભાના સભાસદો ચારના ત્રણ કરવા; અને તેમાંનો એક હિંદુસ્તાનના લશ્કરનો સેનાધિપતિ જોઈએ:

૨. લોર્ડ કોર્નવોલિસ (૧૭૮૬–૯૩).—એ સને ૧૭૮૬ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં કલકત્તે આવી પહોંચ્યો. એ અરસામાં કૌન્સિલના વડા સભાસદ **સર જોન મેકફર્સને** ગવર્નર–જેનરલ તરીકે કામ ચલાવ્યું. લોર્ડ કોર્નવોલિસે પહેલું તો એ કામ કીધું કે એણે લાંચ રૂશ્વત અને અન્યાય દૂર કરવાને કમ્પનીના નોકરોના પગારમાં વધારો કરી આપ્યો.

આ વખતે અંગ્રેજ લોકો સને ૧૭૯૦–૯૨ સૂધી **ત્રીજા મ્હૈસૂર વિગ્રહ**માં રોકાયલા હતા. એ વિગ્રહનું પરીણામ તેઓને બીલકુલ લાભકારક હતું (જૂઓ પાને ૫૬–૫૭ મે).

જમાબંદીની રીતો.—હિંદુસ્તાનમાં જમીનની મ્હેસુલ ઉઘરાવવાની ત્રણ રીતો ચાલે છેઃ—

(૧) **જમીનદારી રીત.**—એમાં જમીનની મ્હેસુલ હમેશને વાસ્તે નક્કી કરેલી હોય છે અને તે મ્હોટા જમીદારો કહેવાય છે તેની પાસેથી ઉઘરાવાય છે. એ રીત સને ૧૭૯૩ માં લોર્ડ કોર્નવોલિસે દાખલ કીધી.

(૨) **રૈયતવારી રીત.**—એમાં દરેક ખેડૂતે કેટલી રકમ ભરવી તેનો બંદોબસ્ત કરેલો હોય છે.

(૩) **ગામવારી રીત.**—એથી દરેક જૂદા જૂદા ગામડાના લોકો પોતાની હદમાં આવેલી જમીનની મ્હેસુલ ભરવાને જવાબદાર હોય છે.

પહેલી બંગાળાના દક્ષિણ પ્રાંતોમાં ચાલે છે, બીજી મુંબઇ અને મદ્રાસ ઇલાકામાં ચાલે છે અને ત્રીજી મધ્યપ્રાંતો, બંગાળાના વાયવ્ય પ્રાંતો, અને પંજાબમાં ચાલે છે.

કાયદાની કોર્ટમાં કરેલા સુધારા.—લોર્ડ કોર્નવોલિસે કાયદાની કોર્ટમાં કેટલાક સુધારા કીધા. અત્યાર સૂધી તો મ્હેસુલ બાબતનો ઉપરી કલેકટર હતો અને તે ન્યાય અને ફોજદારી બન્નેનો ઉપરી હતો. આ ગવર્નર-જનરલે એકને બદલે બે કોર્ટો સ્થાપી, અને ન્યાય અને ફોજદારી બન્નેના અમલદારો જૂદા નીમ્યા. દરેક જીલ્લામાં અને મુખ્ય શેહેરોમાં દીવાની અદાલતો સ્થાપી.

લોર્ડ કોર્નવોલિસ સને ૧૭૯૩ના અકટોબરમાં હિંદુસ્તાનમાંથી ગયો.

૩. સર જોન શોર ઉર્ફે લોર્ડ ટેઇનમથ (૧૭૯૩-૯૮).—એની કારકીર્દીમાં કોઇ અગત્યની બીના બની નથી. એની રાજનીતિ એવી હતી કે દેશી રાજાઓમાં માંહોમાંહેના કજીઆ થાય તેમાં વચ્ચે પડવું નહીં. એકજ બાબતમાં એને વચ્ચે પડવું પડયું. કલાઇવના વખત પછી અયોધ્યાનો નવાબ મરેઠા દુશ્મનોથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને અં-

ગ્રેજો ઉપરજ આધાર રાખતો હતો. એક અંગ્રેજી લશ્કર જેનો ખર્ચ અયોધ્યાના નવાબ પાસેથીજ મળતો હતો તે ફત્તેહઘઢ[1] આગળ રાખવામાં આવ્યું હતું. સને ૧૭૯૭માં અયોધ્યાનો નવાબ અસફ-ઉદ્-દૌલા મરણ પામ્યો ત્યારે તેની ગાદી માટે વઝીરઅલી અને સાદતઅલી એ બે જણે દાવો કીધો. એનો બંદોબસ્ત કરવાને સર જોન શોર લખનોર ગયો. એણે **સાદતઅલીને** ગાદીએ બેસાડયો અને વઝીરઅલીને કેદી તરીકે બનારસ મોકલી દીધો. વઝીરઅલીએ પાછળથી બંડ કરવાની કોશિશ કીધી, પણ કાંઈ ફાવ્યો નહીં.

સર જોન શોર સને ૧૭૯૮ના માર્ચમાં હિંદુસ્તાનમાંથી ગયો.

૪. માર્કૂવિસ વેલ્સ્લે ઉર્ફે લૉર્ડ મોર્નિંગ્ટન (૧૭૯૮–૧૮૦૫).– એ હિંદુસ્તાનમાં આવતાં વારને દેશી રાજાઓનાં કામોમાં વચ્ચે પડયો.

કુમક આપવાની પદ્ધતિ.—જે દેશી રાજાઓએ આ પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલવાને કબૂલ કીધું તેઓએ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોને સર્વોપરી ગણ્યા; તેઓથી અંગ્રેજોની સલાહ વગર કોઇ સાથે લડાઇ કે સલાહ થાય નહીં; અને તેઓના રાજ્યમાં જે અંગ્રેજની ફોજ રહે તેનો ખરચ તેઓ આપે. લૉર્ડ વેલ્સ્લેએ કેટલાક દેશી રાજાઓ સાથે આવા કરાર કર્યા. આંથી તેઓએ પોતાની સ્વતંત્રતા તો ખોઇ, પણ પોતાના રાજ્યની સલામતી મેળવી. આ પદ્ધતિ વોરન હેસ્ટિંગ્સે અયોધ્યાની બાબતમાં પહેલ વહેલાં દાખલ કરી હતી અને લૉર્ડ વેલ્સ્લેએ એને પાકી રીતે અમલમાં આણી.

સને **૧૭૯૯**માં **ટીપુએ** મરેઠા, નિઝામ, અફઘાન સરદાર જમાનશાહ, અને ફ્રેન્ચ એ લોકોની મદદ માગીને હિંદુસ્તાનમાંથી અંગ્રેજો-

---

૧ આગ્રા પાસે.

નું રાજ્ય કહાડી નાખવાને પ્રયત્ન કીધું. આ ઉપરથી લોર્ડ વેલ્સ્લે-એ લડાઈ જાહેર કીધી (**ચોથો મ્હૈસૂર વિગ્રહ**, જૂઓ પાને ૫૭ મે). આ વિગ્રહમાં **સદાશીર** અને **માલવેલી**નાં યુદ્ધ થયાં. એ બન્નેમાં ટીપુ હારી ગયો. આખરે અંગ્રેજોએ **શ્રીરંગપટ્ટણ**ને ઘેરો ઘાલ્યો. ટીપુ ઘણીજ બહાદૂરીથી લડ્યો, પણ રણમાં પડ્યો. શ્રીરંગ-પટ્ટણ અંગ્રેજોને હાથ આવવાથી તેઓની સત્તા કન્યાકુમારી ભૂશિરથી છેક કૃષ્ણા નદી સૂધી સ્થપાઇ.

અયોધ્યા અને કર્ણાટકના કારભાર (૧૮૦૧).—અયોધ્યા-નો નવાબ **સાદતઅલી** અને તેનો વજીર બરાબર રીતે રાજ્ય ચલા-વતા નહોતા, અને લોકો ઉપર જૂલમ કરતા હતા. તેઓ કુમકની પદ્ધતિની શરત મુજબ અંગ્રેજના લશ્કરને ખરચ બરાબર પૂરો પાડતા નહોતા. તેથી લોર્ડ વેલ્સ્લેએ નવાબ પાસે લશ્કરના ખરચને પેટે કેટલાક પ્રાંતો (હાલ જે વાયવ્ય પ્રાંતો કહેવાય છે તેમાંનો ઘણો ભાગ) લીધા. **કર્ણાટક**નો ઘરડો નવાબ **મહમ્મદઅલી** સને ૧૭૯૫ માં મરણ પામ્યો. એની પછી એનો છોકરો ગાદીએ બેઠો. એણે સને **૧૮૦૧** માં મોટું પેન્શન લઇ પોતાનું રાજ્ય અંગ્રેજને સોંપી દીધું.

સને **૧૮૦૩** માં **બીજો મરેઠી વિગ્રહ** જાગ્યો. **જસવંતરાવ હો-લ્કરે** બાજીરાવની રાજધાની પૂના લઈ લીધું અને **બાજીરાવ** જાતે ન્હાસી ગયો અને ત્યાં અંગ્રેજો સાથે કરાર (**વસઈના કરાર**, જૂઓ પાને ૩૬ મે) કીધા. એ કરારથી તે તાબાનો રાજા થયો. આથી **સિંધિયા** અને **ભોંસલે** બન્ને ગુસ્સે થયા અને અંગ્રેજો સાથે લડાઇ ચાલી. (**બીજો મરેઠી વિગ્રહ, ૧૮૦૩**, જૂઓ પાને ૩૬-૩૭મે.) એમાં પાંચ યુદ્ધો થયાં—**અસાઈ, દિલ્હી, લાસ્વારી, આગ્રા,** અને **આર્ગાંમ** એ સઘળાંમાં અંગ્રેજોનો જય થયો. **દેવગામ** અને **સર્જી અંજેગામ**ના

કરાર (જૂઓ પાને ૩૭ મે) થી અંગ્રેજો હિંદુસ્તાનના મોટા ભાગના ધણી થયા.

બીજો મરેઠી વિગ્રહ પૂરો થયો કે તરતજ **ત્રીજો** થયો (જૂઓ પાને ૩૮ મે). બીજા મરેઠી વિગ્રહમાં **હોલ્કરે** કંઇજ ભાગ લીધો નહોતો. તેથી હવે તે અંગ્રેજો સાથે લડાઇ કરવા નીકળ્યો. બે યુદ્ધો થયાં—**ડીગ** અને **ફરક્કાબાદ** આગળ—એ બન્નેમાં **હોલ્કર** હારી ગયો (૧૮૦૪). અંગ્રેજ સરદાર **લેકે ભરતપુર**ને ઘેરો ઘાલ્યો, કારણકે ત્યાંનો રાજા હોલ્કરની સાથે મળી ગયો હતો. પણ તેમાં તે ફત્તેહ પામ્યો નહીં. આખરે હોલ્કર મદદની આશાએ પંજાબ ગયો, પણ ત્યાં કંઇ ફાવ્યો નહીં, તેથી તેણે સલાહ કરી (૧૮૦૫).

લોર્ડ વેલ્સ્લે કીર્ત્તિથી અને ફતેહમંદીથી રાજ્ય કરીને સને ૧૮૦૫ના આગષ્ટમાં કલકત્તેથી વિલાયત ગયો. એણે ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કમ્પનીનો મુલક વધારીને અગાઉ કરતાં બમણો કીધો અને તેના મોટા રાજ્યને મજબૂત પાયા ઉપર મૂક્યું.

૫. લોર્ડ કોર્નવોલિસ (બીજી વાર). **સર જ્યોર્જ બાર્લો (૧૮૦૫-૭).**—લોર્ડ કોર્નવોલિસ બીજી વાર ગવર્નર-જેનરલ નીમાયો, પણ એને આવ્યાને થોડા માસ થયા એટલે મરણ પામ્યો. એની જગાએ **સર જ્યોર્જ બાર્લો** આવ્યો. એના વખતમાં **વેલોર**માં દેશી સિપાઇઓએ તેઓના માથાના પહેરવેશમાં ફેર કરવાથી તથા આપણને ખ્રિસ્તિ કરવાના છે એમ સમજવાથી બંડ કર્યું. સને **૧૮૦૬**ના જુલાઈની દસમી તારીખે તેઓ ત્યાંની ગોરી પલટણ સામે ઊઠયા, અને તેમનામાંના ૧૧૩ જણને કતલ કીધા. **કર્નલ ગિલેસ્પી** જે આર્કટમાં હતો તેણે એકદમ ત્યાં જઇને બંડખોરોને વિખેરી નાખ્યા.

હવે સર જ્યોર્જ બાર્લોને ગવર્નર-જેનરલની પદ્દી ઉપરથી નીચી પાયરીએ આણી મદ્રાસનો ગવર્નર બનાવ્યો.

૬. **અર્લ ઑાન્ મિન્ટો (૧૮૦૭-૧૩)**—એ દેશી રાજાઓના કામમાં વચ્ચે પડવું નહીં એવો પાકો નિશ્ચયકરીને હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. પણ એને પોતાની મરજીથી ઊલટા ચાલવું પડયું. **અમીરખાં** જે લૂટારાઓનો સરદાર હતો તેણે વરાડના રાજાના મુલક ઉપર ચ્હડાઇ કરી; અંગ્રેજનું એક લસ્કર એની સામા મોકલ્યું, તેથી એ નાઠો.

ત્રાવણકોરનો કારભાર.—થોડોક વખત થયાં ત્રાવણકોરનું રાજ્ય છેક હાલહવાલ થઇ ગયું હતું. રેસિડન્ટ વચ્ચે પડયો, તેથી દીવાન ધુસ્સે થયો. તેણે કેટલીક અંગ્રેજની રૈયતને કતલ કીધી અને **ક્વિલન**[1]માં રેસિડન્ટના બંગલા ઉપર હલ્લો કીધો. આ ઉપરથી અંગ્રેજોએ એ દેશને પોતાના કબજામાં લીધો, ૧૮૦૮. એ તેઓના હાથમાં સને ૧૮૧૩ સૂધી રહ્યો.

બુર્બોં વગેરેની જીત—ફ્રેન્ચ ચાંચીઆઓ **મોરિશસ**,[2] **બુર્બોં**[2] અને **રોડ્રીગેઝ**[2] એટોમાંથી નીકળી આવી અંગ્રેજોનાં વ્હેપારનાં વ્હાણો લૂટી લેતા. સને ૧૮૦૯ અને ૧૮૧૦માં તેઓની સામે બે કાફલા મોકલવામાં આવ્યા, અને આ બેટોને લઇ લીધા. **બુર્બોં** સને ૧૮૧૪માં ફ્રાન્સને પાછો આપ્યો. સને **૧૮૧૧**માં **જાવા** અને **એમ્બોયના** વલંદા લોકો પાસેથી જીતી લીધા.

લાહોરનો રાજા **રણજીતસિંગ** પતીઆળા[3] અને **જહીંદ**માં[4] પગપેસારો કર્યા કરતો હતો, તેથી સને ૧૮૦૯માં તે બે પ્રાંતના સરદારોએ પોતાના રક્ષણને માટે લોર્ડ મિન્ટોની મદદ માગી. **મિ૦ મેટ્કાફ્ને** રણજીતસિંગ પાસે એલચી તરીકે મોકલ્યો, અને એવા કરાર થયા કે રણજીતસિંગ સતલજ નદીની દક્ષિણ તરફના પ્રાંતો

૧ ત્રાવણકોરમાં, કિનારા ઉપર. ૨ હિંદી મહાસાગરમાં મેડાગાસ્કરની પૂર્વે. ૩ લૂધીઆનાની દક્ષિણે. ૪ પાણીપત પાસે.

ઉપર કશી તરેહનો પોતાનો હક બજાવે નહીં અને અંગ્રેજો સાથે મિત્રાચારી રાખે. ફ્રેન્ચ અનેરૂસ્યાનાં કાવતરાંનો અટકાવ કરવાની અને હિંદુસ્તાનમાં સલાહ સંપ રાખવાની મતલબથી **સિંધ, કાબૂલ,** અને **ઈરાન** જોડે પણ કરારો કરવામાં આવ્યા.

લોર્ડ મિન્ટો સને ૧૮૧૩ માં ઈંગ્લંડ ગયો.

૭. **માર્ક્વિસ ઑવ્ હેસ્ટિંગ્સ** ઉર્ફે **અર્લ ઑવ્ મોયરા (૧૮૧૪-૨૩).**—એ એક પ્રખ્યાત યોદ્ધો, ચતુર રાજ્યદ્વારી પુરૂષ, અને સારી રીતભાત અને ચાલનો માણસ હતો. એ સને ૧૮૧૪ના અકટો-બરમાં હિંદુસ્તાન આવ્યો.

નેપાળ અથવા **ગુર્ખા વિગ્રહ (૧૮૧૫-૧૬).**—કારણ—ગુર્ખા લોકો જેણે થોડાંક વર્ષ ઉપર નેપાળ જીતી લીધું હતું તેના રાજાએ અંગ્રેજોના રક્ષણ તળેના **ભૂટવાલ**ના જમીદારને કેદ કરી તેનું રાજ્ય લઇ લીધું, અને અંગ્રેજોના ૧૮ પોલીસ અમલદારોને મારી નાખ્યા.

જાણવાજોગ હકીકત.—લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે જેનરલ **ગિલેસ્પી** અને **ઓકટરલોની**ને મોકલ્યા. પણ ગિલેસ્પી હરદ્વાર[1] પાસેનો **કલંગ**નો કિલ્લો લેતાં કપાઈ મૂઓ અને એના લશ્કરની કેટલીક વાર હાર થઈ. જેનરલ ઓકટરલોનીએ મહા મુશીબતે **રામઘઢ**ની[2] ટેકરીનો કબજો લીધો અને **વિલાસપુર**ના[2] રાજાને નેપાળના રાજાના પક્ષમાંથી છૂટો પાડ્યો. સને ૧૮૧૫માં અંગ્રેજને એ લાભ થયો કે **મલૂન**[2] પ્રાંત પોતાના હાથમાં આવ્યો. સને **૧૮૧૬**માં જેનરલ **ઓકટરલોની**એ ગુરખા સરદાર **અમીરસિંગ**ને **આલ્મોરા**[3] અને **મકવાનપુર**નાં[4] યુદ્ધોમાં હરાવ્યો. એજ વરસમાં સલાહ થઈ.

---

[1] ગંગા નદી ઉપર, પાણીપતની પાસે. [2] સીમ્લાની પાસે.
[3] કુમાયુંમાં. [4] ખટમંડુની પાસે.

હેસ્ટિંગ્સના રાજ્યનો મરેઠાઓનો ઇતિહાસ પાંચમા પ્રકરણમાં પાને ૩૮–૪૦ મે) મુખ્તેસર આપેલો છે. તેમાં ત્રણ મુખ્ય બીના સમાયલી છે.—(૧) બાજીરાવ ૨ જાનાં કાવતરાં, તેની પડતી, અને **ચોથો મરેઠી વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮)**; (૨) **પીંઢારા સાથે વિગ્રહ**; અને (૩) **નાગપુર વિગ્રહ**. છેલ્લી બે મુખ્તેસર હકીકત નીચે આપી છે.

નાગપુર વિગ્રહ (૧૮૧૭).—કારણ—સને ૧૮૧૬ના માર્ચમાં વરાડનો રાજા **રઘુજી ભોંસ્લે** મરણ પામ્યો. એની પછી **પર્સોજી** ગાદીએ બેઠો; પણ એ હોલેદીલ હોવાથી રાજ્યનો કારભાર એના કાકાના છોકરા **આપા સાહેબને** હાથ આવ્યો. એ ચોથા મરેઠી વિગ્રહમાં પણ સામેલ હતો. એણે પર્સોજીને મારી નાખ્યો અને પછી પોતે ગાદીએ બેઠો. એણે **સીતાબાલ્દી** આગળ રેસિડન્ટના બંગલા ઉપર હુમલો કીધો, પણ બીલકુલ હારી ગયો, ૧૮૧૭.

જાણવાજોગ હકીકત.—જેનરલ **ડોવેટન** મોટું લશ્કર લઇને આવી પહોંચ્યો. આપા સાહેબ તાબે થયો, પણ એના લશ્કરે એનો હુકમ માન્યો નહીં, **નાગપુર** આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં તે તદન હારી ગયું, ૧૮૧૭. એમ છતાં આપા સાહેબને પાછી ગાદી આપી; પણ લાગલોજ તે પાછાં કાવતરાં કરવા લાગ્યો. એને મિ૦ જેન્કીન્સે પકડી અલ્લાહાબાદ કેદ મોકલ્યો; પણ રસ્તેથી તે સટકી ગયો, પીંઢારાના સરદાર ચીતુ સાથે મળી ગયો, અને આમ તેમ ઘણો રઝળી રખડીને સીખ લોકોના આશ્રય તળે ગયો. આખરે તે જોધપુર ગયો. અહીં તે જીવ્યો ત્યાંસુધી રહ્યો અને એનું કાંઈ નામ નિશાન રહ્યું નહીં.

પીંઢારા વિગ્રહ (૧૮૧૭–૧૮).—પીંઢારા લોકો એ મરેઠાઓના બાહુતી સિપાઇઓ હતા. જ્યારે મરેઠા સરદારો લડાઇ કરતાં બંધ પડ્યા ત્યારે આ લોકો લૂટફાટ કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા લાગ્યા.

આ વખતે તેઓના ત્રણ સરદારો હતા—**ચીતુ**, **કરીમખાં**, અને **વસીલ મહમ્મદ**. આ લૂટારાઓને છેક નરમ પાડવાનો હેસ્ટિંગ્સે નિશ્ચય કીધો. કરીમખાં તો તાબે થયો; પણ ચીતુએ હોલ્કરના લશ્કરમાં આશ્રય લીધો. એ હોલ્કરે **તુલસીબાઈ** જે પોતાના છોકરા તરફથી રાજ્ય ચલાવતી હતી તેને મારી નાંખી હતી, કારણ કે એ સ્ત્રી ઉપર એવો વ્હેમ હતો કે એ અંગ્રેજના પક્ષની છે. હોલ્કર અને ચીતુએ હવે અંગ્રેજોની સામા થવાનો ઠરાવ કીધો. સને ૧૮૧૭ માં **માહિદપુર**[1] આગળ એક મોટું યુદ્ધ થયું, તેમાં અંગ્રેજોના સરદાર **હિસ્લોપ** અને **માલ્કમે** તેઓને હરાવ્યા. સને ૧૮૧૮ માં સગીર ઉમ્મરના **મલ્હારરાવ હોલ્કરે મંદેશ્વર** આગળ અંગ્રેજો સાથે કરાર કર્યાં.

મંદેશ્વરના કરાર, તા૦ ૬ઠી જાનેવારી, **૧૮૧૮**.—આથી મલ્હારરાવ હોલ્કરે રજપૂતો ઉપર એની જે સત્તા હતી તે ઉપરથી હાથ ઊઠાવ્યો અને પોતે અંગ્રેજોનાજ રક્ષણ તળે રહ્યો.

ચીતુએ આમ તેમ નાસભાગ કર્યાં કીધું અને આખરે એને વાઘે ફાડી ખાધો, ૧૮૧૯. વસીલ મહમ્મદ ઝેર ખાઇ મરણ પામ્યો. આ પ્રમાણે આખો **મહારાષ્ટ્ર** દેશ તાબે થયો અને તેમાં પાકો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો.

માર્કૂવિસ ઑવ્ હેસ્ટિંગ્સ સને ૧૮૨૩માં ઈંગ્લંડ ગયો.

૮. લોર્ડ આમ્હર્સ્ટ (૧૮૨૩-૨૮).—પહેલો બ્રહ્મી વિગ્રહ (૧૮૨૩-૨૬)-કારણ-બ્રહ્મી લોકોએ **આરાકાન**, **મણીપુર**[2] અને **આસામ** કબજે કરીને સને ૧૮૧૮માં અંગ્રેજો કને એવી માગણી કરી કે **ચિતાગોંગ**, **મૂર્શીદાબાદ** અને **ઢાકા** અમને સ્વાધીન કરો, કારણ

---

૧ ઉજ્જનની પાસે. ૨ આસામની પૂર્વે.

કે એ આરાકાનના અસલના રાજ્યને તાબે હતાં. અલબત અંગ્રેજોએ આ માગણીનો તિરસ્કાર કીધો. સને ૧૮૨૩ માં અંગ્રેજી રૈયતના રક્ષણને માટે તેર સિપાઈઓ **શાહપુરી** બેટમાં આવી રહ્યા. તેઓને બ્રહ્મી લોકોની ટોળીએ કહાડી મૂકયા અને **કાચર**[1] ઉપર ચ્હડાઇ કરી.

જાણવાજોગ હકીકત.—અંગ્રેજોએ બ્રહ્મદેશના રખડતા રાજાને મદદ કરવાને **સર આર્ચિબોલ્ડ કેમ્બેલ**ને મોકલ્યો. તેણે જઇને **રંગૂન** સર કર્યું. બ્રહ્મી લોકોનો સૌથી પ્રખ્યાત સરદાર **મહા બંદુલા**ને અંગ્રેજોએ **દોનાબ્યુ**[2] લેતાં મારી નાખ્યો, ૧૮૨૫. બીજે વરસે **પગામ**[3] આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં બ્રહ્મીઓ હારી ગયા. આખરે **યેન્દાબુ**[4] આગળ સલાહ થઇ.

યેન્દાબુના કરાર, ૧૮૨૬.—આથી આવાના રાજાએ કબૂલ કીધું કે આસામ, કાચર, અને જીન્ત્યાપ ઉપરના મારા હકો ઉપરથી મારે હાથ ઉઠાવવો; આરાકાન અને બીજા કેટલાક પ્રાંતો આપી દેવા; અને લડાઈના ખરચને પેટે એક કરોડ રૂપીઆ આપવા.

બરાકપુરનું બંડ, ૧૮૨૬.—પેહેલો બ્રહ્મી વિગ્રહ થઇ રહ્યો ત્યાર પછી ૪૭મી પલટણના સિપાઇઓ **બરાકપુર**માં[6] બંડ **કરી** ઊઠયા, કેમકે તેઓ તરફ ઘણો જૂલમ વાપરવામાં આવ્યો હતો; **પણ પેગેટે** ત્યાં જઇને બંડ સમાવી દીધું.

ભરતપુર ઉપર હલ્લો, ૧૮૨૬.—ભરતપુરનો રાજા સને ૧૮૨૬માં મરણ પામ્યો. તેની ગાદીનો દાવો તેનો બાઇ **બળદેવસિંગ** અને ભત્રિજો **દુર્જનસાલ** કરવા લાગ્યા. અંગ્રેજોએ વચ્ચે પડી **બળદેવસિંગ**ને ગાદી આપી. પણ તે એક મહિનામાં મરણ પામ્યો. હવે **દુર્જનસાલે** બળદેવસિંગના કુંવરને કેદ કરી રાજ્ય કબજે કીધું

---

૧ મણીપુરની પશ્ચિમે. ૨ ઈરાવતીના મુખ પાસે. ૩ ઈરાવતી નદી ઉપર. ૪ આવા પાસે. ૫ આસામમાં ચીરાપુંજી પાસે. ૬ કલકત્તા આગળ.

અને અંગ્રેજોની સામે થવાને કોશિશ કીધી. **લોર્ડ કોમ્બર્મીઅરે** ભરતપુરનો કિલ્લો જે ઘણોજ મજબૂત ગણાતો હતો તેને ઘેરો ઘાલી લઇ લીધો. આથી સને ૧૮૦૫માં લેઇકે અંગ્રેજોના મોભાને ડાઘ લગાડયો હતો તે પાછો જળવાયો, અને ખરા હકદારને ગાદી મળી.

લોર્ડ આમ્હર્સ્ટ સને ૧૮૨૮ના માર્ચમાં હિંદુસ્તાન છોડી ગયો. **મિ૦ બટરવર્થ બેલીએ** લોર્ડ ઉવિલ્યમ બેન્ટિંક આવ્યો ત્યાંસૂધી ગવર્નર–જેનરલનું કામ ચલાવ્યું.

૯. લોર્ડ ઉવિલ્યમ કેવેન્ડિશ બેન્ટિંક (૧૮૨૮–૩૬)–મ્હેસૂર અને કુર્ગની વ્યવસ્થા.—**મ્હેસૂર**માં અંધેર રાજ્ય ચાલતું હતું, માટે એ પ્રાંત સને **૧૮૩૨**માં અંગ્રેજ અમલદારની સત્તા તળે મૂકવામાં આવ્યો. (એ સને **૧૮૮૧** માં સગીર મહારાજાને પાછો આપ્યો.) **કુર્ગ**નો રાજા અંગ્રેજોનો મિત્ર અને સહાયકારી હતો. એના મરણ પછી એનો ભત્રિજો ગાદીએ બેઠો. બાદશાહી કુટુંબના કોઇ પણ પુરૂષને એણે જીવતો રહેવા દીધો નહીં, અને લોકો તરફ ઘણુંજ ઘાતકીપણું ચલાવવા લાગ્યો. અંગ્રેજો વચ્ચે પડ્યા, એને પદભ્રષ્ટ કીધો અને કેદી તરીકે બનારસ મોકલી દીધો. એનું રાજ્ય કમ્પનીના અધિકાર નીચે સોંપ્યું, **૧૮૩૪.**

આ વખતે હિંદુસ્તાન અને ઈંગ્લંડ વચ્ચે **આગબોટો** ચાલવા લાગી. કમ્પનીને વ્હેપાર કરવાનો જે હક હતો તે સને ૧૮૩૪માં લઇ લેવામાં આવ્યો.

કરકસરવાળા અને લોકોના ફાયદા સારૂ કરેલા સુધારા.—લોર્ડ ઉવિલ્યમ બેન્ટિંકે લશ્કરી સિપાઇઓને **બેવડું ભથ્થુ** (જુઓ પાને ૫૨ મે) મળતું હતું તે કહાડી નાખ્યું. પછી એણે **સતી** થવાનો રિવાજ કહાડી નાખ્યો, અને દેશીઓને અંગ્રેજી કેળવણીનું ઉત્તેજન આપ્યું. સને ૧૮૨૯માં **ઠગ લોકો** અથવા લૂટારાનાં ટોળાં જે મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં લૂટફાટ કરતાં હતાં તેનું જડમૂળ કહાડયું.

લોર્ડ વિલ્યમ બેન્ટિંકના રાજ્યમાં કોઈ મોટાં લડાઈનાં કામો થયાં નથી, પણ દેશના શાંતિવાળા સુધારા વધારા થયા છે. એ સને ૧૮૩૫ના મે માસમાં હિંદુસ્તાનમાંથી ગયો. એની પછી **સર ચાર્લ્સ મેટકાફે** ગવર્નર-જેનરલ તરીકે થોડા માસ કામ ચલાવ્યું. એના વખતમાં **જાહેર છાપાને** છૂટ મળી.

૧૦. લોર્ડ ઓકલન્ડ (૧૮૩૬-૪૨).—લોર્ડ ઓકલન્ડ સને ૧૮૩૮ના માર્ચ માસમાં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. સને ૧૮૩૬માં **અયો-ધ્યામાં** રાજ ગાદીને સારૂ વાંધો ઊઠવાથી ત્યાં એક બંડ થયું, પણ તેને તરતજ સમાવી દેવામાં આવ્યું. બે વરસ પછી સતારાના રાજાને સર જેઇમ્સ કાર્નાકે ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકયો અને એને બદલે એના ભાઇને બેસાડયો.

અફઘાનીસ્તાનની હકીકત.—સને ૧૮૬૧માં પાણીપતનું મ્હોટું યુદ્ધ થયું ત્યારપછી અહમદશાહ અબદલી બહુ જબરો બાદશાહ થઈ પડયો હતો. જ્યારે માઉન્ટસ્ટૂઅર્ટ એલ્ફીન્સ્ટન કાબૂલ ગયો ત્યારે **શાહ શૂજા** કરીને અબદલીનો વંશજ ત્યાં રાજ કરતો હતો. આ માણસને એના ભાઈ **મહમૂદે** ફતેહખાં નામના ઘણા લુચ્ચા વજીરની મદદ લઇને ગાદી ઉપરથી ઊઠાડી મૂકયો. આ પદભ્રષ્ટ ચપલા રાજાએ અંગ્રેજોની મદદ માગી. પણ મહમૂદને પોતાના વજીર ઉપર અદેખાઇ આવી તેથી તેણે તેની આંખો ફોડી નાંખી. આ નિર્દય કામથી એની જાતના લોકો (બરાકઝાઇ) બહુ ગુસ્સે થયા. તેઓએ મહમૂદને પદભ્રષ્ટ કરીને તેનું રાજ્ય પોતે વ્હેંચી લીધું. મહમૂદ પાસે હેરાતજ[1] રહ્યું. એ વજીરની જાતના લોકોમાં સૌથી બળવાન સરદાર **દોસ્ત મહમ્મદ** કરીને હતો. તેણે કાબૂલ અને ગીજની સર

---

૧ અફઘાનીસ્તાનની વાયવ્યે.

કર્યાં. **રણજીતસિંગ** જે પંજાબનો રાજા હતો તે **કાશ્મીર** અને **પે**શાવર[1] સહિત સિંધુનદની પૂર્વ તરફનાં પરગણાં પચાવી પડયો. સને ૧૮૩૪માં શાહ શૂજાએ પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવાને લ્હડાઇ કરી, પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહીં. તે અંગ્રેજના પેન્શનર તરીકે લૂધીઆને[2] રહ્યો.

પહેલો અફ્ઘાન વિગ્રહ(૧૮૩૯–૪૨).–કારણ–આ વખતે રૂશ્યાના લોકો **દોસ્ત મહમ્મદ**ની સાથે એક સંપ કરતા હતા અને તેઓનો હૂમલો અટકાવવાની મતલબથી અંગ્રેજોએ **અફ્ઘાનીસ્તાન** સાથે મિત્રતા રાખવી એ જરૂરનું લાગ્યું. **દોસ્ત મહમ્મદ** જે ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો તે અંગ્રેજોની સાથે સંપ કરવાને ખુશી નહોતો. તે ઉપરથી લોર્ડ ઓકલન્ડે શાહ શૂજાનો પક્ષ લેવાનો નિશ્ચય કીધો.

જાણવાજોગ હકીકત.—સને ૧૮૩૮ માં રણજીતસિંગ, **શાહ** શૂજા અને **અંગ્રેજો** વચ્ચે એકસંપ થયો અને **સર જોન કીનની** સરદારી હેઠળ અંગ્રેજનું લશ્કર અફ્ઘાનીસ્તાન ઉપર લ્હડાઇ કરવાને સિંધુનદ તરફ ચાલ્યું. તેઓ પહેલાં તો કંદહાર ગયા અને ત્યાં શાહશૂજાને વિધિપૂર્વક ગાદીએ બેસાડયો. પછી તેઓ ગીજની ગયા અને ત્યાંનો કિલ્લો **એકદમ હલ્લો કરીને** લઈ લીધો. પછી તેઓએ કાબૂલમાં પગ મૂક્યો. દોસ્ત મહમ્મદ **પર્વાન**[3] આગળ હાર ખાઇ ન્હાસી ગયો **(૧૮૩૯)** અને શાહ શૂજા ગાદી ઉપર બેઠો. લશ્કરનો મ્હોટો ભાગ હવે હિંદુસ્તાન પાછો ફર્યો અને થોડુંક શાહ શૂજા પાસે દેશમાં બંદોબસ્તને માટે રાખવામાં આવ્યું. સને ૧૮૪૦ માં દોસ્ત મહમ્મદ અંગ્રેજને શરણ આવ્યો, તોપણ એનો છોકરો **અકબરખાં** તાબે થયો નહીં. તેણે બંડ મચાવ્યું. એ દરમ્યાનમાં કાબૂલના અફ્ઘાનોએ શાહ શૂજાનો અમલ

---

૧ કાબૂલ નદીના મુખ પાસે. ૨ સતલજ નદી પાસે. ૩ કાબૂલની ઉત્તર તરફ.

માન્યો નહીં. તેઓ સામે થયા અને તે શેહેરમાંના દરેક ગોરાને મારી નાખ્યો. અંગ્રેજો પોતે બહુ સંકટમાં છે એમ ધારી અફઘાનીસ્તાનમાંથી બીલકુલ પાછા ફરવાને એકમત થયા. અકબરખાંએ તેમને વચન આપ્યું કે હું તમને ખોરાક પૂરો પાડીશ અને તમે જશો ત્યારે હું સામો થઇશ નહીં. પણ એણે **સર ઉવિલ્યમ મેકનાટન** નામના અંગ્રેજ એલચીને મસલત કરવાની જગાએ બોલાવી ગોળીથી ઠાર કર્યો. આ દગો કરવામાં આવ્યો તે છતાં પણ નેળને રસ્તે થઇને કાબૂલમાંથી હિંદુસ્તાન તરફ પાછા ફરવાને અંગ્રેજોએ નિશ્ચય કીધો. થોડીક સ્ત્રીઓ અને અમલદારો જેઓને ઓલમાં આપવામાં આવ્યાં હતાં તે સિવાય બધાં રસ્તામાં મરણ પામ્યાં. માત્ર **ડા૦ બ્રાયડન** કરીને કાબૂલ મોકલેલા લશ્કરમાંનો એકજ અંગ્રેજ જીવતો જલાલાબાદ પાછો આવવા પામ્યો। કાબૂલમાં શાહ શૂજાને મારી નાખ્યો અને એના ગુડદાને ખાડીમાં ફેંકી દીધું.

ચીન સાથે વિગ્રહ (૧૮૪૦–૪૨).—એનું કારણ એ હતું કે અંગ્રેજ વ્હેપારીઓ ચીનમાં અફીણ દાણ આપ્યા વિના છાનામાના લઇ જતા હતા. આનો અટકાવ કરવાને ચીનની સરકાર ગ્રેટબ્રિટનનાં વ્હાણો અને રૈયતો ઉપર જૂલમ ગુજારતી હતી. **સર હ્યુ ગફે** કેટલીક લડાઇ કરી **નાનકીન**[1] આગળ કરાર કર્યા.

નાનકીનના કરાર, ૧૮૪૨ (ચીનની સરકાર અને અંગ્રેજો વચ્ચે).—એ કરારથી અંગ્રેજોને હોંગકોંગર આપી દેવામાં આવ્યું અને ચીનના કિનારા ઉપરનાં ચાર બંદરો—એમોય, ફુચ્ચુ, નિંગપો, અને શાંઘાયમાં અંગ્રેજોનાં વ્હાણોને આવવા દેવાની રજા મળી.

---

૧ યાંગસી નદી ઉપર ૨ ચીનની દક્ષિણે.

૧૧. લોર્ડ એલેનબરો (૧૮૪૨-૪૪).—લશ્કરનું કાબુલ જવું.—અફઘાનીસ્તાનમાં અંગ્રેજોનું બધું લશ્કર નાશ પામ્યું ત્યારે પછી તેઓની પાસે બેજ કિલ્લા રહ્યા હતા—દક્ષિણમાં કંદહારનો; ત્યાં જેનરલ **નોટ** સરદાર હતો; અને બીજો જલાલાબાદનો, ત્યાં **સેઇલ** સરદાર હતો. એ બન્ને કિલ્લાને શિઆળો અને વસંત ઋતુમાં **અકબરખાંએ** ઘેરો ઘાલ્યો, પણ તેનું કાંઇ વળ્યું નહીં. એમ છતાં ઉન્હાળામાં હિંદુસ્તાનમાંથી લશ્કર આવ્યું, તેથી બન્ને કિલ્લા બચ્યા અને બે બીજી લશ્કરની ટૂકડીઓ જે પલટણનો તેઓએ બચાવ કીધો હતો તેમને સાથે લઇને કાબૂલ ગઇ. જેનરલ **પોલોક** જલાલાબાદના લશ્કરનો સરદાર હતો અને જેનરલ **નોટ** કંદહારના લશ્કરનો સરદાર હતો; કાબૂલ લઇ લેવામાં આવ્યું; સોમનાથના દહેરાનાં બારણાં જે મહમૂદ ગીજની લઇ ગયો હતો તે લાવીને આગ્રામાં રાખવામાં આવ્યાં અને પછી અંગ્રેજ સરકારે નિશ્ચય કર્યો કે હવે આપણે અફઘાનીસ્તાન સાથે કાંઇજ કામ નથી, તેથી પોતાનું લશ્કર હિંદુસ્તાન પાછું બોલાવી લીધું.

સિંધ સાથે વિગ્રહ (૧૮૪૨-૪૩).—કારણ—અફઘાનીસ્તાનમાં લડાઇ ચાલતી હતી તેવામાં સિંધના અમીરો સાથે જે કરારો કીધા હતા તે તેઓ તાબેદારીથી અને નિમકહલાલીથી પાળ્યા કરતા હતા. ગયા અફઘાન વિગ્રહ વખતે તેઓએ અંગ્રેજોને ખોરાક અને ગાડીઓની મદદ કીધી હતી, અને તેઓનીજ મદદ વડે જેનરલ નોટથી કાબૂલ જઇ પ્હોંચાયું હતું. પણ અમીરોમાં સંપ નહોતો. તેઓએ રેસિડન્ટના બંગલા ઉપર હૂમલો કીધો. મેજર **ઔટ્રામ** જે સિંધમાં અંગ્રેજોનો રેસિડન્ટ હતો તેણે આ બાબતની ગવર્નર-જેનરલને ખબર કીધી. તેણે લડાઇ જાહેર કીધી.

જાણવાજોગ હકીકત.—લોર્ડ એલેનબરોએ **સર ચાર્લ્સ નેપીઅરને** લશ્કર આપી મોકલ્યો. બે યુદ્ધો થયાં—**મીઆની**[1] અને **હૈદરાબાદ** આગળ (૧૮૪૩)—એ બન્નેમાં સર ચાર્લ્સ નેપીઅરે અમીરોને હરાવ્યા. **સિંધને** અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે સંયોજી દીધું અને અમીરોને રાજકેદી તરીકે બનારસ મોકલી દીધા.

ગ્વાલિયર વિગ્રહ(૧૮૪૩).—કારણ—દોલતરાવ સિંધિયા સને ૧૮૨૭માં અપુત્ર મરણ પામ્યો. તેની રાણી **જંકોજીને** દત્તક લઇને તેની વતી રાજ કરતી હતી. જંકોજીએ સને ૧૮૩૩ માં રાજ્ય સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી, પણ રાજ્યરક્ષક કોણ થાય તેને માટે રાણી અને જંકોજીના કાકા **મામા સાહેબ** વચ્ચે તકરાર ઊઠી. લોર્ડ એલેનબરોએ જાણ્યું કે આથી શેહેરમાં લડાઈ સળગશે તેથી તે વચ્ચે પડયો.

જાણવાજોગ હકીકત.—સર હ્યુ ગફને ગ્વાલિયર મોકલ્યો અને **મહારાજપુર**[2] આગળ લડાઈ થઈ તેમાં મરેઠાઓ હાર્યા. એજ દિવસે મેજર જેનરલ ગ્રેએ **પનીઆર**[3] આગળ બીજો જય મેળવ્યો. પછી રાજાને અંગ્રેજના રક્ષણ તળે મૂકવામાં આવ્યો.

લોર્ડ એલેનબરો સને ૧૮૪૪ના આગષ્ટમાં વિલાયત ગયો.

૧૨. સર હેન્રી હાર્ડિંગ(૧૮૪૪-૪૭).—પહેલો સીખ અથવા **પંજાબ વિગ્રહ (૧૮૪૫-૪૬).—કારણ—રણજીતસિંહના** મરણ પછી **પંજાબમાં** જૂદી જૂદી ટોળીઓ રાજ્યને સારૂ લઢ્યા કરતી હતી, તેથી ત્યાં ઘણુંજ અંધેર ચાલ્યું. આખરે રણજીતની માનીતી સ્ત્રી ચંદાકુંવરને પેટે જન્મેલો **ધુલીપસિંગ** હતો તેને મહારાજા કીધો. સીખ લોકો અંગ્રેજો તરફ તિરસ્કાર રાખતા હતા, અને તેઓ પોતાને

---

૧ હૈદરાબાદની પાસે. ૨ ગ્વાલિયરની ઉત્તરે. ૩ ગ્વાલિયરની દક્ષિણે.

"**ખાલ્સા**" અથવા પવિત્ર કહેતા. તેઓ **લાલસિંગ** અને **તેજસિંગ**ની સરદારી નીચે સતલજ નદી ઓળંગી આવ્યા અને **ફિરોજપુર**માં[1] અંગ્રેજનું લશ્કર હતું તેને ધાસ્તી પમાડી. સર હેન્રી હાર્ડિંગે સને ૧૮૪૫ના ડીસેમ્બરની ૧૩મી તારીખે વિગ્રહ જાહેર કીધો. એ વિગ્રહ બરોબર બે માસ ચાલ્યો.

જાણવાજોગ હકીકત.—પહેલાં તો **લોર્ડ ગફે** સીખ લોકોના સરદાર **લાલ**સિંગના લશ્કરને **મૂડકી**[2] આગળ હરાવી ન્હસાડી મૂક્યું, **૧૮૪૫.** એજ વરસમાં **લોર્ડ ગફ** અને **લોર્ડ હાર્ડિંગે લાલ**સિંગને **ફિરોજશાહ**[2] આગળ હરાવ્યો. વળી **સર હેરી સ્મિથે અલિવાલ**[3] આગળ સીખ સરદાર **ગુલાબ**સિંગને હરાવ્યો, **૧૮૪૬.** છેલ્લી વાર **લોર્ડ હાર્ડિંગે સોબ્રાઉન**[2] આગળ સીખ સરદાર **તેજ**સિંગ અને **શ્યામ**-સિંગને હરાવ્યા **(૧૮૪૬).** આખરે **લાહોર** આગળ કરાર થયા.

લાહોરના કરાર (૧૮૪૬).—(સીખઅને અંગ્રેજો વચ્ચે) આ કરારથી ધુલીપસિંગને પંજાબનો રાજા કબૂલ કીધો; બીઆસ અને સતલજ નદીની વચ્ચેના દોઆબને અંગ્રેજ મુલક સાથે જોડી દીધો; અને આ વિના કારણના કરેલા વિગ્રહ માટે સીખ લોકોએ ખરચ આપ્યો.

સતી થવાનો ચાલ, બાળહત્યા, માનવભોગ, અને ઠગ લોકોના ભયંકર ગુન્હાઓને બંધ પાડવામાં આવ્યા.

લોર્ડ હાર્ડિંગ સને ૧૮૪૭માં હિંદુસ્તાનમાંથી ગયો.

૧૩. લોર્ડ ડલહૌસી (૧૮૪૮–૫૬).—બીજો સીખ અથવા **પંજાબ વિગ્રહ (૧૮૪૮–૪૯).—કારણ—**સને ૧૮૪૮માં **લાલા મૂળરાજ મૂલતાન**નો ગવર્નર હતો. હવે એવો ઠરાવ થયો કે એની જગોએ સરદાર **ખાનસિંગ**ને બેસાડવો. એ સરદાર ખાનસિંગ મે૦

---

[1] સતલજ નદી ઉપર. [2] ફિરોજપુરની પાસે. [3] લુધીઆનાની પાસે.

વાન્સ આન્યુ અને એન્ડર્સનને લઇને મૂલતાન ગયો. આ બે માણસને નિર્દયપણે મારી નાખ્યા. એજ વખતે એક એવું કાવતરૂં રચવામાં આવ્યું કે પંજાબમાંના અંગ્રેજના બધા અમલદારોને કાપી નાખવા અને લાહોરમાં રાજ્યનો છેક ફેરફાર કરી નાખવો.

જાણવાજોગ હકીકત.—લેફ્ટેનન્ટ **એડવર્ડસ** અને લોર્ડ **ગફ** લડાઈની તૈયારી કરતા હતા. **કિનેરી**[1] અને **સદુસામ**[1] આગળ લેફ્ટેનન્ટ **એડવર્ડસનો લાલા મૂળરાજ** ઉપર જય **(૧૮૪૮)**; મૂલતાનનો હલ્લો; **રામનગર**[2] **(૧૮૪૮)** અને **ચિલિયનવાલા**[3] **(૧૮૪૯)** આગળ લોર્ડ ગફનું સીખ સરદાર **શેરસિંગ**, **ચતરસિંગ** વગેરેને હંફાવવું; અને **લોર્ડ ગફની ગુજરાત**[2] આગળ શેરસિંગ અને **ચતરસિંગ** ઉપર પૂરેપૂરી ફતેહ **(૧૮૪૯)** થી **પંજાબને** અંગ્રેજ મુલક સાથે જોડી દીધું, વાન્સ આન્યુ અને એન્ડર્સનનાં ખૂનને માટે મૂળરાજ ઉપર કામ ચાલ્યું. એ ગુન્હેગાર ઠર્યો, પણ એની શિક્ષામાં ઘટાડો કરી ફકત જન્મ કેદની કરી. મહારાજા ધુલીપસિંગને ૫૦,૦૦૦ પાઊંડનું વર્ષાશન બાંધી આપ્યું. અંગ્રેજોને બીજી બધી લૂટો મળી તેમાં દુનિયામાં સૌથી મ્હોટો હીરો **કોહીનૂર** ઈંગ્લંડ મોકલી દીધો.

બીજો બ્રહ્મા વિગ્રહ(૧૮૫૨–૫૩).—આવાનો રાજા અને તેના અમલદારો અંગ્રેજ રૈયત ઉપર જૂલમ ગુજારતા હતા તેથી એ વિગ્રહ થયો. દરીઆ ઉપર કોમોડર **લામ્બર્ટ** અને જમીન ઉપર જેનરલ **ગોડવિને** લડાઇ કરીને બ્રહ્મી લોકોને તાબે કીધા, અને **રંગૂન, મા**-

---

૧ મૂલતાન પાસે. ૨ ચીનાબ નદી આગળ. ૩ જહેલમ નદી ઉપર.

ટાબાન, બસીન[1], અને **પ્રોમ**[2] એ શેહેરો લીધાં. **પેગુ** પ્રાંત અંગ્રેજ રાજ સાથે જોડી દીધો, **૧૮૫૨**. સને ૧૮૫૩ના જુનની ૩૦મી તારીખે એ વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

રાજયસંયોજન કરવાની રાજનીતિ.—સને૧૮૪૮માં**સતારા**નો રાજા **શાહુજી**, અનેસને **૧૮૫૩**માં**નાગપુર**નો રાજા **રઘુજી ભોંસલે** અને **ઝાંસી**[3]નો રાજા **ગંગાધરરાવ** એ ત્રણે અપુત્ર મરણ પામ્યા. તેઓને દત્તક ન લેવા દેતાં લોર્ડ ડલહૌસીએ તેઓનાં રાજય બ્રિટિશ રાજય સાથે સંયોજી દીધાં. **સને૧૮૫૩**માં ગવર્નર–જેનરલે **વરાડ** પ્રાંત નિઝામ પાસે દેવાને પેટે લીધો. **અયોધ્યા**માં ભયંકર અંધેર ચાલતું હતું તેથી તે પ્રાંત પણ સને **૧૮૫૬**માં બ્રિટિશ રાજય સાથે જોડી દીધો **(૧૮૫૬).** આ પ્રમાણે લોર્ડ ડલહૌસીની કારકીર્દીમાં અંગ્રેજોને ૧૧ પ્રાંતો—**સતારા, પંજાબ, રંગૂન, માર્ટાબાન, બસીન, પ્રોમ, પેગુ, નાગપુર, ઝાંસી, અયોધ્યા** અને **વરાડ** મળ્યા.

આ ગવર્નર–જેનરલના અમલના વખતમાં **આગગાડી** અને **વિજળીક તાર** શરૂ થયાં. એ સને ૧૮૫૬માં હિંદુસ્તાનમાંથી ગયો.

૧૪. લોર્ડ કેનિંગ, ૧લો વાઇસરોય. (૧૮૫૬–૬૧)-સિપાઇઓનો બળવો.-કારણ—દેશી સિપાઇઓને જોરજૂલમથી ખ્રિસ્તિ કરવાની અને તેઓને ન્યાત અને રિવાજો સંબંધી અડચણો થાય એવા ફેરફારો કરવાની ધાસ્તી, અને **અયોધ્યા પ્રાંત** કે જે બ્રિટિશ રાજય સાથે ભેળી દીધો (અને જયાંથી સિપાઇઓની મોટી સંખ્યા આવી હતી) આ અને બીજા ઘણાં કારણોને લીધે આ મોટો બળવો જાગ્યો. સને ૧૮૫૭ની શરૂઆતમાં નવી બંદૂકો હિંદુસ્તા-

---

૧ ઈરાવતી નદીના મુખ આગળ. ૨ ઈરાવતી નદી ઉપર. ૩ બુંદેલખંડમાં બેટવા નદી ઉપર.

નના લશ્કરી માણસોને આપવામાં આવી. એવી બૂમ ચાલી કે સિપાઇઓને વટલાવવાના ઇરાદાથી કારતુસોને ગાય અને ડુક્કરની ચરબી લગાડી છે.

જાણવાજોગ હકીકત—બળવો પહેલ વહેલાં સને **૧૮૫૭**-ના માર્ચમાં **બહેરામપુર**[1] આગળ જાગ્યો. તેને સમાવી દેવામાં આવ્યો. મે માસની દસમી તારીખે **મીરત**[2] આગળ મ્હોટું બંડ થયું. એજ માસની અગીઆરમી તારીખે એવાંજ કમકમાટ ભરેલાં કામો **દિલ્હી** આગળ થયાં. એ બળવાખોરોના સરદારો **નાના સાહેબ, તાત્યા ટોપી** વગેરે હતા. તેઓએ **દિલ્હી** કબજે કીધું. ત્યાં એક લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું, અને ઘણા માણસની ખુંઆરી થયા પછી **દિલ્હી** પાછું લેવામાં આવ્યું. **કાનપુરમાં**[3] જે બીના બની તે ઘણીજ ત્રાસદાયક હતી. **નાના સાહેબે** ખાટકીઓને બોલાવ્યા અને તેઓએ સઘળાં અંગ્રેજોનાં બૈરાં છોકરાંને કાપી નાખ્યાં. બળવાખોરોએ પછી **લખનોરને** ઘેરો ઘાલ્યો. **સર હેન્રી લોરેન્સ** છેક ઘેરાઈ ગયો. **હેવલોક** અને **ઔટ્રામ** ઘણીવાર નિષ્ફળ થયા, પણ પછી તેઓએ એ શેહેરને છાપો મારીને લઇ લીધું. બંડખોરોના માણસોનો ઘાણ નીકળ્યો. તેમાંના કેટલાકો **નાના** સાથે ન્હાસી ગયા. **નાનાને** વિષે એવી વાત ચાલે છે કે તે નેપાળના જંગલમાં મરી ગયો. **દિલ્હીના** બાદશાહને કેદ પકડયો અને તેના બે છોકરાને તથા તેના પૌત્રને ગોળીથી ઠાર કર્યા. અંગ્રેજ સરકારને જે દેશી રાજાઓ અને સરદારોએ મદદ કીધી હતી અને આવી વખતે નિમકહલાલ રહ્યા હતા તે ગ્વાલિયરના મહારાજા **સિંધિયા, જેપુર** અને **પતીઆળાના** મહારાજા, **હૈદરાબાદનો નિજામ, વડોદરાનો ગાયકવાડ** વગેરે હતા.

---

૧ મૂર્શીદાબાદ પાસે. ૨ દિલ્હી પાસે. ૩ લખનોર પાસે ગંગા નદી ઉપર.

આ બળવાનું પરીણામ એ થયું કે **કમ્પની સરકાર**ના રાજ્યનો અંત આવ્યો અને **બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન**નું રાજ્ય ખુદ ઈંગ્લંડના રાજયના અધિકાર નીચે મૂકવામાં આવ્યું. એવી મતલબનો ઢંઢેરો દરેક દેશી ભાષામાં તરજુમો કરીને સને **૧૮૫૮**ના નવેમ્બરની પેહેલી તારીખે હિંદુસ્તાનના દરેક શેહેરમાં વાંચવામાં આવ્યો.

૧૫. લોર્ડ એલ્ગીન (૧૮૬૨-૬૩).—એની કારકીર્દીના દરમ્યાનમાં પંજાબના વાયવ્ય કોણમાંના **વાહબી** જાતના ધર્માંધ લોકોએ બંડ કર્યું, પણ તેને તરતજ સમાવી દેવામાં આવ્યું.

૧૬. લોર્ડ લોરેન્સ (૧૮૬૪-૬૯).—એની ગેરહાજરીમાં મદ્રાસના ગવર્નર **સર ઉવ૦ ડેનિસને** વાઇસરોય તરીકે કામ ચલાવ્યું. સને ૧૮૬૪ના જાનેવારી માસમાં સર જોન લોરેન્સે રાજયની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી. એના વખતની મુખ્ય બીના:—**ભૂતાન વિગ્રહ (૧૮૬૪-૬૫), ઓરિસ્સા**માં ભયંકર દુકાળ **(૧૮૬૬),** અને **આબિસિનિયા**ના લોકો સાથે વિગ્રહ.

૧૭. લોર્ડ મેયો (૧૮૬૯-૭૨).—એના વખતની જાણવાજોગ બીના:—અંબાલા આગળ અફઘાન બાદશાહ **શેરઅલી** સાથે મુલાકાત; **ડયુક ઑવ્ કોનોટ** હિંદુસ્તાન આવ્યો. લોર્ડ મેયોને સને ૧૮૭૨માં એક મારાએ પોર્ટ બ્લેર આગળ મારી નાખ્યો.

૧૮. લોર્ડ નોર્થબ્રૂક (૧૮૭૨-૭૬).—એના વખતમાં વડોદરાના રાજા **મલ્હારરાવ** ગાયકવાડને પોતાના રાજયમાં અંધેર ચાલતું હતું તેથી સને **૧૮૭૫** માં પદભ્રષ્ટ કીધો; **પ્રિન્સ ઑવ્ વેલ્સ** હિંદુસ્તાન આવ્યો (૧૮૭૫-૭૬).

૧૯. લોર્ડ લિટન (૧૮૭૬-૮૦).—એના રાજયમાં **વિક્ટોરીઆ રાણી**ને સને **૧૮૭૭**ના જાનેવારીની પહેલી તારીખે દિલ્હી આગળ મળેલા દરબારમાં હિંદુસ્તાનની **" કયેસર-ઈ-હિંદ મહારાણી"** એવો ખિતાબ મળ્યો. શેરઅલી સાથે જે મિત્રતા હતી તે તોડવામાં

આવી, કારણ કે એણે કાબૂલમાં રૂસ્યાના એલચીનો આદર સત્કાર કીધો અને અંગ્રેજના એલચીને આવવા દેવા ના પાડી. તેથી તેની સામા લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી. **(બીજો અફ્ઘાન વિગ્રહ, ૧૮૭૮.)** શેરઅલીને રૂસ્યાના મુલકમાં ન્હાસી જવું પડયું. ત્યાં તે મરણ પામ્યો. **યાકુબખાં**ને એના બાપની ગાદીએ બેસાડયો, અને કાબૂલમાં એક અંગ્રેજ રેસિડંટને રાખવામાં આવ્યો. **સર લુઇ કેવેન્યરી** જે રેસિડંટ હતો તેને અને બીજા ઘણા યૂરોપી લોકોને કાપી નાખ્યા. પછી **ત્રીજો અફ્ઘાન વિગ્રહ થયો. ૧૮૮૦. સર ફ્રેડરિક રોબર્ટસે** કાબૂલ કબજે કીધું. **યાકુબ**ને હિંદુસ્તાનમાં કેદી તરીકે મોકલ્યો. એજ વરસમાં ઈંગ્લંડમાં નવું પ્રધાનમંડળ થયું અને અફ્ઘાનીસ્તાનને છોડી દેવું એવો ઠરાવ થયો. અંગ્રેજોએ **અબદુલ રહેમાન**ને કાબૂલનો અમીર પસંદ કીધો. તોપણ અફ્ઘાનીસ્તાન છોડવા પેહેલાં અંગ્રેજોએ મોટી હાર ખાધી. અફ્ઘાનીસ્તાનની ગાદીનો દાવો કરનાર **અયુબખાંએ મેઇવાન્ડ** આગળ અંગ્રેજના લશ્કરને હરાવ્યું અને ઘણુંખરૂં નાશ કર્યું. પછી એણે **કંદહારને ઘેરો** ઘાલ્યો. પણ **સર ફ્રેડરિક રોબર્ટસે** એને **મઝ્રા** આગળ હરાવ્યો.

૨૦. લોર્ડ રિપન (૧૮૮૦–૮૪).—એનું રાજ્ય **સુખશાંતિ**ને માટે પ્રખ્યાત **છે. દેશી છાપા**ને લગતો કાયદો કહાડી નાખવામાં આવ્યો; **સ્થાનિક સ્વરાજ્ય**ની યોજનાથી હિંદુસ્તાનના દેશીઓને રાજ્યદ્વારી બાબતમાં માથું ઘાલવાનો એક નવોજ જમાનો આવ્યો; **મીંઠા** ઉપરનો કર હતો તેમાં થોડોક ઘટાડો કીધો; ઈંગ્લંડથી જે સુતરાઉ કાપડ આવતું હતું તે ઉપરની જકાત કાઢી નાખવામાં આવી; અને લોકોનું ભલું થાય એવા ઉપાયો લેવામાં આવ્યા. એના પછી લોર્ડ ડફરિન આવ્યો.

ભરતખંડના ગવર્નર-જેનરલો.

સને ૧૭૭૪ થી ૧૮૮૯ સૂધી.

કેટલામો.	નામ.	ક્યાંથી	ક્યાંસૂધી.	વર્ષ
૧ લો	વોરન હેસ્ટિંગ્સ...	૧૭૭૪	૧૭૮૫	૧૧
૨ જો	લોર્ડ કોર્નવોલિસ...................	૧૭૮૬	૧૭૯૩	૭
૩ જો	સર જોન શોર ઉર્ફે લોર્ડ ટેઈનમથ...	૧૭૯૩	૧૭૯૮	૫
૪ થો	લોર્ડ વેલ્સ્લે (મોર્નિંગ્ટન)............	૧૭૯૮	૧૮૦૫	૭
૫ મો	લોર્ડ કોર્નવોલિસ (બીજીવાર)			
	સર જ્યોર્જ બાર્લો...	૧૮૦૫	૧૮૦૭	૨
૬ ઠો	લોર્ડ મિન્ટો...	૧૮૦૭	૧૮૧૩	૬
૭ મો	લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ ઉર્ફે લોર્ડ મોયરા......	૧૮૧૪	૧૮૨૩	૯
૮ મો	લોર્ડ આમ્હર્સ્ટ......	૧૮૨૩	૧૮૨૮	૫
૯ મો	લોર્ડ ઉવિલ્યમ બેન્ટિંક.............	૧૮૨૮	૧૮૩૬	૮
૧૦ મો	લોર્ડ ઓકલંડ.........	૧૮૩૬	૧૮૪૨	૬
૧૧ મો	લોર્ડ એલેનબરો....................	૧૮૪૨	૧૮૪૪	૨
૧૨ મો	લોર્ડ હાર્ડિંગ.............	૧૮૪૪	૧૮૪૭	૩
૧૩ મો	લોર્ડ ડલહૌસી...	૧૮૪૮	૧૮૫૬	૮
૧૪ મો	લોર્ડ કેનિંગ..............	૧૮૫૬	૧૮૬૧	૫
૧૫ મો	લોર્ડ એલ્જીન.......................	૧૮૬૨	૧૮૬૩	૧
૧૬ મો	લોર્ડ જોન લોરેન્સ......	૧૮૬૪	૧૮૬૯	૫
૧૭ મો	લોર્ડ મેયો........................	૧૮૬૯	૧૮૭૨	૩
૧૮ મો	લોર્ડ નોર્થબ્રુક....................	૧૮૭૨	૧૮૭૬	૪
૧૯ મો	લોર્ડ લિટન...........	૧૮૭૬	૧૮૮૦	૪
૨૦ મો	લોર્ડ રિપન..........	૧૮૮૦	૧૮૮૪	૪
૨૧ મો	લોર્ડ ડફરિન.................. ...	૧૮૮૪	૧૮૮૮	૪
૨૨ મો	લોર્ડ લેન્સડાઉન................	૧૮૮૮ ના ડીસેં૦ થી		

પૂરવણી.

પ્રખ્યાત માણસોનું ટૂંક વૃત્તાંત.

મહમૂદ ગીજની.—એ સબક્તગીનનો છોકરો હતો. એ સને ૯૬૭ માં જન્મ્યો હતો. એણે **ગીજની વંશ** સ્થાપ્યો (**૯૯૬**). એણે હિંદુસ્તાન ઉપર બાર સ્વારીઓ કીધી (જૂઓ પાને ૫ મે). એની છેલ્લી સ્વારી (**૧૦૨૪**) માં એણે **ગુજરાત**માં સોરઠી સોમનાથના પ્રખ્યાત દેહરાનો નાશ કીધો, અને તેમાંથી અથાગ દ્રવ્ય લઇ ગયો. એ સને ૧૦૩૦ માં મરણ પામ્યો. એ મૂર્તિ ખંડન કરવાને ઘણો આતુર હતો તેથી એનું નામ "મૂર્તિખંડનકર્ત્તા" પડ્યું. એ ચાલાક, અગમચેતીવાળો, અને ધનલોભી હતો.

મહુમ્મદ ઘોરી.—એ હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્યનો સ્થાપનાર હતો. એણે સને ૧૧૮૬ માં લાહોર જીત્યું. સને **૧૧૯૧** માં એને અજમેરના રાજા **પૃથ્વીરાજે પાણીપત**ના યુદ્ધમાં હરાવ્યો. સને **૧૧૯૩**-માં **સ્થાનેશ્વર** આગળ યુદ્ધ થયું, તેમાં એણે પૃથ્વીરાજને હરાવ્યો, તેને કેદ પકડ્યો અને તેને મારી નાખ્યો. પછી એણે **ગુજરાત**, **અયોધ્યા**, **બંગાળા**, અને **બહાર** પ્રાંત લીધા. એને સને ૧૨૦૬ માં ગક્કર નામના લોકે મારી નાખ્યો. એ સહિષ્ઠ અને બહાદૂર હતો.

મહુમ્મદ તઘલખ.—એ ગ્યાસુદ્દીન તઘલખનો છોકરો હતો. એ સને ૧૩૨૫ માં દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો. એ ઘણો હોંશીઆર અને ભણેલો હતો, પણ જરાક તરેહવાર સ્વભાવનો હતો. એણે મુગલોને લાંચ આપી તેમને પોતાની તરફ કરી લઇને દક્ષિણ ઉપર ચ્હડાઈ કરી. એણે ઇરાન અને **ચીન** ઉપર હૂમલા કીધા, પણ એનું લશ્કર તદન નાશ પામ્યું.

એણે એની ઘેલછામાં એક એવું કામ કીધું કે એણે પોતાની રાજધાનીનું શેહેર દિલ્હી બદલી દોલતાબાદ કીધું. એણે પોતાના એક દાંત ઉપર સુંદર કબર ચણાવી! એ સને ૧૩૫૧ માં મરણ પામ્યો.

બાબર.—એ હિંદુસ્તાનનો પહેલો મુગલ બાદશાહ હતો. એ સને ૧૪૮૩ માં જન્મ્યો હતો. એ તૈમૂરનો છઠ્ઠો વંશજ હતો. એણે સને **૧૫૨૬** માં ઈબ્રાહીમ લોદીને **પાણીપત** આગળ હરાવ્યો. તેથી એને દિલ્હી અને આગ્રાની આસપાસનો થોડોક ભાગ મળ્યો. ચિતોડનો રજપૂત રાજા **સંગ** એનો દુશ્મન હતો તેને એણે સને **૧૫૨૭**માં **ફતેહપુર શિક્રી**ના યુદ્ધમાં હરાવ્યો. સને ૧૫૨૯માં બાબરે બહાર, અને બંગાળા જીત્યા. એ સને ૧૫૩૦ માં મરણ પામ્યો. એ ઘણો બહાદૂર હતો.

હુમાયું.—એ બાબરનો છોકરો હતો. એણે ૨૬ વર્ષ સુધી નામનુંજ રાજ્ય કીધું. પણ એને આસરે ૧૬ વર્ષ (૧૫૪૦–૫૬) પરદેશમાં રહેવું પડ્યું. એ દરમ્યાનમાં હિંદુસ્તાનમાં સૂરવંશના અફઘાન રાજાઓએ રાજ્ય કીધું. ગુજરાતનો પાદશાહ **બહાદૂરશાહ** એનો કટ્ટો શત્રુ હતો. એણે તેને **મંદેશ્વર** આગળ સને **૧૫૩૪** માં હરાવ્યો અને તેની પાસેથી ઘણું રાજ્ય લઈ લીધું. સને **૧૫૪૦** માં **શીરખાં** નામના અફઘાને એને **કનોજ** આગળ હરાવી ન્હસાડી મૂક્યો. ૧૬ વર્ષ પછી હુમાયુંએ એનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. પણ એ રાજ્ય ભોગવવાને ઝાઝું જીવ્યો નહીં. એ સને ૧૫૫૬ માં મરણ પામ્યો. એ બહાદૂર, મિલનસાર, અને ભણેલો હતો.

અકબર.—એ હુમાયુંનો છોકરો હતો, અને સને ૧૫૪૨ માં અમરકોટમાં જન્મ્યો હતો. એ ૧૩ વર્ષની ઉમ્મરે ગાદીએ બેઠો. એના સગીરપણામાં બહેરામખાં એની વતી રાજ્ય ચલાવતો હતો. આદિલશાહનો સરદાર **હેમુ** એની સામા ચ્હડી આવ્યો, પણ તે સને **૧૫૫૬**માં **પાણીપત** આગળ હારી ગયો. રજપૂત લોકો સાથે ઘણી વાર લડાઈ

ક્યા પછી અકબરે સને **૧૫૭૨** માં **ગુજરાત** જીત્યું. સને ૧૫૭૫ માં એણે **બંગાળા, બહાર,** અને **ઓરિસ્સા** લીધાં. પછી એણે સને ૧૮૫૬ માં **કાશ્મીર**, ૧૫૯૨ માં **સિંધ**, અને ૧૫૯૪ માં **કંદહાર** જીત્યાં. સને ૧૫૯૯ માં અકબરે પોતાના છોકરા મુરાદને **અહમદનગર** મોકલ્યો. તે વખતે ત્યાં **ચાંદબીબી** રાજ કરતી હતી. તેણીએ બ્હાદૂરીથી મુગલોને હટાવી કહાડ્યા, પણ બીજે વરસે જ્યારે અકબર જાતે ગયો ત્યારે તેનો કિલ્લો હલ્લો કરીને લઈ લીધો, **૧૬૦૦.** અકબર સને ૧૬૦૫ માં મરણ પામ્યો. એ દયાળુ, કૃપાળુ અને ઇન્સાફી હતો. એ હિંદુઓને અને મુસલમાનોને સમાન ગણી બન્નેને ઊંચી પદ્દી આપતો હતો. એણે **જજીઆ વેરો** કહાડી નાખ્યો અને **સતી** થવાનો ચાલ નરમ પાડયો. સરકારી મ્હેસુલની બાબતમાં ઘણો ચતુર માણસ **રાજા ટોડરમલ** એના રાજ્યમાં થઇ ગયો.

જહાંગીર અથવા **સલીમ.**—એ અકબરનો છોકરો હતો. એ સને ૧૬૦૫ માં ગાદીએ બેઠો. એ **નૂરજહાં** સાથે પરણ્યો. સને ૧૬૧૩ માં એણે અંગ્રેજોને વ્હેપારના કેટલાક હકો આપ્યા; અને તેઓને સુરત, ખંભાત, ગોઘા, અને અમદાવાદમાં કોઠીઓ સ્થાપવા દીધી. સને ૧૬૧૪ માં એણે ઊદેપુરના રાણાને તાબે કીધો. એના રાજ્યમાં એના છોકરા શાહજહાંએ બંડો કરી ઘણી અડચણ પમાડી. સને ૧૬૨૬ માં એના સરદાર **મહોબતખાંએ** એને કેદ પકડયો. નૂરજહાંએ તેને છોડવવાને કોશિશ કીધી, પણ તેમાં તે પહેલાંતો ફાવી નહીં; પણ આખરે તેને છોડ્યો. જહાંગીર સને ૧૬૨૭માં મરણ પામ્યો. એ નબળો અને ધિક્કારવાજોગ હતો. એને દારૂ પીવાનીલત લાગી હતી અને એના માનીતા એને જેટલું પાણી પાતા તેટલું એ પીતો.

શાહજહાં.—એ જહાંગીરનો છોકરો હતો. એ સને ૧૬૨૭માં ગાદીએ બેઠો. એના રાજ્યમાં સૌથી જાણવાજોગ બીના એ બની કે

કાબૂલ **અને** દક્ષિણમાં બંડો ઊઠયાં. એને ચાર છોકરા હતા—**દારા**, **શુજા**, **ઔરંગજેબ**, અને **મુરાદ**. આ ચારેમાં **ઔરંગજેબ** સૌથી ખંધો અને **હોંશીઆર** હતો. એણે દગા ફટકાથી પોતાના ભાઇઓનું કાસળ કાઢયું, પોતાના બાપને પદભ્રષ્ટ કીધો અને પોતે ગાદી પચાવી પડયો, **૧૬૫૮.** શાહજહાંએ સુંદર ઇમારતો બંધાવી તેને સારૂ તે **ઘણો** **પ્રખ્યાત છે.** એણે છ કરોડ રૂપીઆ ખરચી એક મયૂરાસન કરાવ્યું !!! **એણે આગ્રામાં તાજમહાલ** બંધાવ્યો તે દુનિયામાં સૌથી સુંદર ઈ-મારતોમાંની એક છે. એ સને ૧૬૬૬ માં મરણ પામ્યો. એ **ડાહ્યો** **અને** ન્યાયી બાદશાહ હતો.

ઔરંગજેબ.—એ શાહજહાંનો સૌથી નાનો છોકરો હતો. એ પોતાના ભાઇઓને મારી નાખીને ગાદીએ બેઠો, **૧૬૫૮. શિવાજી** એનો કટ્ટો દુશ્મન હતો તેની સાથે એને વારંવાર લડાઇ ચાલતી હતી. એણે પારકા ધર્મના લોકો ઉપર **જજીઆ વેરો** નાખ્યો. રજપૂતોએ એની સામું બંડ મચાવ્યું, પણ એણે તેઓને તદ્દન નરમ પાડ્યા. સને ૧૬૮૬ માં એણે **બીજાપુર** લીધું, અને બીજે વરસે ગોવળકોંડા તાબે થયું. દક્ષિણમાં એ લડાઈમાં રોકાયલો હતો તેવામાં શિવાજીનો છોકરો **શંભાજી** એના હાથમાં ફસાયો તેને એણે નિર્દયપણે મારી નાખ્યો, અને તેના છોકરા **શાહૂને** કેદ કીધો. સને **૧૭૦૦** માં એણે **સતાર**. લીધું, પણ થોડી મુદતમાં મરેઠાઓએ પોતાના હાથમાંથી ગયલા પ્રાંતો પાછા લઇ લીધા. સને ૧૭૦૭ માં તે અહમદનગર ગયો. ત્યાં તે મરણ, પામ્યો. એ ઘણો સમર્થ અને લડાઇની ઝનૂનવાળો હતો, પણ ધર્માંધ લુચ્ચો અને દગાખોર હતો. એના વખતમાં મુગલઈની પૂરી ચ્હડતી હતી

પૃથ્વીરાજ.—એ અજમેર અને દિલ્હીનો ચોહાણ રજપૂત રાજા **હતો. એણે સને ૧૧૯૧ માં શાહબુદ્દીન** ઘોરીને **પાણીપત**ના યુદ્ધમાં

હરાવ્યો. પણ બે વરસ રહી તેણે એને **સ્થાનેશ્વર** આગળ હરાવ્યો. અને કેદ પકડી મારી નાખ્યો. એ ઘણોજ શૂરો અને સ્વદેશાભિમાની હતો.

ટોડરમલ.—એ અકબરના રાજ્યમાં જમીનની મ્હેસુલ વગેરેના ધારા બાંધનાર હતો. એણે પોતાના ધારા સૂરવંશના શીરખાંના કાયદા ઉપરથી બાંધ્યા. એણે રાજ્યના ૧૮ વિભાગ કીધા, અને તે દરેકમાં એકેકો સૂબેદાર નીમ્યો. જમીદારોએ સરકારમાં કેટલી રકમ ભરવી તે એણે નક્કી કીધું. એણે બધી જમીનનું ચોકસાઇથી માપ લીધું અને તેના ત્રણ વર્ગ પાડ્યા, અને એની દેખરેખ નીચે બે કાયદે જે કરો નાખવામાં આવતા હતા તે બધા કહાડી નાખવામાં આવ્યા.

બહેરામખાં.—એ એક ઇરાની અમીર હતો. હુમાયુંએ એની મદદથી સને ૧૫૫૫માં બંગાળાના સિકંદર સૂરને હરાવ્યો. હુમાયુંના મરણ પછી એ અકબરની વતી રાજ ચલાવવા લાગ્યો, અને એણે **પાણીપત**ના યુદ્ધ (૧૫૫૬) માં આદિલશાહના સરદાર **હેમુ**ને હરાવ્યો. આથી રાજ્યની કુલ સત્તા એના હાથમાં આવી. હવે અકબર જ્યારે મોટો થયો, ત્યારે તેનાથી એ ખમાયું નહીં, તેથી તેણે રાજસત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. આથી બહેરામખાંએ બંડ કર્યું, પણ ફાવ્યો નહીં. તે મક્કે જાત્રા કરવા નીકળ્યો, પણ ગુજરાતમાં તેને કોઇએ મારી નાખ્યો.

મહોબતખાં.—એ કાબૂલમાં રાજ કરતો હતો ત્યાંથી એને નૂરજહાંએ પોતાના છોકરા શહરયારને ગાદી અપાવવામાં મદદ કરવાને દિલ્હી બોલાવ્યો. જ્યારે ૧૬૨૧ માં શાહજહાં બંડ કરી ઊઠયો ત્યારે મહોબતખાંએ તેને દક્ષિણમાં ન્હસાડયો. એને પર્વિઝ શાહજાદા જોડે દોસ્તી થઈ તેથી એ નૂરજહાંનો અકારો થઈ પડયો. જ્યારે મહોબતખાંએ જાણ્યું કે નૂરજહાંનો વિચાર મને ખરાબ કરવાનો છે ત્યારે

તેણે જહાંગીરને કેદ પકડ્યો. નૂરજહાંએ તેને છોડવવા ઘણી મ્હેનત કીધી; પ્હેલાં તો ફાવી નહીં, પણ પાછળથી તેને કંઈ યુક્તિથી છોડવ્યો.

ચાંદબીબી.—એ બીજાપુરના અલી આદિલશાહની વિધવા બેગમ હતી અને હિંદુસ્તાનની અથવા જગતની તવારીખમાં એક ઘણીજ શૂરવીર સ્ત્રી થઇ ગઈ. સને ૧૫૯૯ માં **અહમદનગર** એના હાથમાં હતું. અકબરનો છોકરો મુરાદ, જેણે એ શ્હેરને ઘેરો ઘાયેલ હતો તેની સામું એણે અજાયબ જેવી ચતુરાઇ અને બહાદૂરીથી રક્ષણ કીધું હતું. મુગલ લશ્કરને પાછું હઠાવી કહાડવામાં આવ્યું. બીજે વરસે અકબર જાતે આવ્યો. પણ આ બહાદૂર બીબીને તેણીના સિપાઇઓએ મારી નાખી, ૧૬૦૦.

મલિક અંબર.—એ આબિસિનિયાનો રેહેવાસી અહમદનગરમાં મ્હોટો અમીર થઈ પડ્યો હતો. ચાંદબીબીના મરણ પછી એ **અહમદનગર**ના રાજ્યનો કારભાર ચલાવવા લાગ્યો. એણે દક્ષિણમાં ટોડરમલની મ્હેસુલની પદ્ધતિ દાખલ કીધી. એ ૧૬૨૬ માં મરણ પામ્યો ત્યાંસુધી મુગલોની સામો બ્હાદૂરીથી ટકી રહ્યો.

નાદીરશાહ.—એ ઇરાનનો પાદશાહ હતો. એણે કંદહાર અને કાબૂલ જીત્યા પછી મહમ્મદશાહના વખતમાં હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઇ કરી. એ મુગલ લશ્કરને ૧૭૩૯ માં **કર્નાલ** આગળ હરાવી પાદશાહ સાથે દિલ્હી ગયો. ત્યાં ઇરાનીઓને મુગલોએ માર્યા, તેથી નાદીરે દિલ્હીના લોકોની કતલ કરાવી. એ દિલ્હી લૂટી પુષ્કળ દ્રવ્ય લઇ પાદશાહને ગાદીએ બેસાડી પાછો ઇરાન ગયો, ૧૭૩૯. એને ૧૭૪૭ માં એની પ્રજાએ મારી નાખ્યો.

અહમદશાહ અબદલી.—એ અફઘાન સરદાર હતો. એ નાદીરશાહના લશ્કરમાં પ્રખ્યાત થયો હતો. નાદીરશાહના મરણ પછી એ કંદહારની ગાદીએ બેઠો. એણે હિંદુસ્તાન ઉપર ચ્હડાઇ કરી, પણ

સરહિંદ આગળ હારી ગયો, **૧૭૪૮.** એજ વર્ષમાં એ પાછું પોતાનું લશ્કર લઇ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો અને મુગલો પાસેથી પંજાબ પ્રાંત લીધો. સને ૧૭૫૭ માં એણે પાછી હિંદુસ્તાન ઉપર ચ્હડાઇ કરી, પણ ત્યાં મરકી ચાલવાથી એને તરત કાબૂલ જતાં રહેવું પડયું. એણે પોતાના છોકરાને પંજાબનો સૂબો કરી ત્યાં રાખ્યો. સને ૧૭૫૮ માં મરેઠા લોકોએ પંજાબ ઉપર ચ્હડાઇ કરી ત્યાંના સૂબાને કહાડી મૂકયો. આ વાતની ખબર અહમદશાહ અબદલીને પડી કે તે એકદમ મોટું લશ્કર એકઠું કરી હિંદુસ્તાન ઉપર ચ્હડી આવ્યો અને મરેઠાઓના સરદાર **સદાશિવરાવ ભાઉ** અને **વિશ્વાસરાવ**ને સને **૧૭૬૧** માં **પાણીપત**ના મ્હોટા યુદ્ધમાં હરાવ્યા.

શિવાજી.—એ શાહજીનો છોકરો હતો. એ સને ૧૬૨૭ માં જન્મ્યો હતો. એ હિંદુસ્તાનમાં **મરેઠી રાજ્ય**નો સ્થાપનાર હતો. એણે ૧૯ વર્ષની ઉમ્મરે પૂનાની પાસેનો તોર્નિઆનો પ્હાડી કિલ્લો લીધો અને ધીમે ધીમે પોતાની સત્તા વધારતો ગયો. સને ૧૭૫૯ માં બીજાપુર સરકારે શિવાજીને મારી નાખવાને **અફઝુલ**ખાંને લશ્કર આપીને મોકલ્યો; પણ આ કમનસીબ સરદારને શિવાજીએ પોતાની મુલાકાતે બોલાવી કપટથી મારી નાખ્યો. સને ૧૬૬૨ માં શિવાજીએ પૂનામાં દક્ષિણના સૂબા **શાઇસ્ત**ખાં ઉપર ચ્હડાઈ કરી. એ સૂબો એનાથી મરતો મરતો બચ્યો. સને **૧૬૬૪** માં એણે **સુરત** લૂટયું અને રાજા નામ ધારણ કરી પોતાના નામના સિક્કા પાડવા લાગ્યો. છ વર્ષ પછી એણે પાછું **સુરત** લૂટયું. એણે વ્હાણોનો કાફલો એકઠો કર્યો અને જે જાત્રાળુઓને વ્હાણમાં મક્કે લઈ જતા હતા તેના ઉપર હૂમલો કીધો. આથી ઓરંગઝેબે એની સત્તા નરમ પાડવાને રાજા જયસિંગ અને દિલિરખાંને મોકલ્યા. પણ શિવાજી શરણ થયો, અને પોતાના કિલ્લાઓમાંથી ૨૦ કિલ્લા આપી દીધા. આના બદલામાં એને બીજાપુરના રાજ્યના

કેટલાક ભાગની **ચોથ** અને **સર્દેશમુખીનો** હક મળ્યો. સને ૧૬૭૪માં એણે રાયઘઢ આગળ વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. બે વરસ પછી એણે કર્ણાટક ઉપર ચ્હડાઇ કરી અને જીંજી, વેલોર વગેરે લીધાં. એ સને ૧૬૮૦ માં મરણ પામ્યો. એ બહાદૂર યોદ્ધો, ચતુર સેનાપતિ, અને પાકો રાજ્યદ્વારી પુરૂષ હતો. એના ઉપર એના સિપાઇઓની ઘણી પ્રીતિ હતી.

રઘુનાથરાવ ઉર્ફે **રાઘોબા.**—એ બીજા પેશ્વા બાજીરાવનો બીજો છોકરો હતો. સને ૧૭૫૮ માં એણે અહમદશાહ અબ્દલીનો છોકરો જે પંજાબનો સૂબો હતો તેને હરાવ્યો અને પોતે લાહોરમાં પેઠો. **અહમદશાહ અબ્દલીને** આ વાતની ખબર પડી કે તેણે લાગલુંજ લશ્કર એકઠું કીધું અને હિંદુસ્તાન ઉપર ચ્હડી આવ્યો, અને સને **૧૭૬૧** માં **પાણીપત**ના મોટા યુદ્ધમાં મરેઠાઓને હરાવ્યા. પાંચમો પેશ્વા નારાયણરાવ સગીર હોવાથી રાઘોબા રાજ્યરક્ષક થયો. એની દુષ્ટ સ્ત્રી આનંદીબાઇએ દગો કરીને નારાયણરાવને મારી નંખાવ્યો. પછી રાઘોબાએ પેશ્વા નામ ધારણ કીધું, પણ નારાયણરાવની સ્ત્રી જે ગર્ભવંતી હતી તેને **માધવરાવ નારાયણ** કરીને એક પુત્ર થયો, તેને પેશ્વાની ગાદી મળી. તેથી રાઘોબાએ પેશ્વાઇ મેળવવાને અંગ્રેજ સાથે **સુરત** આગળ કરાર કર્યા, **૧૭૭૫.** એ કરાર હેસ્ટિંગ્સે ગેરવાજબી ગણ્યા અને નાના ફડનવિસ વગેરે સાથે **પુરંધર** આગળ કરાર કીધા, **૧૭૭૬.** પણ નાના ફડનવિસ ફ્રેન્ચોની સાથે કાવત્રાં કરે છે એમ જાણી હેસ્ટિંગ્સને રાઘોબાનો પક્ષ લેવો પડ્યો. એટલામાં **સાલબાઈ** આગળ મરેઠાઓ સાથે કરાર થયા, **૧૭૮૨.** રાઘોબાને પેન્શન બાંધી આપ્યું.

નાના ફડનવિસ.—એ મોટો રાજ્યદ્વારી પુરૂષ હતો. જ્યારે નારાયણરાવને મારી નાખ્યો ત્યારે એણે તેની વિધવા અને બાળકનો

પક્ષ લીધો, અને બંગાળા સરકાર સાથે સને **૧૭૭૬** માં **પુરંધર** આગળ કરાર કીધા (જુઓ પાને ૩૩ મે). ત્યાર પછી ફ્રેન્ચ લોકો સાથે એ કાવતરાં કરે છે એમ માલમ પડ્યાથી હેસ્ટિંગ્સને રાઘોબાનો પક્ષ લેવાની જરૂર પડી. એણે સને **૧૭૮૨** માં બાળક પેશ્વા તરફથી **સાલબાઈ**ના કરાર કીધા (જુઓ પાને ૩૪ મે). જ્યારે રાઘોબાનો સૌથી મોટો પુત્ર બાજીરાવ ૨ જો પેશ્વા થયો, ત્યારે એને કેદમાં નાખ્યો, પણ તરતજ એને છૂટો કીધો અને પાછો પ્રધાન બનાવ્યો. પણ એ ઝાઝું જીવ્યો નહીં. એ સને ૧૮૦૦ માં મરણ પામ્યો. એની સાથે મરેઠી રાજ્યનું બધું ડહાપણ અને વિવેક પણ ગયાં. એ મહાન્ સ્વદેશાભિમાની હતો. પૂનામાં અંગ્રેજની કુમકની પદ્ધતિ દાખલ કરવાને એણે ચોખી ના પાડી.

મ્હાદાજી સિંધિયા.—એ સને ૧૭૬૧ માં ગાદીએ બેઠો. એ નાના ફડનવિસનો હરીફ હતો. એણે રાઘોબા અને અંગ્રેજ તરફથી ૧૭૭૯ માં નાના ફડનવિસ સાથે **વાર્ગામ**ના કરાર કર્યા. તે અંગ્રેજોએ પાળ્યા નહીં. તેથી જ્યારે અંગ્રેજોએ ડભોઇ અને અમદાવાદ લીધાં, ત્યારે સિંધિયા તેઓના સામો થયો, અને પેશ્વાના વકીલ તરીકે અંગ્રેજ સાથે ૧૭૮૨ માં **સાલબાઈ**ના કરાર કીધા, તેમાં એને બરૂચ મળ્યું. એ કરાર એને સ્વતંત્ર મરેઠી રાજ્ય સ્થાપવાને ઘણા લાભકારક થઇ પડ્યા. એણે ગોહદના રાજા પાસે ગ્વાલિયર લીધું, અને દિલ્હીમાં પૂર્ણ સત્તા મેળવી પેશ્વાની વતી વંશપરંપરા કારભાર ચલાવવાની સનદ મેળવી. પછી એણે જેપુર, જોધપુર વગેરેના રાજાને અને ઘણા નવાબોને તાબે કીધા. એ એટલો બળવાન થઈ પડ્યો કે એણે પેશ્વાઇ છીનવી લીધી હોત, પણ એકાએક મરણ પામ્યો, ૧૭૯૪.

દોલતરાવ સિંધિયા.—એ મોટો મરેઠા સરદાર હતો. એ સને ૧૭૯૪ માં **ગ્વાલિયર**ની ગાદીએ બેઠો. સને ૧૮૦૧ માં **જસવંતરાવ** હોલ્કરે એને **ઉજ્જન** આગળ હરાવ્યો. બીજા બાજીરાવે અંગ્રેજ લોકે

સને ૧૮૦૨ માં **વસઈ** આગળ કરાર કીધા તેથી નારાજ થઇને એણે અંગ્રેજ સાથે લડાઈ કરી. અંગ્રેજોએ **અહમદનગર** લીધું, ૧૮૦૩. જેનરલ **વેલ્સ્લે**એ એને અને વરાડના **રઘુજી ભોંસ્લે**ને **અસાઈ** આગળ હરાવ્યા, ૧૮૦૩. એજ વર્ષમાં **લોર્ડ લેકે** એને **દિલ્હી, આગ્રા,** અને **લાસ્વારી**નાં યુદ્ધમાં હરાવ્યો અને તેથી એને વારંવાર સંકટો ભોગવવાં પડ્યાં. એ અને એના મળતિયા **રઘુજી ભોંસ્લે**ને જેનરલ **વેલ્સ્લે**એ એજ વરસની આખરે પાછા **આર્ગામ** આગળ હરાવ્યા. આ પ્રમાણે બીલકુલ નાસીપાસ થઇને એણે **સર્જી અંજેગામ** આગળ અંગ્રેજો સાથે કરાર કીધા (જૂઓ પાને ૩૭ મે). એ સને ૧૮૨૭ માં મરણ પામ્યો.

જસવંતરાવ હોલ્કર.—એ સને ૧૭૯૫માં તુકાજી હોલ્કર પછી ગાદીએ બેઠો. એ જબરી લૂટફાટ ચલાવવા લાગ્યો અને દોલતરાવ સિંધિયાનો કટ્ટો હરીફ થઇ પડ્યો. એણે સિંધિયાને સને **૧૮૦૧** માં **ઉજ્જન**ના યુદ્ધમાં હરાવ્યો; પણ સિંધિયા અને પેશ્વાના લશ્કરે એને પાછો હઠાવી કહાડ્યો. એજ વરસમાં એ **પૂને** આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં બાજીરાવ ૨ જાને હરાવ્યો. બાજીરાવ ૨ જો મદદને સારૂ અંગ્રેજો પાસે ન્હાસી ગયો. હોલ્કરે પૂના લૂટ્યું અને નવો પેશ્વા કીધો. પણ લાગલોજ બાજીરાવને અંગ્રેજોએ વસઇના કરારની શરત પ્રમાણે પેશ્વાની ગાદીએ બેસાડ્યો. સને **૧૮૦૪** માં **ફ્રેઝર** અને **મોન્સને** એને **ડીગ** આગળ હરાવ્યો અને પાછો **લેકે ફરક્કાબાદ** આગળ હરાવ્યો. એ ન્હાસીને સીખ લોકો પાસે મદદ મેળવવાને પંજાબ ગયો, પણ ત્યાં કાંઇ ફાવ્યો નહીં તેથી એણે સલાહ કીધી, ૧૮૦૫. એ સને ૧૮૧૧માં મરણ પામ્યો.

રઘુજી ભોંસ્લે.—એ વરાડનો રાજા હતો. સને ૧૮૦૨ માં

બીજા બાજીરાવે અંગ્રેજો સાથે **વસઈ** આગળ કરાર કર્યાં તે વાત એને અને દોલતરાવ સિંધિયાને પસંદ પડી નહીં, તેથી તેઓ બન્નેએ અંગ્રેજ સાથે લડાઇ કરી. જેનરલ **વેલ્સ્લે**એ સને **૧૮૦૩**માં એ બન્નેને **અસાઈ** અને **આર્ગામ** આગળ હરાવ્યા. તદન નાસીપાસ થઇને રઘુજી ભોંસ્લેએ અંગ્રેજ સાથે **દેવગામ** આગળ કરાર કર્યા, ૧૮૦૩ (જૂઓ પાને ૩૭ મે). એ સને ૧૮૧૬ માં મરણ પામ્યો.

લેઈક.—એ પ્રખ્યાત અંગ્રેજ સરદાર હતો. એણે સને **૧૮૦૩**માં સિંધિયાને **દિલ્હી, આગ્રા,** અને **લાસ્વારી**નાં યુદ્ધોમાં હરાવ્યો, શાહ આલમ રજાને છૂટો કર્યો અને આગ્રા લઈ લીધું. સને **૧૮૦૪**-માં એણે જસવંતરાવ હોલ્કરને **ફરક્કાબાદ** આગળ હરાવ્યો અને **ડીગ**ને ઘેરો ઘાલ્યો. એ **શેહેર** ઉપર હલ્લો કરી લઇ લીધું. સને ૧૮૦૫ ની શરૂઆતમાં એણે **ભરતપુર**ને ઘેરો ઘાલ્યો અને અગરજો એ શેહેર લેવાયું તો **નહીં**, પણ ત્યાંના રાજાએ હોલ્કરનો સંપ છોડયો અને ૨૦ લાખ રૂપીઆ અંગ્રેજોને આપ્યા. એ સને ૧૮૦૮ માં મરણ પામ્યો.

જોસેફ ફ્રેંકોઈ ડૂપ્લે.—એ પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ વ્હેપારી હતો. સને ૧૭૩૧ માં એને **ચંદ્રનગર**ની કોઠીનો ઉપરી નીમ્યો. સને ૧૭૪૧ માં એ **પોંડીચરી**નો ગવર્નર-જેનરલ નીમાયો. એની મુખ્ય નેમ એ હતી કે અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડી મૂકવા. સને **૧૭૪૬** માં કર્ણાટકના નવાબ **અન્વરૂદ્દીન**ની મદદ લઇને એણે **મદ્રાસ**ને ઘેરો ઘાલ્યો અને નવાબને ખાતરી આપી કે એ શેહેર લેવાશે એટલે તમને આપી દઈશ. નબળો કોટ હોવાથી મદ્રાસ લઇ લેવામાં આવ્યું. હવે ડૂપ્લેએ પોતાના ઠરાવ પ્રમાણે કરવાને ના પાડી. નવાબે એક લશ્કર મોકલ્યું, પણ તે હારી ગયું. સને ૧૭૪૮ માં **અંગ્રેજોએ** **પોન્ડીચરી**ને ઘેરો ઘાલ્યો,

પણ ડૂપ્લેએ હિમ્મત રાખીને તેનું એવું તો રક્ષણ કીધું કે ઘેરો ઘાલનારાઓને ઘણી શરમમાં ઘેરો ઊઠાવી પાછું જવું પડયું. સને **૧૭૫૦** માં ડૂપ્લેએ **મુજફ્ફરજંગ** સાથે સામેલ થઇને અન્વરૂદ્દીનને **અંબૂર** આગળ હરાવ્યો. એજ વર્ષમાં નાસિરજંગ ઉપર ચ્હડાઈ કરી તેને મારી નાખ્યો, અને નાસિરજંગ જ્યાં હારી ગયો હતો ત્યાં આગળ એક જયસ્તંભ ઊભો કીધો અને **ડૂપ્લે-ફત્તેહ-આબાદ** નામનું એક શેહેર પણ બાંધ્યું. સને ૧૭૫૪ માં એને ફ્રેન્ચ સરકારે પાછો બોલાવી લીધો. એ સને ૧૭૬૪ માં પારિસમાં મરણ પામ્યો.

લાબોર્ડોનેઇ—એ ફ્રેંચ સરદાર ૧૭૪૬ માં ડૂપ્લેની મદદે હિંદુસ્તાન આવ્યો. એને ડૂપ્લેએ મદ્રાસને ઘેરો ઘાલવા મોકલ્યો; તે શેહેર એણે લીધું, પણ લાંચ લઇ ડૂપ્લેની મરજી ઉપરાંત તે અંગ્રેજને પાછું આપી દઈ પોતાનાં વ્હાણ મોરિશ્યસ હંકારી ગયો. એ ફ્રાન્સ ગયો ત્યારે એને ફ્રેન્ચ સરકારે કેદ કીધો. એ સને ૧૭૫૩ માં મરણ પામ્યો.

ચંદા સાહેબ.—એ કર્ણાટકના નવાબ દોસ્તઅલીનો જમાઇ હતો. એ ફ્રેંચ પક્ષનો હતો. ત્રિચિનોપલીના હિંદુ રાજાના મરણ પછી એણે તેની વિધવા રાણી જોડે દગો કરી તે શેહેર લઇ લીધું, ૧૭૩૬. હવે મરેઠાઓએ ત્રિચિનોપલીને ઘેરો ઘાલ્યો. અને ચંદા સાહેબને કેદ કરી સતારે લઇ ગયા, ૧૭૪૧. નિજામુલ્મુલ્કના પૌત્ર મુજફ્ફરજંગને નાસિરજંગ સાથે લડવું પડયું. તેથી તે સતારે મરેઠાઓની મદદ લેવા આવ્યો. અહી એને ચંદા સાહેબ સાથે દોસ્તી થઇ. બન્નેએ મળી ડૂપ્લેને કાગળ લખ્યો. તેણે મરેઠાઓને સાત લાખ રૂપીઆ આપી ચંદા સાહેબને કેદમાંથી છોડાવ્યો. પછી ત્રણેએ મળી અન્વરૂદ્દીનને **અંબૂર** આગળ હરાવ્યો, **૧૭૫૦**, અને ચંદા સાહેબ કર્ણાટકનો નવાબ થયો, ૧૭૫૧ માં ચંદા સાહેબે ફ્રેંચોની મદદથી ત્રિચિનોપલીને ઘેરો ઘાલ્યો.

અને તે શેહેર તાબે થવાની તૈયારીમાં હતું એવામાં ક્લાઇવે ચંદા સાહેબની રાજધાની આર્કટને ઘેરો ઘાલી તે શેહેર લીધું. ક્લાઇવ અને લોરેન્સ ત્રિચિનોપલી કે જેમાં મહમ્મદઅલી ઘેરાયલો હતો અને જેને ચંદા સાહેબે ઘેરો ઘાલ્યો હતો, તે ઊઠાવવાને ત્યાં ગયા; ત્યાં ભારે લડાઇઓ થઈ, તેમાં ચંદા સાહેબ માર્યો ગયો, ૧૭૫૨.

બૂસી.—એ એક બ્હાદૂર ફ્રેન્ચ સરદાર હતો. એ સને ૧૭૧૮ માં જન્મ્યો હતો. જ્યારે એ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યારે **અંબૂર**ના બીજા યુદ્ધમાં ડૂપ્લેના હાથ નીચે એ કામ કરતો હતો, ૧૭૫૦. એણે **સલાબતજંગ**ને દક્ષિણનો સૂબો કીધો, અને તેની પાસેથી ઘણાં નજરાણાં લીધાં. સને ૧૭૫૩ માં એણે ઉત્તર સરકાર લીધો અને દક્ષિણમાં મોટી ફ્રેન્ચ સત્તા સ્થાપી. એણે દક્ષિણમાં સૌથી જબરો દોલતાબાદનો કિલ્લો પોતાના તાબામાં લીધો. આ વખતે બૂસીની સત્તા પૂર્ણ કળાએ પ્હોંચી હતી. સને ૧૭૫૯ ના ડીસેમ્બરમાં **લાલી** અને **બૂસી**એ **વાન્ડીવાશ** ઉપર ચ્હડાઈ કરી. તેનો ઘેરો ઊઠાવવાને **સર આયર કૂટ** લશ્કર લઇને ગયો. એક યુદ્ધ થયું, તેમાં ફ્રેન્ચો હારી ગયા અને બૂસી કેદ પકડાયો, **૧૭૬૦**. એ સને ૧૭૮૩માં મરણ પામ્યો.

લાલી.—એ એક પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ સરદાર હતો. એ સને ૧૭૫૭ માં હિંદુસ્તાન આવ્યો. એણે ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડને ઘેરો ઘાલી લઇ લીધો. એણે પૈસો મેળવવાને તંજાવરને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ ઘેરો ઊઠાવવાની એને જરૂર પડી. સને ૧૭૫૮ માં એણે મદ્રાસને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ અંગ્રેજનો કાફલો આવી પ્હોંચવાથી એને પાછા જવું પડયું. સને ૧૭૫૯ના ડીસેમ્બરમાં લાલી અને બૂસીએ **વાન્ડીવાશ શેહેર** ઉપર ચ્હડાઈ કરી. તેનું રક્ષણ કરવાને સર આયર કૂટ ગયો. એક યુદ્ધ થયું તેમાં ફ્રેંચો હારી ગયા અને બૂસી કેદ પકડાયો, **૧૭૬૦**. સને ૧૭૬૧ માં અંગ્રેજોએ પોંડીચરી લીધું, અને લાલીને કેદી તરીકે મદ્રાસ મોકલી દીધો. સને ૧૭૬૬ માં એને પારિસમાં ગર્દન માર્યો.

રોબર્ટ ક્લાઇવ.—એ સને ૧૭૨૫ માં જન્મ્યો હતો. એ સને ૧૭૪૪માં કમ્પનીના મેહેતા તરીકે **હિંદુસ્તાન** આવ્યો, પણ તે નોકરી તરતજ છોડીને લશ્કરમાં નોકરી રહ્યો. સને ૧૭૫૧ માં અંગ્રેજના મળતિયા મહમ્મદઅલીને ત્રિચિનોપલીમાં ચંદા સાહેબ અને એના ફ્રેન્ચ મળતિયાઓએ ઘેરી લીધો હતો. ક્લાઇવે તીવ્રબુદ્ધિ ચલાવી કહ્યું કે ચંદા સાહેબની રાજધાની **આર્કટ** છે તેને ઘેરો ઘાલવાથી આપણને લાભ થશે. આમ કર્યાથી આર્કટ પાછું લેવાને દુશ્મનો ત્રિચિનોપલી-માંથી પાછા ગયા; અને ક્લાઇવે ચંદા સાહેબના છોકરા **રાજાસાહેબ** સામું એવી તો બહાદુરીથી તે શેહેરનું રક્ષણ કીધું કે તેને ઘેરો ઉઠાવવો પડ્યો. ક્લાઇવે રાજા સાહેબ અને તેના ફ્રેન્ચ મળતિયાઓને **આર્ની** (૧૭૫૧) અને **કોવ્રેપાક** (૧૭૫૨) આગળ હરાવ્યા, અને **કોવેલોંગ** અને **ચિંગલપટ** લીધાં. સને **૧૭૫૭** માં ક્લાઇવે **સુરાજા-ઉદ્-દૌલાને** **પ્લાસીના યુદ્ધ**માં હરાવ્યો. સને ૧૭૬૦ માં ક્લાઇવ ઇંગ્લંડ ગયો. તે સને ૧૭૬૫ માં પાછો હિંદુસ્તાન આવ્યો. એ વાર હારી ગયા પછી મુગલ બાદશાહે એને **બંગાળા, બહાર** અને **ઓરિસ્સા**ની દીવાની આપી, **૧૭૬૫.** રાજ્યમાં ઘણા અગત્યના સુધારા કરીને તે સ્વદેશ ગયો, ૧૭૬૭. સને **૧૭૭૪** માં **એણે** આપઘાત કર્યો.

સર આયર કૂટ.—એ સને ૧૭૨૬ માં આયર્લંડમાં જન્મ્યો હતો. સને ૧૭૫૭ માં એ હિંદુસ્તાન આવ્યો, અને ત્રણ વરસ પછી **લાલીને વાન્ડીવાશ**ના યુદ્ધમાં હરાવ્યો, **૧૭૬૦.** સને ૧૭૬૧માં એણે **પો**-ડીચરીને ઘેરો ઘાલ્યો અને તે શેહેર લઇ લીધું. આ જબરી ફત્તેહ-થી કૂટને બંગાળામાં સેનાપતિ કીધો. સને ૧૭૭૦માં એ ઇંગ્લંડ ગયો અને ૧૭૮૧માં પાછો આવ્યો. એજ વરસમાં એણે **હૈદરને પોર્ટોનોવો, પોલિલોર** અને **શોલિંઘડ** આગળ હરાવ્યો. એ સને ૧૭૮૩ માં મદ્રાસમાં મરણ પામ્યો.

મીર જાફર.—એ સુરાજ-ઉદ્-દૌલાના લશ્કરનો સરદાર હતો. એણે ક્લાઇવ વગેરે સાથે મળી સુરાજ-ઉદ્-દૌલાને પદભ્રષ્ટ કરવા મસલત કીધી, અને તેને **૧૭૫૭**માં **પ્લાસી** આગળ હરાવી પોતે નવાબ થયો. બીજો શાહઆલમ શુજા-ઉદ્-દૌલા સાથે મળી એને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડવાનો વિચાર કરી લશ્કર લઇને ગયો; પણ **પટના** આગળ અંગ્રેજની મદદથી મીર જાફરે તેઓને હરાવ્યા, ૧૭૬૦. એ અરસામાં એને અંગ્રેજથી સ્વતંત્ર થવાનું મન ગયું; તેમાં એણે વલંદાઓની મદદ લીધી, પણ **ચિન્સુરા** આગળ યુદ્ધ થયું તેમાં કર્નલ **ફોર્ડે** તેઓને હરાવ્યા, ૧૭૬૦. હવે ક્લાઇવની જગોએ **વાન્સિટાર્ટ** આવ્યો. તેણે એની પાસેથી અંગ્રેજનું લ્હેણું માગ્યું. પણ તે એનાથી અપાયું નહીં, તેથી એને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી એના જમાઇ **મીર કાસમને** નવાબ કીધો. પછી અંગ્રેજને મીર કાસમ સાથે વાંધો પડયો, ત્યારે એને પાછો નવાબ બનાવ્યો. એ ૧૭૬૫ માં મરણ પામ્યો.

મીર કાસમ.—એ મીર જાફરનો જમાઈ હતો. જ્યારે મીર જાફર અંગ્રેજની સામો થયો ત્યારે તેઓએ એને બંગાળાનો નવાબ બનાવ્યો, ૧૭૬૦. એ બદલ એણે અંગ્રેજોને **બર્દવાન**, **મિદનાપુર** અને ચિનાગોંગ આપ્યાં. એને પદભ્રષ્ટ કરવા બીજો શાહઆલમ શુજા-ઉદ્-દૌલાની મદદ લઈ આવ્યો. પણ તેને **પટના** આગળ કર્નલ **કાલિયડે** હરાવ્યો ૧૭૬૧, તેથી તેણે મીર કાસમને નવાબ કબૂલ કીધો. પછી એણે જેમ કંપનીના માલ ઉપર દાણની માફી કીધી હતી તેમ પોતાની રૈયતના માલ ઉપર પણ કીધું, તેથી કંપનીએ ગુસ્સે થઈ એને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી એના સસરા મીર જાફરને પાછી ગાદી આપી. આથી મીર કાસમ અંગ્રેજના સામો થયો. પણ **ઘેરીઆ** આગળ હારી ગયો, ૧૭૬૩. ત્યારપછી એ, શુજા-ઉદ્-દૌલા, અને બીજો શાહઆલમ લશ્કર લઇ આવ્યા. **બક્સર** આગળ યુદ્ધ થયું, તેમાં મેજર **મનરોએ** એ ત્રણેને હરાવ્યા, ૧૭૬૪.

સુરાજા-ઉદ્-દૌલા.—એ બંગાળા, બહાર, અને ઓરિસ્સાનો નવાબ હતો. એને અંગ્રેજો તરફ ઘણોજ તિરસ્કાર હતો. એણે તેઓની કાસમ બજારમાં કોઠી હતી તેને લૂટી લીધી. એણે કલકત્તા ઉપર હુમલો કીધો, ૧૪૬ અંગ્રેજોને કેદ પકડ્યા અને તેઓને એક નાની કોટડીમાં ગોંધ્યા. એ કોટડીનું પછીથી **(બ્લાક હોલ) કારાગૃહ** એવું નામ પડયું, બીજે દિવસે જયારે બારણું ખોલવામાં આવ્યું ત્યારે ફક્ત ૨૩ જણ જીવતા માલમ પડ્યા. હવે એની સામા એના સરદાર **મીર જાફર** અને **ક્લાઇવે** એક મોટું કાવતરૂં કીધું. ક્લાઇવે એને **૧૭૫૭** માં **પ્લાસી**ના મોટા યુદ્ધમાં હરાવ્યો. ત્યાર પછી એને મીર જાફરના છોકરા મીરાંતે પકડી મારી નાખ્યો.

શુજા-ઉદ્-દૌલા.—એ અયોધ્યાનો નવાબ હતો. એ અને મુગલ બાદશાહ **શાહઆલમ ૨ જો મીર કાસમ**ને ગાદી ઉપરથી ઊઠાડી મૂકવાને ગયા, પણ કર્નલ **કાર્નોકે** એ બન્નેને **પટના** આગળ હરાવ્યા! ૧૭૬૧. સને ૧૭૬૪ માં એ, **શાહઆલમ** ૨ જો, અને **મીર કાસમ** અંગ્રેજ સાથે લડવા નીકળ્યા, પણ મેજર **મન્રોએ** એ ત્રણેને **બકસર** આગળ હરાવ્યા. એણે સને ૧૭૭૪ માં વોરન હેસ્ટિંગ્સની મદદ લઇ **રોહિલાને** હરાવ્યા. એ સંને ૧૭૭૫માં મરણ પામ્યો.

હૈદરઅલી.—એ એક ફકીરનો પૌત્ર હતો. એ મ્હૈસૂરના રાજાની નોકરીમાં રહ્યો, અને લૂટફાટ, દગો અને લુચ્ચાઇ કરીને એણે ઘણું દ્રવ્ય મેળવ્યું. સને **૧૭૬૧** માં એણે **મ્હૈસૂર**ના ખરા હકદાર રાજાને અને તેના પ્રધાન **નંદરાજ**ને પદભ્રષ્ટ કીધા અને પોતે સુલતાન થયો. સને ૧૭૬૩-માં એણે **બેડનોર** ઉપર ચ્હડાઇ કરી અને તે લઇ લીધું. સને **૧૭૬૬** મ એણે **મલબાર** ઉપર ચ્હડાઈ કરી અને **કુલિકટ** લીધું. સને **૧૭૬૭** માં એની સામે માધવરાવ, નિજામ અને અંગ્રેજોએ મોટો સંપ કીધો પણ માધવરાવ અને નિજામને એણે લાંચ આપી પોતાની તરફ કરી

લીધા. એ યુદ્ધ થયાં—**ચંગામ** અને **ત્રિનોમાલી** આગળ—એ બન્નેમાં કર્નલ **સ્મિથે** હૈદરને હરાવ્યો, **૧૭૬૭.** સને **૧૭૬૯** માં **મદ્રાસ** આગળ કરાર થયા (જૂઓ પાને ૫૪મે). ત્રણ વરસ પછી હૈદરને **ત્રિંબક** મામાએ **ચેરકુલી** આગળ હરાવ્યો. સને ૧૭૮૦ માં એણે અંગ્રેજ સરદાર **બેલીને પોલિલોર** આગળ હરાવ્યો, પણ એ પોતેજ **પોર્ટોનોવો, પોલિલોર** અને **શોલિંઘર** આગળ **સર આયર કૂટથી** હાર પામ્યો, **૧૭૮૧.** એ સને ૧૭૮૨ માં મરણ પામ્યો.

ટીપુ,—એ હૈદરનો છોકરો હતો. એ સને ૧૭૮૨ માં મ્હૈસૂરની ગાદીએ બેઠો. એજ વર્ષમાં એણે કર્નલ બ્રાથવેઇટને **કોલેરૂન** નદીના કિનારા ઉપર હરાવ્યો. સને ૧૭૮૪ માં એણે અંગ્રેજો સાથે **મંગલૂર** આગળ કરાર કર્યા (જૂઓ પાને ૫૬મે). મરેઠાઓ અને **નિજામે** એકઠા થઈને હૂમલા કીધા તેનો એણે ફતેહમંદીથી અટકાવ કીધો; અને **કનેરા, કુર્ગ** અને **મલબાર** પ્રાંતો જીતી લીધા. સને **૧૭૮૯** માં એણે અંગ્રેજના મળતિયા ત્રાવણકોરના રાજા ઉપર હૂમલો કીધો, તેથી એને લોર્ડ **કોર્નવોલિસે** સને ૧૭૯૧ માં **એરિકેરા** આગળ હરાવ્યો. સને ૧૭૯૨ માં લોર્ડ **કોર્નવોલિસે** શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરો ઘાલ્યો. પણ તે શરણ થવાની તૈયારીમાં હતું એટલામાં ટીપુએ સલાહ કરી (જૂઓ **શ્રીરંગપટ્ટણના કરાર, પાને ૫૭મે**). ટીપુ સને **૧૭૯૮**માં ફ્રેન્ચ લોકોની સાથે કાગળ પત્રનો વ્યવહાર ચલાવવા લાગ્યો. જ્યારે લોર્ડ વેલસ્લેને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે લડાઇ જાહેર કરી. ટીપુને જેનરલ **સ્ટૂઅર્ટે સદાશીર** આગળ અને જેનરલ **હેરીસે માલવેલી** આગળ હરાવ્યો. આ બને સરદારોએ **શ્રીરંગપટ્ટણને** ઘેરો ઘાલ્યો. એ કિલ્લાનું રક્ષણ કરતાં ટીપુ મરણ પામ્યો, **૧૭૯૯.** એ નિર્દય, મગરૂર, અને લોભી હતો. એને મ્હૈસૂરનો "વાઘ" કહેતા.

રણજીતસિંગ.—એ સીખ સરદાર સને ૧૭૮૯માં જન્મ્યો હતો. એને અફઘાનરાજા જમાનશાહે લાહોરનો ગવર્નર બનાવ્યો હતો. સને ૧૮૦૯માં એણે **પતીઆળા** અને જહીંદના સરદારો ઉપર હૂમલો કીધો. તેઓએ પોતાના રક્ષણને સારૂ લોર્ડ મિન્ટોની મદદ માગી. લોર્ડ મિન્ટોએ રણજીતસિંગ સાથે કરાર કીધા તેથી અંગ્રેજો સાથે મિત્રતા રાખવાને તેણે કબૂલ કીધું. એણે શાહ શૂજાને અફઘાનીસ્તાનનું રાજ્ય પાછું અપાવવાને અંગ્રેજોને કમનશીબ પ્રયત્નમાં મદદ કીધી એ સને ૧૮૩૯માં મરણ પામ્યો. એને પંજાબનો "સિંહ" કહેતા.

અંગ્રેજને મળેલા પ્રાન્તો.

મદ્રાસ, ૧૬૩૯; **મુંબઈ,** ૧૬૬૮; ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ, ૧૬૯૧; **કલકત્તા** અને આસપાસનાં ગામડાં, ૧૬૯૬; ૨૪ પરગણાં, ૧૭૫૭; મછલીપટ્ટણ અને આસપાસનો મુલક, ૧૭૫૯; બર્દવાન, મિદનાપુર, અને ચિતાગોંગ, ૧૭૬૦; **બંગાળા, બહાર, ઓરિસ્સા,** ૧૭૬૫; ચિંગલપટ, ૧૭૬૫; ઉત્તર સરકાર, ૧૭૬૬; ગંતૂર, ૧૭૮૮; સાલેમ, ડીંડીગલ, અને મલબાર, ૧૭૯૨; કનેરા, કોઈમબટૂર, વાઇનાડ, અને નીલગિરિ, ૧૭૯૯; નિજામે આપેલો મુલક અને તંજાવર, ૧૮૦૦; ફરૂક્કાબાદ, અયોધ્યાના નવાબે આપેલા જીલ્લા, અને કર્ણાટક (૧૮૦૧); સુરત અને બુંદેલખંડ, ૧૮૦૨; કટક, દિલ્હી, અને આગ્રા (૧૮૦૩); કલંગ અને મલૂન, ૧૮૧૫; **પૂના** અને દક્ષિણ **મહારાષ્ટ્ર,** ૧૮૧૮; આરાકાન વગેરે, ૧૮૨૬, કાચર, ૧૮૩૨; **આસામ,** ૧૮૩૩, ૧૮૩૯; કુર્ગ, ૧૮૩૪; કર્નૂલ, ૧૮૪૧; **સિન્ધ,** ૧૮૪૩; જલંદર દોઆબ, ૧૮૪૫; **પંજાબ,** ૧૮૪૯; પેગુ, ૧૮૫૨; **વરાડ, નાગપુર,** અને **ઝાંસી,** ૧૮૫૩; **અયોધ્યા,** ૧૮૫૬; ભૂતાન, ૧૮૬૬: **બ્રહ્મદેશ,** ૧૮૮૬.

જૂદા જૂદા ગવર્નર-જેનરલની કારકીર્દીમાં બનેલી મુખ્ય બીના.—

૧. વોરન હેસ્ટિંગ્સ(૧૭૭૪-૮૫). રોહિલા વિગ્રહ (૧૭૭૪); રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ (૧૭૭૪) ની રૂએ હેસ્ટિંગ્સ પ્હેલો ગવર્નર-જેનરલ; સુરતના કરાર (૧૭૭૫); પ્હેલો મરેઠી વિગ્રહ (૧૭૭૫-૮૨), આરાસનું યુદ્ધ (૧૭૭૫), વાર્ગામ (૧૭૭૯) અને સાલબાઈ (૧૭૮૨) ના કરાર; બીજો મ્હૈસૂર વિગ્રહ (૧૭૮૦-૮૪), પોલિલોર (૧), ૧૭૮૦, પોર્ટોનોવો, પોલિલોર (૨) અને શોલિંઘરનાં યુદ્ધો (૧૭૮૧), કોલેરૂનનું યુદ્ધ (૧૭૮૨), અને મંગલૂરના કરાર (૧૭૮૪); ફોક્સ (૧૭૮૩) અને પિટ (૧૭૮૪) ના કાયદા.

૨. લોર્ડ કોર્નવોલિસ (૧૭૮૬-૯૩). ત્રીજો મ્હૈસૂર વિગ્રહ (૧૭૯૦-૯૨), એરીકેરાનું યુદ્ધ (૧૭૯૧), અને શ્રીરંગપટ્ટણના કરાર (૧૭૯૨); જમાબંદીની રીતી (૧૭૯૩).

૩. સર જોન શોર (૧૭૯૩-૯૮). શુજા-ઉદ્-દૌલાનું મરણ, સાદતઅલી અયોધ્યાનો નવાબ થયો.

૪. માર્ક્વિસ ઑવ્ વેલ્સ્લે (૧૭૯૮-૧૮૦૫).—કુમક આપવાની પદ્ધતિ; ચોથો મ્હૈસૂર વિગ્રહ (૧૭૯૯), સદાશીર અને માલવેલીનાં યુદ્ધો, શ્રીરંગપટ્ટણનો ઘેરો, ટીપુનું મરણ, મ્હૈસૂરની જીત (૧૭૯૯); કર્ણાટક અંગ્રેજે સંયોજી દીધું (૧૮૦૧); વસઈના કરાર (૧૮૦૨); બીજો મરેઠી વિગ્રહ (૧૮૦૩), અસાઇ, દિલ્હી, લાસ્વારી, આગ્રા, અને આર્ગામનાં યુદ્ધો (૧૮૦૩), દેવગામ અને સર્જી અંજેનગામના કરાર (૧૮૦૩); ત્રીજો મરેઠી વિગ્રહ (૧૮૦૪-૫), ડીગ અને ફરૂક્કાબાદનાં યુદ્ધો (૧૮૦૪), ભરતપુરનો ઘેરો (૧૮૦૫).

૫. લોર્ડ કોર્નવોલિસ (બીજીવાર). એનું મરણ. **સર જ્યોર્જ બાર્લો (૧૮૦૫-૭).**—વેલોરમાં બંડ (૧૮૦૬).

૬. અર્લ ઑાવ્ મિન્ટો (૧૮૦૭-૧૩).—મોરિશ્યસ, બુર્બો વગેરેની જીત (૧૮૦૯-૧૦); જાવા અને એમબોયના વલંદા લોકો પાસેથી લીધા (૧૮૧૨); બુર્બો ફ્રાન્સને પાછો આપ્યો (૧૮૧૪).

૭. માર્ક્વિસ ઑાવ્ હેસ્ટિંગ્સ (૧૮૧૪-૨૩).—નેપાળી વિગ્રહ (૧૮૧૫-૧૬), અંગ્રેજે મલૂન લીધું, આલ્મોરા અને મકવાનપુરનાં યુદ્ધો (૧૮૧૬); ચોથો મરેઠી વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮), ખડકી (૧૮૧૭), કોરગામ અને આષ્ટીનાં યુદ્ધો (૧૮૧૮), પેશ્વાઇનો અંત; નાગપુર વિગ્રહ (૧૮૧૭), સીતાબાલ્દી (૧૮૧૭) અને નાગપુરનાં યુદ્ધો (૧૮૧૭); પીંઢારા વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮), માહિદપુરનું યુદ્ધ (૧૮૧૭), મંદેશ્વરનો કરાર (૧૮૧૮).

૮. લૉર્ડ આમ્હર્સ્ટ (૧૮૨૩-૨૮).—પ્હેલો બ્રહ્મી વિગ્રહ (૧૮૨૩-૨૬), કેમ્બેલે રંગૂન લીધું, ૧૮૨૫, પગામનું યુદ્ધ, ૧૮૨૬, યેન્દાબુના કરાર; ૧૮૨૬; બરાકપુરમાં બંડ, ૧૮૨૬; કોમ્બરમીઅરે ભરતપુર લીધું (૧૮૨૬).

૯. લૉર્ડ ઉવિલ્યમ બેન્ટિંક (૧૮૨૮-૩૬).—અંગ્રેજે કુર્ગ પ્રાંત લીધો (૧૮૩૪); હિંદુસ્તાનમાં આગબોટો ચાલવા લાગી; કમ્પનીનો વ્હેવાર કરવાનો હક જતો રહ્યો; સર ચાર્લ્સ મેટકાફનો કારભાર; જાહેર છાપાને છૂટ.

૧૦. લૉર્ડ ઑાક્લન્ડ (૧૮૩૬-૪૨).—અયોધ્યામાં બળવો; શાહ શૂજાને ગાદી ઉપરથી ઊઠાડી મૂક્યો; પ્હેલો અફઘાન વિગ્રહ (૧૮૩૯-૪૨), ગઝનીનું યુદ્ધ (૧૮૩૯), શાહ શૂજાનું ખૂન; ચીનાઈ વિગ્રહ (૧૮૪૦-૪૨), હોંકાંગ અંગ્રેજને મળ્યું, ૧૮૪૨.

૧૧. લૉર્ડ એલેનબરો (૧૮૪૨-૪૪).—અંગ્રેજે કાબૂલ લીધું અને પછી પોતાનું લસ્કર પાછું હિંદુસ્તાન બોલાવી લીધું; સિંધ સાથે વિગ્રહ (૧૮૪૨-૪૩), મીઆની અને હૈદરાબાદનાં યુદ્ધો (૧૮૪૩),

સિંધ અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધું (૧૮૪૩); ગ્વાલિયર વિગ્રહ (૧૮૪૩), મહારાજપુર અને પનિઆરનાં યુદ્ધો (૧૮૪૩).

૧૨. લોર્ડ હાર્ડિંગ (૧૮૪૪-૪૭).—પહેલો પંજાબ વિગ્રહ (૧૮૪૫–૪૬), મુડકી અને ફિરોજપુર (૧૮૪૫), અલિવાલ અને સોબ્રાઉન (૧૮૪૬) નાં યુદ્ધો, લાહોરના કરાર (૧૮૪૬).

૧૩. લોર્ડ ડલહૌસી (૧૮૪૮–૫૬).—બીજો પંજાબ વિગ્રહ (૧૮૪૮–૪૯), કિનેરી, અને સદુસામનાં યુદ્ધો, ૧૮૪૮, મુલતાનનો ઘેરો, રામનગર (૧૮૪૮), ચિલિયનવાલા અને ગુજરાતનાં યુદ્ધો (૧૮૪૯); પંજાબ અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધું (૧૮૪૯); બીજો બ્રહ્મી વિગ્રહ (૧૮૫૨–૫૩), પેગુ સંયોજી દીધું (૧૮૫૨); **સતારા** (૧૮૪૮) **નાગપુર, ઝાંસી, વરાડ** (૧૮૫૩), અને **અયોધ્યા** (૧૮૫૬) અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે સંયોજી દીધાં. રેલવે અને તાર શરૂ થયા.

૧૪. લોર્ડ કેનિંગ (૧૮૫૬–૬૧).—સિપાઇઓનો મ્હોટો બળવો (૧૮૫૭), ભરતખંડનું રાજ્ય ઈંગ્લંડના રાજ્યકર્તાને સોંપી દીધું (૧૮૫૮).

૧૫. લોર્ડ એલ્ગીન (૧૮૬૨). વહાબી ધર્માંધ લોકોનું બંડ.

૧૬. લોર્ડ લોરેન્સ (૧૮૬૪-૬૯).—ભૂતાન વિગ્રહ (૧૮૬૪-૬૫); ઓરિસ્સામાં ભયંકર દુકાળ (૧૮૬૬); આબિસિનિયાના લોકો સાથે વિગ્રહ.

૧૭. લોર્ડ મેયો (૧૮૬૯–૭૨).—શેરઅલી સાથે મુલાકાત; ડયુક ઑવ્ કૅાનોટ હિંદુસ્તાન આવ્યો.

૧૮. લોર્ડ નોર્થબ્રૂક (૧૮૭૨–૭૬).—વડોદરાના મલ્હારરાવ ગાયકવાડને પદભ્રષ્ટ કીધો (૧૮૭૫); પ્રિન્સ ઑવ્ વેલ્સ હિંદુસ્તાન આવ્યો, ૧૮૭૫–૭૬.

૧૯. લોર્ડ લિટન (૧૮૭૬–૮૦).—વિકટોરીઆ રાણીને કયેસર-ઈ-હિંદ મહારાણીનો કિતાબ મળ્યો; બીજો અફઘાન વિગ્રહ; ત્રીજો અફઘાન વિગ્રહ, ૧૮૮૦; મેઇવાન્ડ અને મઝ્રાનાં યુદ્ધો.

૨૧. લોર્ડ રિપન (૧૮૮૦-૮૪).—હિંદુસ્તાનમાં **સ્થાનિક સ્વરાજ્ય** દાખલ કરવાની યોજના, ૧૮૮૨; મીઠાઉપરનો કર કંઇક ઓછો કીધો; વિલાયતી સુતરાઉ કાપડ ઉપરની જકાત કહાડી નાખી; હિંદુસ્તાનમાં સુખશાંતિ.

૨૧. લોર્ડ ડફરિન (૧૮૮૪-૮૮).—અંગ્રેજોએ **બ્રહ્મ દેશ**ના રાજા **થીબો** સાથે લડાઈ કરી એ દેશ પોતાના રાજ્ય સાથે સંયોજી દીધો, **૧૮૮૬.** પ્હેલી **નેશનલ કોંગ્રેસ** (પ્રજા સમાજ) **મુંબઇમાં** (૧૮૮૫); બીજી કલકત્તામાં (૧૮૮૬); અને ત્રીજી **મદ્રાસમાં** (૧૮૮૭). **મીઠા** ઉપર કર વધારવામાં આવ્યો અને લોકો ઉપર અપ્રિય **ઈનકમ્ ટેકસ** નવાજ રૂપમાં પાછો મૂકવામાં આવ્યો. **અફઘાનીસ્તાન**ની સરહદની તકરારનો છેવટે નિકાલ થયો.

૨૨. લોર્ડ લેન્સડાઉન (૧૮૮૮ થી).—એણે સને ૧૮૮૮ના ડીસેમ્બરમાં રાજ્યની લગામ પોતાને હાથ લીધી. ચોથી **નેશનલ કોંગ્રેસ અલાહબાદ**માં મળી (૧૮૮૮); સુરતમાં ભયંકર આગ, ૧૮૮૯.

મુખ્ય વિગ્રહોનું ટૂંક વૃત્તાંત.

મ્હૈસૂર વિગ્રહો.—પ્હેલો (૧૭૬૬-૬૯).—હૈદરનું બળ નરમ પાડવાને મરેઠા, નિજામ અને અંગ્રેજોએ એકસંપ કીધો. માધવરાવ પેશ્વા કૃષ્ણા નદી ઓળંગી હૈદરના મુલકમાં લુટફાટ કરવા ગયો, પણ હૈદરે તેને લાંચ આપી વિદાય કીધો. હૈદરે નિજામને પણ લાંચ આપી અંગ્રેજ સામે લડવાને પોતાની તરફ કરી લીધો. **ચંગામ** અને **ત્રિનોમાલી**નાં યુદ્ધો થયાં તેમાં કર્નલ **સ્મિથે હૈદર** અને નિજામને હરાવ્યા, **૧૭૬૭.** આખરે **મદ્રાસ** આગળ કરાર થયા, **૧૭૬૯** (જુઓ પાને ૫[illegible] મે).

બીજો (૧૭૮૦-૮૪).—મરેઠા લોકો હૈદર ઉપર ચ્હડી આવ્યા ત્યારે એણે મદ્રાસના કરાર પ્રમાણે અંગ્રેજોની મદદ માગી, પણ તેઓએ

એને આપી નહીં. વળી સને ૧૭૭૯ માં અંગ્રેજોએ એના રક્ષણ તળેનું **માહી** બંદર લીધું, તેથી એણે લડાઇ જાહેર કીધી. ગાયકવાડ સિવાય બધા મરેઠાઓ, હૈદર, અને નિજામે અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડી મૂકવાને એકસંપ કીધો. સને ૧૭૮૦ માં હૈદરે કર્ણાટક ઉપર ચ્હડાઇ કરી અને અંગ્રેજ સરદાર **બેલીને પોલિલોર** આગળ હરાવ્યો. પણ સને **૧૭૮૧** માં એને **સર આયર કૂટે પોર્ટોનોવો, પોલિલોર,** અને **શોલિંઘર** આગળ હરાવ્યો. સને ૧૭૮૨માં હૈદરના છોકરા **ટીપુ**એ કર્નલ **બ્રાથવેઇટને કોલેરૂન** નદીના કિનારા ઉપર હરાવ્યો. સને **૧૭૮૪** માં **મંગલુર** આગળ કરાર થયા (જૂઓ પાને ૫૬ મે).

ત્રીજો (૧૭૯૦-૯૨).—સને ૧૭૮૯ માં ટીપુએ અંગ્રેજના મળતિયા ત્રાવણકોરના રાજા ઉપર ચ્હડાઇ કીધી તેથી લડાઈ થઇ. સને ૧૭૯૧ માં લોર્ડ કોર્નવોલિસે છેક મ્હેસૂરમાં જઈ, **બંગલૂર** લઇ લીધું, અને **એરીકેરા** આગળ ટીપુને હરાવ્યો. પછી એણે **શ્રીરંગપટ્ટણને** ઘેરો ઘાલ્યો, એટલે ટીપુએ ગભરાઇને સલાહ કીધી; **૧૭૯૨** (જૂઓ **શ્રીરંગપટ્ટણના કરાર**, પાને ૫૭ મે).

ચોથો (૧૭૯૯).—ટીપુએ અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડી મૂકવાને નિજામ, મરેઠા, અફઘાન સરદાર જમાનશાહ અને ફ્રેન્ચ સાથે એક સંપ કીધો, તેથી લડાઇ થઇ. જેનરલ **સ્ટૂઅર્ટે** ટીપુને **સદાશીર** આગળ અને જેનરલ **હેરીસે માલવેલી** આગળ હરાવ્યો. પછી એ બે સરદારોએ શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરો ઘાલી તે લઇ લીધું. ટીપુ લડતાં મરણ પામ્યો તેથી એ વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

મરેઠી વિગ્રહો. પ્હેલો (૧૭૭૫-૮૨).—રાઘોબાને પેશ્વાઇ જોઇતી હતી, પણ પૂનાનું રાજ્યમંડળ વધારે જોર ઉપર હોવાથી એણે સુરત આવી અંગ્રેજ સાથે કરાર કીધા, ૧૭૭૫. (**સુરતના કરાર**, જૂઓ પાને ૩૨ મે.) મુંબઈ સરકારે કર્નલ **કીટીંગને** રાઘોબાને પૂને

તેડી જવાને લશ્કર આપી મોકલ્યો. એ સરદારે મરેઠાઓને **આરાસ** આગળ હરાવ્યા, **૧૭૭૫.** સને **૧૭૭૬** માં નાના ફડનવિસ અને બીજાઓએ વોરન હેસ્ટિંગ્સ સાથે **પુરંધર** આગળ કરાર કીધા (જૂઓ પાને ૩૩ મે). પહેલ વહેલાં તો હેસ્ટિંગ્સે રાઘોબાને મદદ કરવા ના પાડી, પણ નાના ફડનવિસ ફ્રેન્ચોની સાથે કાવતરાં કરે છે એમ જાણી રાઘોબાનો પક્ષ લેવાને મુંબઇ સરકાર સાથે એકમત થયો, ૧૭૭૭. કર્નલ ગોડર્ડ સુરત આવી પહોંચ્યો, ૧૭૮૦. એ દરમ્યાનમાં **ઇગર્ટને** પોતાનું લશ્કર **વાર્ગામ** આગળ ઘેરાઈ જવાથી મરેઠા સાથે કરાર કર્યા, પણ એ કરાર મુંબઇ તથા બંગાળા સરકારે મંજૂર કીધા નહીં. હવે નિજામ, હૈદર, અને મરેઠાઓએ એકસંપ કીધો છે એમ જાણીને અંગ્રેજોને **સાલબાઈ** આગળ સલાહ કરવી પડી (જૂઓ પાને ૩૪મે), **૧૭૮૨.**

બીજો (૧૮૦૩).—બીજા બાજીરાવે **વસઈ** આગળ અંગ્રેજો સાથે કરાર કીધા તે વાત **દોલતરાવ સિંધિયા** અને **રઘુજી ભોંસલેને** ગમી નહીં, તેથી લડાઇ થઇ. જેનરલ **વેલ્સ્લેએ** સિંધિયાનો અહમદનગરનો કિલ્લો લીધો, અને **અસાઈ** આગળ સિંધિયા અને ભોંસ્લે એ બન્નેને હરાવ્યા. જેનરલ **લેઇકે** સિંધિયાને **દિલ્હી, આગ્રા,** અને **લાસ્વારી** આગળ હરાવ્યો. જેનરલ **વેલ્સ્લેએ** સિંધિયા અને રઘુજી ભોંસ્લેને પાછા **આર્ગામ** આગળ હરાવ્યા. રઘુજી ભોંસ્લેએ અંગ્રેજ સાથે **દેવગામ** આગળ અને દોલતરાવ સિંધિયાએ **સર્જી અંજેગામ** આગળ કરાર કીધા (જૂઓ પાને ૩૭ મે).

ત્રીજો (૧૮૦૪-૫).—**જસવંતરાવ હોલ્કર** ઘણો જબરો થઇ પડ્યો હતો. તે **અજમેરમાં** લૂંટફાટ કરવા લાગ્યો અને અંગ્રેજોના રક્ષણ નીચેના રજપૂતોને ધાસ્તી આપી. તેથી લડાઈ થઈ. કર્નલ **મોન્સન** અને જેનરલ ફ્રેઝરે હોલ્કરને **ડીગ** આગળ અને જેનરલ **લેઇકે** **ફરૂખાબાદ** આગળ હરાવ્યો, **૧૮૦૪.** લેઇકે **ડીગને** ઘેરો ઘાલી લઇ

લીધું. પછી એણે **ભરતપુર**ને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ એમાં તે ફાવ્યો. નહીં. હોલ્કરે આખરે ૧૮૦૫ માં સલાહ કીધી.

નેપાળ અથવા **ગુર્ખા વિગ્રહ(૧૮૧૫-૧૬).**—નેપાળના રાજાએ અંગ્રેજના રક્ષણ તળેના ભૂટવાલના જમીદારને કેદ કરી તેનો મુલક લઇ લીધો અને અંગ્રેજના ૧૮ પોલીસ સિપાઇઓને મારી નાખ્યા. કર્નલ **ગિલેસ્પી** કલંગનો કિલ્લો લેતાં મરણ પામ્યો. સને ૧૮૧૫ માં અંગ્રેજોએ મલૂન લઈ લીધું. સને **૧૮૧૬** માં **ઓકટરલોની**એ ગુરખા સરદાર અમીરસિંગને **આલ્મોરા** અને **મકવાનપુર** આગળ હરાવ્યો. પછી સલાહ થઈ.

ચોથો(૧૮૧૭-૧૮).—ગાયકવાડનો કારભારી ગંગાધર શાસ્ત્રી અંગ્રેજોની બાંહેધરીથી પેશ્વાનું જે લ્હેણું નીકળતું હતું તેનો નિકાલ કરવાને પૂને આવ્યો. એને બાજીરાવની સમ્મતિથી **ત્રિંબકજી ડેંગ્લે**એ મારી નાખ્યો, ૧૮૧૫. ત્રિંબકજીને પકડી થાણાના કિલ્લામાં કેદ કીધો, પણ ત્યાંથી એ સટકી ગયો અને લશ્કર ભેગું કરવા લાગ્યો. એને પેશ્વા પૈસાની છાની છાની મદદ કરતો હતો. પેશ્વાએ રેસિડન્ટના બંગલા ઉપર હુમલો કીધો, તેથી લડાઇ થઇ. એલ્ફીન્સ્ટને બાજીરાવને **ખડકી** આગળ (૧૮૧૭) અને **સ્ટૌન્ટને કોરેગામ** આગળ (૧૮૧૮) હરાવ્યો. **સતારા** અંગ્રેજોએ લઈ લીધું, અને **પેશ્વાઇ**નો અંત આવ્યો. સને **૧૮૧૮** માં બાજીરાવનો પ્રધાન **બાપુ ગોખલે આષ્ટી** આગળ હારી ગયો. પછી બાજીરાવને ૮ લાખ રૂપીઆનું વાર્ષિક પેન્શન બાંધી આપ્યું.

નાગપુર વિગ્રહ (૧૮૧૭).—નાગપુરમાં **આપા સાહેબે** રેસિડન્ટના બંગલા ઉપર હુમલો કીધો, પણ **સીતાબલ્ડી** આગળ હાર્યો. એ નાસી ગયો, પણ એના લશ્કરે એનો હુકમ માન્યો નહીં. તે **નાગપુર** આગળ હારી ગયું. આપા સાહેબને પાછી ગાદી આપી,

પણ તે પાછાં કાવતરાં કરવા લાગ્યો. એને પકડયો, પણ રસ્તેથી સટકી ગયો. એ રખડી રઝળીને આખરે જોધપુરમાં મરણ પામ્યો.

પીંઢારા વિગ્રહ(૧૮૧૭–૧૮).—**પીંઢારા** એ મરેઠાઓના ભાડુતી સિપાઇઓ હતા. તેઓ લોકો ઉપર ઘણો જુલમ કરી લૂટફાટ કરવા લાગ્યા. તેઓના ત્રણ સરદારો હતા—**ચીતુ, કરીમખાં** અને **વસીલ મહમ્મદ.** અંગ્રેજોએ આ લૂટારાઓને તાબે કરવાનો નિશ્ચય કીધો. કરીમખાં તાબે થયો, પણ **ચીતુએ** હોલ્કરના લશ્કરમાં આશ્રો લીધો. અંગ્રેજ સરદાર **હિસ્લોપ** અને **માલ્કમે ચીતુ** અને **હોલ્કરને** **માહિદપુર** આગળ હરાવ્યા, **૧૮૧૭.** સને ૧૮૧૮ માં **મંદેશ્વર** આગળ કરાર થયા (જૂઓ પાને ૬૯ મે). **ચીતુ** આમ તેમ નાઠો અને આખરે એને વાઘે ફાડી ખાધો. વસીલ **મહમ્મદ** ઝેર ખાઈ મૂઓ. આ પ્રમાણે આ લૂટારાઓ નરમ પડયા.

બ્રહ્મી વિગ્રહો.—પ્હેલો (૧૮૨૩–૨૬).—સને ૧૮૧૮ માં બ્રહ્મી લોકોએ અંગ્રેજો કને ચિતાગોંગ, મૂર્શીદાબાદ અને ઢાકા માગ્યાં, એવું કહીને કે એ આરાકાનના અસલના રાજ્યને તાબે હતાં. આ માગણીનો અંગ્રેજોએ તિરસ્કાર કીધો. સને ૧૮૨૩ માં અંગ્રેજના તેર સિપાઇઓ શાહપુરી બેટમાં આવી રહ્યા. તેઓને બ્રહ્મીઓએ કહાડી મૂકયા અને **કાચર** પર ચ્હડાઇ કરી. **સર આર્ચિબોલ્ડ કેમ્બેલે** રંગૂન લીધું. બ્રહ્મીઓનો સરદાર **મહા** બંદુલા **દોનાબ્યુ** લેતાં **મરણ** પામ્યો, ૧૮૨૫. સને **૧૮૨૬ માં કેમ્બેલે** બ્રહ્મીઓને **પગામ આગળ** હરાવ્યા. આખરે **યેન્દાબુ** આગળ કરાર થયા (જૂઓ પાને ૭૦ મે).

બીજો (૧૮૫૨–૫૩).—આવાનો રાજા અને **તેના** અમલદારો અંગ્રેજ રૈયત ઉપર જૂલમ ગુજારતા હતા; તેથી લડાઇ થઇ. **લામ્બર્ટ** અને **ગોડવિને** બ્રહ્મીઓને હરાવી તાબે કીધા અને રંગૂન, **માર્ટાબાન,**

બસીન અને **પ્રોમ** એ શેહેરો લીધાં. પેગુ પ્રાંત અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધો, **૧૮૫૨.** સને ૧૮૫૩ માં એ વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

અફઘાન વિગ્રહ (૧૮૩૯–૪૨).—અફઘાન લોકોના રાજા **શાહ શૂજાને** રૂશ્યાના મળતિયા **દોસ્ત મહમ્મદે** ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો. અંગ્રેજોએ રૂશ્યાની સત્તાનો અટકાવ કરવાને શાહ શૂજાને ગાદી પાછી અપાવવાનો નિશ્ચય કીધો. **કીન** અને **મેકનાટન** સરદારોને લશ્કર આપી મોકલ્યા. તેઓએ કંદહાર, ગીઝની અને કાબૂલ લઈ લીધાં. દોસ્ત મહમ્મદ **પર્વાન** આગળ હારી ન્હાસી ગયો (**૧૮૩૯**) અને શાહ શૂજાને ગાદીએ બેસાડયો. દોસ્ત મહમ્મદ અંગ્રેજને શરણ થયો, પણ એના છોકરા **અકબરખાંએ** શરણ ન થતાં મેકનાટનને ગોળીથી ઠાર કર્યો. પછી અંગ્રેજો અફઘાનીસ્તાનમાંથી તદ્દન નીકળી આવવા લાગ્યા, પણ અફઘાનોએ તેઓ ઉપર બંદૂકનો મારો ચલાવી મારી નાખ્યા. આ વખતે કમતસીબ શાહ શૂજાને મારી નાખ્યો. જેનરલ **પોલોક** બહુ મૂશ્કેલીથી કાબૂલ જઈ પહોંચ્યો. અંગ્રેજોએ દોસ્ત મહમ્મદને કેદ પકડ્યો હતો તેને છૂટો કરી પાછી ગાદી આપી, ૧૮૪૨. પછી બધું લશ્કર હિંદુસ્તાન પાછું આવ્યું.

સિંધ વિગ્રહ (૧૮૪૨–૪૩).—સિંધમાં અંગ્રેજોનો રેસિડન્ટ **ઔટ્રામ** હતો. તેણે અમીરોની ચાલ વિષે લોર્ડ એલેનબરોને ખબર કીધી. તેથી અમીરોએ તેના બંગલા ઉપર હુમલો કીધો. **સર ચાર્લ્સ નેપીઅરે** અમીરોને **મીઆની** અને **હૈદરાબાદ** આગળ હરાવ્યા. **સિંધને અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધું (૧૮૪૩).**

ગ્વાલિયર વિગ્રહ (૧૮૪૩).—રાજા સગીર ઉમ્મરનો હતો, તેથી રાજ્યરક્ષક કોણ થાય તેને માટે તકરારો ઊઠી. લોર્ડ એલેનબરોએ જાણ્યું કે આથી શહેરમાં લડાઈ જાગશે તેથી તે વચ્ચે પડયો. **સર**

હ્યુ ગફે **મહારાજપુર** આગળ અને જેનરલ ગ્રેએ **પનીઆર** આગળ મરેઠાઓને હરાવ્યા. પછી રાજાને અંગ્રેજના રક્ષણ તળે મૂકવામાં આવ્યો.

પંજાબ વિગ્રહો—પ્હેલો (૧૮૪૫-૪૬).—સીખ લોકો સતલજ નદી ઓળંગી આવ્યા અને ફિરોજપુરમાં અંગ્રેજનું લશ્કર હતું તેને ધાસ્તી પમાડી. તેથી એ વિગ્રહ થયો. લોર્ડ **ગફે** સીખ સરદાર **લાલસિંગ**ના લશ્કરને **મુડકી** આગળ હરાવ્યું, ૧૮૪૫. એજ વર્ષમાં લોર્ડ **ગફ** અને લોર્ડ **હાર્ડિંગે** **લાલસિંગ**ને **ફિરોજશાહ** આગળ હરાવ્યો. વળી **હેરી સ્મિથે** સીખ સરદાર ગુલાબસિંગને **અલિવાલ** આગળ હરાવ્યો, ૧૮૪૬. એજ વર્ષમાં લોર્ડ **હાર્ડિંગે** સીખ સરદાર **તેજસિંગ** અને **શ્યામસિંગ**ને હરાવ્યા. આખરે **લાહોર** આગળ કરાર થયા (જૂઓ માને ૭૭ મે).

બીજો (૧૮૪૮-૪૯).—મુલતાનમાં **લાલા મૂળરાજે** બંડ મચાવ્યું. અને મે૦ વાન્સ આન્યુ અને એન્ડર્સનને મારી નાખ્યા. વળી લાહોરમાં બધા અંગ્રેજ અમલદારોને મારી નાખવાને એકકાવતરૂં થયું તેથી એ વિગ્રહ થયો. **કિનેરી** અને **સદુસામ** આગળ **એડવર્ડસે** **લાલા મૂળરાજ**ને હરાવ્યો,૧૮૪૯. **રામનગર** (૧૮૪૮) અને **ચિલિયનવાલા** (૧૮૪૯) આગળ લોર્ડ **ગફે** સીખ સરદાર **શેરસિંગ** **ચતુરસિંગ** વગેરેને હંફાવ્યા, અને **ગુજરાત (૧૮૪૯)** આગળ તેમને તદ્દન હરાવી દીધા. **પંજાબ** અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધું, **૧૮૪૯.**

ભરતખંડમાં થયલાં મુખ્ય યુદ્ધો.

પાણીપત (૧)...	૧૧૯૧	પૃથ્વીરાજે શાહબુદ્દીન ઘોરીને હરાવ્યો.
સ્થાનેશ્વર	૧૧૯૩	શાહબુદ્દીન ઘોરીએ પૃથ્વીરાજને હરાવ્યો.
પાણીપત (૨)..	**૧૫૨૬**	બાબરે ઇબ્રાહીમ લોદીને હરાવ્યો.
શિક્રી	૧૫૨૭	બાબરે મેવાડના રાજા સંગને હરાવ્યો.
મંદેશ્વર.........	૧૫૩૪	હુમાયુંએ બહાદુરશાહને હરાવ્યો.
કનોજ	૧૫૪૦	શેરખાંએ હુમાયુંને હરાવ્યો.
પાણીપત (૩)...	૧૫૫૬	બ્હેરામખાંએ હેમુને હરાવ્યો.
કાશી...	૧૬૫૭	દારાએ શુજાને હરાવ્યો.
આગ્રા.........	૧૬૫૭	ઔરંગજેબે દારાને હરાવ્યો.
ઉજ્જન (૧) ...	૧૬૫૭	ઔરંગજેબ અને મુરાદે જસવંતસિંગને હરાવ્યો.
કર્નાલ...... ...	૧૭૩૮	નાદીરશાહે મહમ્મદશાહને હરાવ્યો.
આંબૂર (૧) ...	૧૭૪૦	રઘુજી ભોંસલે અને મોરારિરાવે દોસ્તઅલીને [હરાવ્યો.
સરહિંદ	૧૭૪૮	મુગલોએ અહમદશાહ અબદલીને હરાવ્યો.
આંબૂર (૨) ...	૧૭૫૦	ડૂપ્લેએ અન્વરૂદ્દીનને હરાવ્યો.
આર્ની	૧૭૫૧	ક્લાઇવે રાજા સાહેબ તથા ફ્રેંચોને હરાવ્યા.
કાવેરીપાક	૧૭૫૨	ક્લાઇવે રાજા સાહેબ તથા ફ્રેંચોને હરાવ્યા.
બાહુર	૧૭૫૨	મેજર લોરેન્સે ફ્રેંચને હરાવ્યા.
પ્લાસી	**૧૭૫૭**	ક્લાઇવે સુરાજા-ઉદ્-દૌલાને હરાવ્યો.
ચિંસૂરા	૧૭૬૦	કર્નલ ફોર્ડે વલંદાને હરાવ્યા.
વાંડીવાશ... ...	૧૭૬૦	કૂટે ફ્રેંચ સરદાર લાલી તથા બૂસીને હરાવ્યા.
ઉદ્ગીર.........	૧૭૬૦	બાલાજી બાજીરાવે સલાબતજંગ અને નિજામને હરાવ્યા.
પટના...(૧) ...	૧૭૬૦	કર્નલ કાલિયેડે બીજા શાહ આલમને હરાવ્યો.
પાણીપત (૪).	**૧૭૬૧**	અફઘાન રાજા અહમદશાહ અબદલી દુરાનીએ મરેઠા સરદાર વિશ્વાસરાવ અને સદાશિવ ભાઉને હરાવ્યા.
પટના... (૨)...	૧૭૬૧	કર્નલ કાર્નાકે મીર કાસમ, શુજા-ઉદ્-દૌલા, અને બીજા શાહ આલમને હરાવ્યા.
ઉદેરીઆ	૧૭૬૩	અંગ્રેજે મીર કાસમને હરાવ્યો.

બકસર.........	૧૭૬૪	અંગ્રેજ સરદાર મન્રોએ મીર કાસમ, શુજા-ઉદ્-દૌલા અને બીજા શાહ આલમને હરાવ્યા.
કાલ્પી...... ...	૧૭૬૪	કાર્નાકે શુજા-ઉદ્-દૌલા તથા હોલ્કરને હરાવ્યા.
અંબૂર (૩) ...	૧૭૬૭	કર્નલ સ્મિથે હૈદરને હરાવ્યો.
ચંગામ	૧૭૬૭	કર્નલ સ્મિથે હૈદર તથા નિઝામને હરાવ્યા.
ત્રિનોમાલી ...	૧૭૬૭	કર્નલ સ્મિથે હૈદર તથા નિઝામને હરાવ્યા.
ચેરકુલી	૧૭૭૨	ત્રિબંક મામાએ હૈદરને હરાવ્યો.
આરાસ	૧૭૭૫	કર્નલ કીટીંગે મરેઠાને હરાવ્યા.
પોલિલોર (૧)...	૧૭૮૦	હૈદરે કર્નલ બેલીને હરાવ્યો અને પકડ્યો.
પોર્ટોનોવા......	૧૭૮૧	સર આયર કૂટે હૈદરને હરાવ્યો.
પોલિલોર (૨)...	૧૭૮૧	સર આયર કૂટે હૈદરને હરાવ્યો.
શોલિંઘઢ	૧૭૮૧	સર આયર કૂટે હૈદરને હરાવ્યો.
કોલેરૂન	૧૭૮૨	ટીપુએ કર્નલ બ્રાથવેઇટને હરાવ્યો.
એરિકેરા... ...	૧૭૯૧	લોર્ડ કોર્નવોલિસે ટીપુને હરાવ્યો.
કુર્દલા...... ...	૧૭૯૫	મરેઠાઓએ નિઝામને હરાવ્યો.
સદાશીર... ...	૧૭૯૯	જેનરલ સ્ટૂઅર્ટે ટીપુને હરાવ્યો.
માલવેલી	૧૭૯૯	જે૦ હેરિસે ટીપુને હરાવ્યો. [રણમાં પડ્યો.
શ્રીરંગપટ્ટણ ...	૧૭૯૯	હેરિસ અને સ્ટૂઅર્ટે ટીપુને હરાવ્યો. ટીપુ
ઉજ્જન (૨)...	૧૮૦૧	જસવંતરાવ હોલ્કરે બીજા બાજીરાવ તથા દોલતરાવ સિંધિયાને હરાવ્યા.
ઈંદોર...... ...	૧૮૦૧	દોલતરાવ સિંધિયાએ જ૦ હોલ્કરને હરાવ્યો.
પૂના...	૧૮૦૧	જ૦ હોલ્કરે બાજીરાવ તથા સિંધિયાને હરાવ્યા.
અસાઈ	૧૮૦૩	જેનરલ વેલ્સ્લેએ દોલતરાવ સિંધિયા તથા રઘુજી ભોંસલેને હરાવ્યા.
દિલ્હી...... ...	૧૮૦૩	જેનરલ લેઇકે દો૦ સિંધિયાને હરાવ્યો.
લાસ્વારી... ...	૧૮૦૩	જેનરલ લેઇકે દો૦ સિંધિયાને હરાવ્યો.
આગ્રા.........	૧૮૦૩	જેનરલ લેઇકે દો૦ સિંધિયાને હરાવ્યો.
આર્ગાંમ... ...	૧૮૦૩	જે૦ વેલ્સ્લેએ સિંધિયા તથા ભોંસલેને હરાવ્યા.
ડીગ...	૧૮૦૪	જેનરલ ફ્રેઝર તથા કર્નલ મોન્સને જસવંતરાવ હોલ્કરને હરાવ્યો.
ફરૂક્કાબાદ... ...	૧૮૦૪	લોર્ડ લેઇકે હોલ્કરને હરાવ્યો.

આલ્મોરા... ...	૧૮૧૬	} જેનરલ ઓકટરલોનીએ ગુરખા સરદાર
મકવાનપુર ...	૧૮૧૬	} અમીરસિંગને હરાવ્યો.
ખડકી.........	૧૮૧૭	એલ્ફિન્સ્ટને બીજા બાજીરાવને હરાવ્યો.
સિતાબાલ્દી ...	૧૮૧૭	મિ. જેંકિન્સે આપા સાહેબને હરાવ્યો.
નાગપુર	૧૮૧૭	જેનરલ ડોવેટને આપા સાહેબને હરાવ્યો.
માહિદપુર......	૧૮૧૭	હિસ્લોપ અને માલ્કમે મલ્હારરાવ હોલ્કરને હરાવ્યો.
કોરગામ	૧૮૧૮	સ્ટોન્ટને બીજા બાજીરાવને હરાવ્યો.
આષ્ટી....... ...	૧૮૧૮	સ્મિથ સાહેબે બીજા બાજીરાવના પ્રધાન બાપુ ગોખ્લેને હરાવ્યો.
પગાગ.........	૧૮૨૬	સર આર્ચિબોલ્ડ કેમ્બેલે બ્રહ્મીઓને હરાવ્યા.
પર્વાન........ ...	૧૮૩૯	રોબર્ટ સેલે દોસ્ત મહમ્મદને હરાવ્યો.
કંદહાર	૧૮૪૨	જેનરલ નોટે અફઘાનોને હરાવ્યા.
મીઆની	૧૮૪૩	} સર ચાર્લ્સ નેપીઅરે સિંધના અમીરોને
હૈદરાબાદ... ...	૧૮૪૩	} હરાવ્યા.
મહારાજપુર ...	૧૮૪૩	લોર્ડ ગફે સિંધિયાને હરાવ્યો.
પનીઆર... ...	૧૮૪૩	જેનરલ ગ્રેએ સિંધિયાને હરાવ્યો.
મુડકી....... ...	૧૮૪૫	લોર્ડ ગફે સીખ સરદાર લાલસિંગને હરાવ્યો.
ફિરોજશાહ ... અથવા ફિરોજશેહેર ...	૧૮૪૫	લોર્ડ હાર્ડિંગ અને લોર્ડ ગફે સીખ સરદાર લાલસિંગને હરાવ્યો.
અલિવાલ ...	૧૮૪૬	સર હેરી સ્મિથે સીખ સરદાર ગુલાબસિંગને હરાવ્યો.
સોબ્રાઓન... ...	૧૮૪૬	લોર્ડ હાર્ડિંગે સીખ સરદાર તેજસિંગ અને શ્યામસિંગને હરાવ્યા.
કિનેરી.........	૧૮૪૮	} એડવર્ડસે સીખ સરદાર લાલા મૂળરાજને
સદુસામ... ...	૧૮૪૮	} હરાવ્યો.
રામનગર... ...	૧૮૪૮	} લોર્ડ ગફે સીખ સરદાર શેરસિંગ, ચતુરસિંગ વગેરેને હંફાવ્યા.
ચિલિયનવાલા.	૧૮૪૯	}
ગુજરાત......	**૧૮૪૯**	લોર્ડ ગફે સીખ સરદાર શેરસિંગ અને ચતુરસિંગને હરાવ્યા.
રંગૂન, પ્રોમ...	૧૮૫૨	અંગ્રેજોએ બ્રહ્મીઓને હરાવ્યા.

હિંદુસ્તાનમાં બનેલી વરસવાર મુખ્ય બીના.

ઈ૦ સ૦ પૂ૦

૧૪૦૦—**વ્યાસે** વેદનો સંગ્રહ કીધો.

૧૪૦૦-૧૩૦૦—**મહાભારત**નો વિગ્રહ.

૧૨૦૦—**રામે લં**કામાં **રાવણ** ઉપર સ્વારી કીધી.

૮૦૦—**મનુ**નો સમય.

૫૧૮—ડરાયસ **હિસ્તાસ્પિસની પં**જાબ ઉપર સ્વારી.

૩૨૭—મહાન્ **સિકંદરની હિંદુ**સ્તાન ઉપર સ્વારી.

૫૬—**વિક્રમાદિત્ય** ઉજ્જનમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

ઈ૦ સ૦

૭૮—**શાલિવાહને** પોતાનો શક ચલાવ્યો.

૭૧૨—મહમ્મદ કાસમે સિંધ ઉપર ચ્હડાઈ કરી.

૯૭૬-૯૯૬—**સ**બક્તગીન.

૯૯૬-૧૧૮૬—**ગીજની વંશ.**

૯૯૬-૧૦૩૦—**મહમૂદ ગીજની.** એણે હિંદુસ્તાન ઉપર બાર સ્વારી કીધી. જૂઓ પાને ૫ મે.

૧૧૮૬-૧૨૦૬—**ઘોરીવંશ. શાહબુદ્દીન** ઘોરી.

૧૧૯૧—**પાણી**પતનું યુદ્ધ. ૧૧૯૩—**સ્થાને**શ્વરનું યુદ્ધ.

૧૨૦૬-૧૨૮૮—**ગુલામ વંશ.** ૧૨૦૬-૧૦—કુતબુદ્દીન.

૧૨૮૮-૧૩૨૧—**ખીલજી વંશ.** ૧૨૯૭—અલાઉદ્દીને ગુજરાત જીત્યું.

૧૩૨૧-૧૪૧૨—**તઘલખ વંશ.**

૧૩૪૭-૧૫૨૬—દક્ષિણમાં **બ્રાહ્મણી વંશ.**

૧૩૯૮—**તૈમૂરે** દિલ્હી ઉપર ચ્હડાઈ કરી, તે લૂટયું અને બાળ્યું.

૧૪૧૪-૧૪૫૦—**સૈયદ વંશ.**

૧૪૫૦-૧૫૨૬—**લોદી વંશ.**

૧૪૯૮—ફિરંગી લોકો કલિકટ બંદરે ઉતર્યા.

૧૫૨૬—**પાણીપત**નું યુદ્ધ. બાબરે હિંદુસ્તાનમાં **મુગલ** રાજ્ય સ્થાપ્યું.

૧૫૨૬-૧૮૫૭—**મુગલ વંશ.**

૧૫૨૬-૩૦—**બાબર**, ૧ લો મુગલ બાદશાહ.

૧૫૨૭—**ફત્તેહપુર શિક્રિ**નું યુદ્ધ અને રાણા સંગની હાર.

૧૫૨૮—બાબરે ચંદેરી લીધું.

૧૫૨૯—બાબરે બહાર અને બંગાળા પ્રાંતો જીત્યા.
૧૫૩૦-૫૬—હુમાયું, ૨ જો મુગલ બાદશાહ.
૧૫૩૪—**મંદેશ્વર**નું યુદ્ધ. ૧૫૪૦-**કનોજ**નું યુદ્ધ.
૧૫૪૦-૫૫—હુમાયું નાઠો તે દરમ્યાન **સૂરવંશ.**
૧૫૫૬-૧૬૦૫—અકબર, ૩ જો મુગલ બાદશાહ.
૧૫૫૬-**પાણીપત**ના યુદ્ધમાં બ્હેરામખાંએ **હેમુ**ને હરાવ્યો.
૧૫૬૭-૭૨—અકબરે જેપુર, ચિતોડ વગેરેના રાજાને જીત્યા.
૧૫૭૨—અકબરે ગુજરાત જીત્યું.
૧૫૭૫—અકબરે બંગાળા, બહાર અને ઓરિસ્સા લીધાં. [લીધું.
૧૫૮૬—અકબરે કાશ્મીર લીધું, ૧૫૯૨માં સિંધ, ૧૫૯૪માં કંદહાર
૧૫૯૪—**વલંદા** હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. [સ્થપાઈ.
૧૬૦૦—અકબરે **અહમદનગર** લીધું. **બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કમ્પની**
૧૬૦૫-૨૭—જહાંગીર, ૪ થો મુગલ બાદશાહ. [કોઠી ઘાલી.
૧૬૧૩—અંગ્રેજે સુરત, ખંભાત, ગોધા, અને અમદાવાદમાં વ્હેપારની
૧૬૧૫—સર ટામસ રો, અંગ્રેજોનો એલચી જહાંગીરના દરબારમાં
૧૬૨૬—મહોબતખાંએ જહાંગીરને કેદ પકડ્યો. [આવ્યો.
૧૬૨૭-૫૮—શાહજહાં, ૫ મો મુગલ બાદશાહ.
૧૬૨૮-૩૦—ખાનજહાં લોદીનું બંડ.
૧૬૩૯—ફ્રાન્સીસ ડેએ **મદ્રાસ** સ્થાપ્યું.
૧૬૫૮-૧૭૦૭—ઔરંગજેબ, છઠ્ઠો મુગલ બાદશાહ.
૧૬૫૯—શિવાજીએ અફઝૂલખાંને ખંજર મારી મારી નાખ્યો.
૧૬૬૨—શિવાજીએ શાયિસ્તખાંને મારવાની કોશિશ કીધી.
૧૬૬૪-૮૦—શિવાજી, ૧ લો મરેઠા રાજા. [સ્થપાઇ.
૧૬૬૪—શિવાજીએ સુરત લૂટ્યું. **ફ્રેન્ચ** ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કમ્પની
૧૬૬૬—શાહજહાંનું મરણ. શિવાજીને દિલ્હી બોલાવ્યો.
૧૬૭૬—શિવાજીએ કર્ણાટક ઉપર ચ્હડાઇ કરી જીંજી, વેલોર લીધાં.
૧૬૮૦—શિવાજીનું મરણ. **શંભાજી** ગાદીએ બેઠો.
૧૬૮૬—ઔરંગજેબે બીજાપુર લીધું. ૧૬૮૭માં ગોવળકોંડા લીધું.
૧૬૮૯—ઔરંગજેબે શંભાજીને મારી નાખ્યો. રાજારામ ગાદીએ બેઠો.
૧૭૦૭—ઔરંગજેબ મરણ પામ્યો.
૧૭૦૦-૮—**શિવાજી બીજો સતારાની ગાદીએ બેઠો**;

૧૭૦૮-૪૮—**શાહુજી** સતારાની ગાદીએ બેઠો.
૧૭૧૪-૨૦—બાલાજી વિશ્વનાથ, ૧ લો પેશ્વા. [હોલ્કરની ઉત્પત્તિ.
૧૭૨૦-૪૦—બાજીરાવ ૧ લો, ૨ જો પેશ્વા. **ગાયકવાડ, સિંધિયા,** અને
૧૭૩૮-૩૯—**નાદીરશાહ**ની દિલ્હી ઉપર ચ્હડાઇ. કર્નાલનું યુદ્ધ.
૧૭૩૯—ચિમનાજી આપાએ સાલ્સેટ—સાષ્ટી તથા વસઇ લીધાં.
૧૭૪૦—**અંબૂર** (૧) આગળ દોસ્તઅલી મરેઠાથી હાર્યો.
૧૭૪૦-૬૧—બાલાજી બાજીરાવ, ૩ જો પેશ્વા.
૧૭૪૧—મરેઠા **ચંદા** સાહેબને કેદ કરી સતારે લઇ ગયા.
૧૭૪૬—**લા**બોર્ડોનેઇએ **મ**દ્રાસ લીધું, પણ અંગ્રેજને તે પાછું આપ્યું.
૧૭૪૮—અંગ્રેજોએ પોન્ડિચરી ઘેર્યું. પણ ફાવ્યા નહીં. તંજાવરમાં દેવીકોટા વગેરે અંગ્રેજને મળ્યાં. નિઝામુલ્મુલ્કનું મરણ, અહમદશાહ અબદલીની **સરહિંદ** આગળ હાર, તથા હિંદુસ્તાન ઉપર બીજી સ્વારી, શાહુ બીજાનું મરણ.
૧૭૫૦—અંબૂરનું બીજું યુદ્ધ. [હરાવ્યો.
૧૭૫૧—ક્લાઇવે આર્કટ લીધું. અને આર્ની આગળ રાજા સાહેબને
૧૭૫૨—**કા**વેપાકનું યુદ્ધ. ત્રિચિનોપલીનો ઘેરો, અને અંગ્રેજનો જય, ચંદા સાહેબનું મરણ. **બાહૂર**નું યુદ્ધ. ક્લાઇવે **કો**વેલોંગ અને **ચિં**ગલપટ લીધાં. ક્લાઇવ વિલાયત ગયો.
૧૭૫૬—કલકત્તામાં ૧૪૬ અંગ્રેજોને ગોંધ્યા, તેમાં ૨૩ જીવતા રહ્યા.
૧૭૫૭—ક્લાઇવે **સુરાજા**-ઉદ્-દૌલાને **પ્લાસી**ના યુદ્ધમાં હરાવ્યો.
૧૭૫૯—અંગ્રેજોને મછલીપટ્ટણ મળ્યું.
૧૭૬૦—અંગ્રેજે મીર જાફરને પદભ્રષ્ટ કરી મીર કાસમને નવાબ બનાવ્યો. અંગ્રેજને **બર્દવાન, ચિ**તાગોંગ અને **મિ**દનાપુર મળ્યાં. **વા**ન્ડિવાશ, ઉદ્ગીર, **પ**ટના (૧) અને **ચિ**ન્સુરાનાં યુદ્ધ.
૧૭૬૧—પાણીપતનું ચોથું યુદ્ધ અને મરેઠાની હાર. **પ**ટનાનું બીજું યુદ્ધ. બાલાજી બાજીરાવનું મરણ. **માધવરાવ,** ૪ થો પેશ્વા.
૧૭૬૩—**ઘેરીયા**નું યુદ્ધ. પટનામાં અંગ્રેજોની કતલ.
૧૭૬૪—**બકસર**નું યુદ્ધ. **કા**લ્પી આગળ શૂજા-ઉદ્-દૌલા તથા મરેઠાની હાર.
૧૭૬૫—અંગ્રેજોને **બંગાળા, બ્હાર** અને **ઓરિસ્સા**ની દીવાની મળી.
૧૭૬૬-૬૯—પ્હેલો મ્હૈસૂર વિગ્રહ (અંગ્રેજ અને હૈદર વચ્ચે).
૧૭૬૬—અંગ્રેજોને ઉત્તર **સ**રકાર પ્રાંત મળ્યો.

૧૭૬૭—અંબૂર (૩), ચંગામ, અને ત્રિનોમાલીનાં યુદ્ધમાં હૈદરની હાર.
૧૭૬૯—મદ્રાસના કરાર.
૧૭૭૨—ચેરકુલીનું યુદ્ધ. માધવરાવ પેશ્વાનું મરણ. હૈદરે કુર્ગ પ્રાંત [લીધો.
૧૭૭૨-૭૩—નારાયણરાવ. ૫ મો પેશ્વા. ૧૭૭૩–નારાયણરાવનું ખૂન.
૧૭૭૪—રોહિલા સાથે લડાઈ. રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ.
૧૭૭૪-૮૫—વોરન હેસ્ટિંગ્સ, ૧ લો ગવર્નર-જેનરલ.
૧૭૭૪-૯૫—માધવરાવ નારાયણ, છઠ્ઠો પેશ્વા.
૧૭૭૫-૮૨—પ્હેલો મરેઠી વિગ્રહ.
૧૭૭૫—સુરતના કરાર. આરાસનું યુદ્ધ. અંગ્રેજને સાલ્સેટ મળ્યો.
૧૭૭૬—પુરંધરના કરાર, પૂના સરકાર તથા બંગાળા સરકાર વચ્ચે.
૧૭૭૯—વાર્ગાંમના કરાર. અંગ્રેજે માહી લીધું.
૧૭૮૨—સાલબાઈના કરાર, અંગ્રેજ અને પૂના સરકાર વચ્ચે.
૧૭૮૦-૮૪—બીજો મ્હેસૂર વિગ્રહ.
૧૭૮૦—પોલિલોરનું પ્હેલું યુદ્ધ. ગોડર્ડે વસઇ અને અમદાવાદ લીધાં.
૧૭૮૧—પોર્ટોનોવો, પોલિલોર (૨) અને શોલિંઘરનાં યુદ્ધ.
૧૭૮૨—કોલેરુન આગળ યુદ્ધ. હૈદરનું મૃત્યુ. ટીપુ મ્હેસૂરની ગાદીએ બેઠો.
૧૭૮૩—ફોક્સનું બીલ. ઈંગ્લંડમાં અમીરની સભાએ નામંજુર કીધું.
૧૭૮૪—ટીપુએ મંગલૂર લીધું. મંગલૂરના કરાર. પિટનું બીલ.
૧૭૮૬-૯૩—લોર્ડ કોર્નવોલિસ, ૨ જો ગવર્નર-જેનરલ.
૧૭૮૬—અંગ્રેજોએ પ્યુલોપિનાંગ લીધું.
૧૭૮૯—ટીપુએ ત્રાવણકોર ઉપર હૂમલો કીધો.
૧૭૯૦-૯૨—ત્રીજો મ્હેસૂર વિગ્રહ.
૧૭૯૧—અરિકેરાનું યુદ્ધ. લોર્ડ કોર્નવોલિસે ટીપુને હરાવ્યો.
૧૭૯૨—શ્રીરંગપટ્ટણનો ઘેરો તથા કરાર. અંગ્રેજે મલબાર, દીંડીગલ, સાલેમ લીધાં.
૧૭૯૩-૯૮—સર જોન શોર, ૩ જો ગવર્નર-જેનરલ.
૧૭૯૫—કુર્દલાનું યુદ્ધ. માધવરાવ નારાયણ પેશ્વાએ આપઘાત કીધો.
૧૭૯૫-૧૮૧૮—બીજો બાજીરાવ, ૭ મો પેશ્વા.
૧૭૯૫—નાના ફડનવિસને કેદ કીધો અને પાછળથી છોડયો.
૧૭૯૮-૧૮૦૫—લોર્ડ મોર્નિંગ્ટન, ૪ થો ગવર્નર-જેનરલ.
૧૭૯૯—ચોથો મ્હેસૂર વિગ્રહ, સદાશીર અને માલવેલીનાં યુદ્ધ.

શ્રીરંગપટ્ટણનો ઘેરો, ટીપૂનું મરણ. મ્હેસૂરની જીત.
૧૮૦૦—નાના ફડનવિસનું મરણ. અંગ્રેજે તંજાવર લીધું.
૧૮૦૧—ઉજ્જન, ઇંદોર અને પૂનાનાં યુદ્ધો. કર્ણાટક જોડી દીધું.
૧૮૦૨—વસઇના કરાર. અંગ્રેજે બુંદેલખંડ અને સુરત લીધાં.
૧૮૦૩—બાજીરાવને ગાદી પાછી મળી. બીજો મરેઠી વિગ્રહ. અંગ્રેજે અહમદનગર લીધું. અસાઇ, દિલ્હી, આગ્રા, લાસ્વારી, અને આર્ગામનાં યુદ્ધો. દેવગામ અને સર્જી અંજેગામના કરાર. અંગ્રેજોએ કટક, બાલાસોર, દિલ્હી, ભરૂચ લીધાં.
૧૮૦૪-૫—ત્રીજો મરેઠી વિગ્રહ (જ૦ હોલ્કર અને અંગ્રેજ વચ્ચે).
૧૮૦૪—ડીગ અને ફરક્કાબાદનાં યુદ્ધ. જસવંતરાવ હોલ્કરની હાર.
૧૮૦૫—લોર્ડ લેઇકે ભરતપુરને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ ફાવ્યો નહીં.
૧૮૦૫-૭—લોર્ડ કોર્નવોલિસ (બીજી વાર). એનું મરણ. સર જયોર્જ બાર્લો, ૫ મો ગવર્નર-જેનરલ.
૧૮૦૬—વેલોરમાં બંડ; કર્નલ ગિલેસ્પીએ તે સમાવી દીધું.
૧૮૦૭-૧૩—લોર્ડ મિન્ટો, ૬ ઠો ગવર્નર-જેનરલ.
૧૮૦૮—અંગ્રેજે ત્રાવણકોર લીધું પણ ૧૮૧૩માં પાછું આપ્યું.
૧૮૦૮—અંગ્રેજે રણજીતસિંગ તથા સિંધ, ઇરાન અને કાબૂલના રાજા સાથે કરાર કીધા. [મોરિશ્યસ લીધા.
૧૮૦૯-૧૦—અંગ્રેજે ફ્રેંચ ચાંચીઆને હરાવી બુર્બો, રોડ્રીગેઝ અને
૧૮૧૪-૨૩—માર્કવિસ ઑવ્ હેસ્ટિંગ્સ, ૭ મો ગવર્નર-જેનરલ.
૧૮૧૫-૧૬—નેપાળ અથવા ગુરખા વિગ્રહ.
૧૮૧૬—આલ્મોરા તથા મકવાનપુરનાં યુદ્ધ. ગુરખાઓની હાર.
૧૮૧૭-૧૮—ચોથો મરેઠી વિગ્રહ. [ગ્રેજને અમદાવાદ મળ્યું.
૧૮૧૭—ખડકી, સિતાબાલ્દી, નાગપુર, અને માહિદપુરનાં યુદ્ધ. અં-
૧૮૧૮—કોરગામ અને આષ્ટીનાં યુદ્ધ. પેશ્વાઇનો અંત, મંદ્સ્વરના કરાર. અંગ્રેજને ખાનદેશ, અજમેર, પૂના, ઉત્તર કોકણ, મહારાષ્ટ્ર, અને નર્મદાની પાસેના જીલ્લા મળ્યા.
૧૮૨૩-૨૮—લોર્ડ આમ્હર્સ્ટ, ૮ મો ગવર્નર-જેનરલ.
૧૮૨૩-૨૬—પ્હેલો બ્રહ્મી વિગ્રહ. ૧૮૨૪—અંગ્રેજને મલક્કા મળ્યો.
૧૮૨૫—પગામનું યુદ્ધ, [રમીઅરે ભરતપુરને ઘેરી સર કર્યું.
૧૮૨૬—યેન્દાબુના કરાર. બરાખપુરમાં બંડ. અંગ્રેજ સરદાર કોમ્બ-

૧૮૨૮-૩૬—લોર્ડ ઉવિલ્યમબેન્ટિંક, ૯ મો ગવર્નર–જેનરલ.
૧૮૨૯—સતીનો ચાલ બંધ પાડયો. ઠગ લોકોનો નાશ કીધો.
૧૮૩૬-૪૨—લોર્ડ ઓકલન્ડ, ૧૦ મો ગવર્નર–જેનરલ.
૧૮૩૪—કમ્પનીને નવી સનદ મળી, કુર્ગ પ્રાન્ત જીતી લીધો.
૧૮૩૮—અંગ્રેજ, રણજીતસિંગ અને શાહ શૂજા વચ્ચે કરાર.
૧૮૩૯—શાહ શૂજાને કંદહારની ગાદી મળી. રણજીતસિંગનું મરણ.
અંગ્રેજે ગીજની જીત્યું, અને કાબૂલ લીધું. પર્વાનનું યુદ્ધ.
૧૮૪૧—કાબૂલમાં ફિતૂર; મેકનોટન સાહેબનું ખૂન. [હાંકોંગ મળ્યું.
૧૮૪૦-૪૨—ચીન જોડે વિગ્રહ. ૧૮૪૨—**નાન**કીનના કરાર. અંગ્રેજને
૧૮૪૨-૪૪—લોર્ડ એલેનબરો, ૧૧ મો ગવર્નર–જેનરલ.
૧૮૪૨—જે. પોલકની કાબૂલ ઉપર ચ્હડાઇ. અંગ્રેજનું અફ્ઘાનિસ્તાન
૧૮૪૨-૪૩—સિંધ વિગ્રહ. [છોડીને આવવું.
૧૮૪૩—મીઆની અને **હૈ**દ્રાબાદનાં યુદ્ધ. **સિંધ** જોડી દીધું. **ગ્વા-
લિયર વિગ્રહ. મ**હારાજપુર તથા **પ**નીઆરનાં યુદ્ધ.
૧૮૪૪-૪૭—લોર્ડ હાર્ડિંગ, ૧૨ મો ગવર્નર–જેનરલ.
૧૮૪૫-૪૬—પહેલો સીખ અથવા **પંજાબ વિગ્રહ.**
૧૮૪૫—**મૂ**ડકી તથા **ફિ**રોજશાહનાં યુદ્ધ.
૧૮૪૬—**અ**લિવાલ તથા **સો**બ્રાઉનનાં યુદ્ધ. **લા**હોરના કરાર.
૧૮૪૮-૫૬—લોર્ડ ડલહૌસી, ૧૩ મો ગવર્નર–જેનરલ.
૧૮૪૮-૪૯—બીજો સીખ અથવા **પંજાબ વિગ્રહ.**
૧૮૪૮—મુલતાનનો ઘેરો. **કિ**નેરી, **સ**દુસામ, અને **રા**મનગરનાં યુદ્ધ.
સતારા બ્રિટિશ રાજ્યમાં ભેળી દીધું. [સાથે ભેળી દીધું.
૧૮૪૯—**ચિ**લિયનવાલા અને **ગુજરાત**નાં યુદ્ધ. **પંજાબ** અંગ્રેજી રાજ્ય
૧૮૫૨-૫૩—બીજો બ્રહ્મી વિગ્રહ. ૧૮૫૨—પેગુ પ્રાંત જોડી દીધો.
૧૮૫૩—રંગુન, **માર્ટાબાન**, **બસીન**, **પ્રોમ**, **નાગપુર**, તથા **ઝાંસી**
બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે ભેળી દીધાં. અંગ્રેજે નિજામ પાસે
વરાડ પ્રાંત લ્હેણાને પેટે લીધો. કમ્પનીને નવો પટો મળ્યો.
૧૮૫૬—અયોધ્યા પ્રાંત બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે ભેળી દીધો.
૧૮૫૬-૬૧—લોર્ડ કેનિંગ, ૧૪ મો ગવર્નર–જેનરલ.
૧૮૫૭—સિપાઇઓનો મ્હોટો બળવો.

૧૮૫૮—**હિંદુસ્તાન**નું રાજ્ય ઈંગ્લંડને સોંપી દીધું.
૧૮૬૨—**લોર્ડ એલ્જીન,** ૧૫ મો ગવર્નર-જેનરલ.
૧૮૬૪-૬૯—**સર જોન લોરેન્સ,** ૧૬ મો ગવર્નર-જેનરલ.
૧૮૬૯-૭૨—**લોર્ડ મેયો,** ૧૭ મો ગવર્નર-જેનરલ.
૧૭૭૨-૭૬—**લોર્ડ નોર્થબ્રૂક,** ૧૮ મો ગવર્નર-જેનરલ.
૧૮૭૫—વડોદરાના રાજા **મલ્હારરાવ** ગાયકવાડને પદભ્રષ્ટ કીધો.
૧૮૭૬-૮૦—**લોર્ડ લિટન,** ૧૯મોગવર્નર-જેનરલ.
૧૮૭૭—વિક્ટોરીઆ રાણીને "**કયેસર-ઈ-હિંદ મહારાણી**" નો ખિતાબ મળ્યો.
૧૮૭૮—હિંદુસ્તાનમાં **લાઇસેન્સ** ટેક્સ. સુરતમાં મોટું બંડ. **બીજો અફઘાન વિગ્રહ.**
૧૮૮૦—**ત્રીજો અફઘાન વિગ્રહ.**
૧૮૮૦-૮૪—**લોર્ડ રિપન,** ૨૦ મો ગવર્નર-જેનરલ.
૧૮૮૨—**સ્થાનિક સ્વરાજ્ય**ની યોજના (તા૦ ૧૮મી મે).
૧૮૮૪ ડી૦—**લોર્ડ ડફરિન,** ૨૧ મો ગવર્નર-જેનરલ.
૧૮૮૫—**મુંબઈ**માં **નેશનલ કોંગ્રેસ** (પ્રજા સમાજ) (૧).
૧૮૮૬—કલકત્તામાં **નેશનલ કોંગ્રેસ** (૨).
૧૮૮૭—**મદ્રાસ**માં **નેશનલ કોંગ્રેસ** (૩).
૧૮૮૬—**બ્રહ્મ દેશ** અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. ઈનકમ ટેક્સ.
૧૮૮૮ ડી૦—**લોર્ડ લેન્સડાઉન,** ૨૨ મો ગવર્નર-જેનરલ. અલાહાબાદમાં **નેશનલ કોંગ્રેસ** (૪).
૧૮૮૯—**સુરત**માં ભયંકર **આગ.** (તા૦ ૬ઠી એપ્રિલ).

હિંદુસ્તાનનાં બાર મ્હોટાં દેશી રાજ્યો.

(૧) હૈદ્રાબાદનો નિઝામ.
(૨) ગ્વાલિયરનો મહારાજા સિંધિયા.
(૩) વડોદરાનો ગાયકવાડ.
(૪) જેપુરનો મહારાજા.
(૫) ત્રાવણકોરનો મહારાજા.
(૬) કાશ્મીરનો મહારાજા.
(૭) જોધપુરનો મહારાજા.
(૮) ઇંદોરનો મહારાજા હોલકર.
(૯) પતિયાળાનો મહારાજા.
(૧૦) ઉદેપુરનો મહારાજા.
(૧૧) ભરતપુરનો મહારાજા.
(૧૨) ભોપાળની બેગમ.

ભરતખંડની ભૂગોળ.

સીમા.—ઉત્તરે, હિમાલય પર્વત; પૂર્વે, બ્રહ્મદેશ અને બંગાળાનો ઉપસાગર; દક્ષણે, હિન્દી મહાસાગર; પશ્ચિમે, અરબ્બીસમુદ્ર, બલુચિસ્તાન અને અફઘાનીસ્તાન. એની ઉત્તર દક્ષિણ વધારેમાં વધારે લંબાઇ ૧૯૦૦ માઇલ છે અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઇ ૧૮૦૦ માઇલ છે. એની કુલ વસ્તી ૨૫ાા કરોડને સુમારે છે.

દ્વીપકલ્પો:—**કાઠીઆવાડ**, કચ્છ અને ખંભાયતના અખાતની વચ્ચે છે; **મલાયા**, એ હિંદુસ્તાનની છેક પૂર્વે છે.

ભૂશિરો:—**દીવ**, કાઠીઆવાડની દક્ષિણે, **કન્યાકુમારી**, હિંદુસ્તાનની છેક દક્ષિણે; **ડંડ્રા**, સિંહલદ્વીપની દક્ષિણે, **પેડ્રો**, સિંહલદ્વીપની ઉત્તરે; **પાલમાયરાસ**, ઓરિસ્સામાં; **દિવે** અને **કાલીમીર**, કોરોમાંડલ કિનારા ઉપર; **નિગ્રેસ**, પેગુની નૈઋત્યે.

ટાપુઓ:—**સિંહલદ્વીપ**, હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે; **આન્દામાન**, (મુ૦ શે૦ પોર્ટબ્લેર, અહીં ગુન્હેગારને કાળે પાણીએ મોકલાવે છે) અને **નિકોબાર**, બંગાળાના ઉપસાગરમાં; **લક્ષદ્વીપ** અને **માલદ્વીપ**, અરબ્બી સમુદ્રમાં.

પર્વતો:—**હિમાલય** (સૌથી ઊંચું શિખર, **એવરેસ્ટ**, ઊંચાઇ ૨૯૦૦૦ ફીટ), ટીબેટ અને હિંદુસ્તાનને જૂદા પાડે છે; **કારાકોરમ** એ કાશ્મીરની ઉત્તરે છે; **સુલેમાન** અને **હાલા** એ પશ્ચિમમાં છે; **અરવલિ**, મુખ્ય શિખર **આબુ**, રજપૂતાનામાં; **ઘાટ** (પૂર્વ અને પશ્ચિમ); **નીલગિરિ**, એ મ્હૈસૂરની દક્ષિણે છે; **વિન્ધ્યા**, એ નર્મદાની ઉત્તરે; **સાતપૂડા** એ નર્મદાની દક્ષિણે છે.

સમુદ્ર, અખાત, સામુદ્રધુની વગેરે:—**હિંદી** મહાસાગર; **અરબ્બી** સમુદ્ર; **કચ્છનુ** અખાત; **ખંભાયતનું** અખાત; **બંગાળાનો** ઉપસાગર; **માર્ટાબાનનું** અખાત. બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશમાં; **મનારનું અખાત** અને **પાકની** સામુદ્રધુની, એ સિંહલદ્વીપ અને હિંદુસ્તાનની વચ્ચે છે.

સરોવરો:—**ચિલ્કા**, ઓરિસ્સાને કિનારે; **પુલિકટ**, કોરોમાંડલ કિનારે; **સંભર** અને **સર**, રજપૂતાનામાં; **મંચૂર**, સિંધમાં; **કોલર**, ગોદાવરી અને કૃષ્ણાની વચ્ચે; **વુલર**, કાશ્મીરમાં છે.

નદીઓ.—બ્રહ્મપુત્ર, એ હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળી ગંગાના પૂર્વ મૂખ સાથે મળી બંગાળાના ઊપસાગરમાં પડે છે. **ગંગા** (એના ફાંટા રામગંગા, ગોમતી, ગોગ્રા, ગંડક, અને કુશી. જમના, સોન અને હૂગ્લી), એ હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળી બંગાળાના ઊપસાગરમાં પડે છે; **ગોદાવરી**, નાસિક આગળથી નીકળી, બંગાળાના ઊપસાગરમાં પડે છે. **મહાનદી**, એ મધ્યપ્રાન્તોમાંથી નીકળે છે; **કૃષ્ણા**, એ મહાબળેશ્વરમાંથી નીકળે છે; ઉત્તર અને દક્ષિણ **પનાર**, એ મ્હૈસૂરમાંથી નીકળે છે; **કાવેરી**, એ કુર્ગમાંથી નીકળે છે; અને એ પાંચો બંગાળાના ઊપસાગરમાં પડે છે; **ઈરાવતી**, એ બ્રહ્મદેશમાં થઇ માર્ટાબાનના અખાતને મળે છે; **નર્મદા**, એ રામકુંડની પાસેથી નીકળે છે; **તાપી**, એ સાતપૂડામાંથી નીકળે છે; **સાબરમતી** અને **મહી**, એ ગુજરાતમાંથી નીકળે છે; અને એ ચારો નદી ખંભાયતના અખાતને મળે છે; **લૂની**, રજપૂતાનામાં થઇ કચ્છના અખાતને મળે છે; **સિન્ધુનદ** (ફાંટા જહેલમ, ચીનાબ, રાવી, બીઆસ અને સતલજ), એ હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળી અરબ્બી સમુદ્રને મળેછે.

ભરતખંડના રાજકીય વિભાગ.

(૧) બ્રિટિશ રાજ્ય; (૨) દેશી રાજ્ય; (૩) સ્વતંત્ર સંસ્થાનો; (૪) પરદેશી રાજ્ય.

આખા ભરતખંડ ઉપર ગવર્નર-જેનરલ રાજ્ય કરે છે; અને તેના તાબા નીચે બંગાળા, વાયવ્ય પ્રાંતો. અયોધ્યા, અને પંજાબ, એ ભાગો ઉપર લેફટેનન્ટ-ગવર્નરનો અધિકાર છે; મધ્ય પ્રાન્તો, બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશ, અને આસામ એઓ ઉપર ચીફ કમીશનરનો અધિકાર છે; મુંબઇ અને મદ્રાસ ઇલાકા ઉપર ગવર્નરોનો અધિકાર છે; લંકા બેટને “ક્રાઉન કોલોની” કહેછે અને તેના ઉપર કોલોનિયલ આફિસથી નીમાયલો ગવર્નર રાજ્ય ચલાવે છે. તેને ભરતખંડના ગવર્નર-જેનરલ સાથે નિસ્બત નથી.

---

(૧). બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન.

એના મુખ્ય ૧૨ ભાગ કીધા છેઃ—(૧) **બંગાળા*** (શુદ્ધ બંગાળા, બહાર, ઓરિસ્સા અને છોટા નાગપુર); (૨) **આસામ**; (૩) **વાયવ્ય** પ્રાન્તો; (૪) **અયોધ્યા**; (૫) **પંજાબ**; (૬) **મધ્ય** પ્રાન્તો; (૭) **મુંબાઇ** ઇલાકો; (૮) **મદ્રાસ** ઇલાકો; (૯) **બ્રહ્મદેશ**; (૧૦) **અજમેર**; (૧૧) **વરાડ**; (૧૨) **કુર્ગ**.

૧. બંગાળા. એના ચાર ભાગ છેઃ—(૧) શુદ્ધ **બંગાળા**, (૨) **બહાર**, (૩) **ઓરિસ્સા** અને (૪) **છોટા નાગપુર.**

મુ૦ શેહેરો.—(૧) શુદ્ધ **બંગાળામાં**:—**કલકત્તા**, હુગ્લી નદી ઉપર (રાજધાની), **પ્લાસી** (રણક્ષેત્ર), ઢાકા, ચિતાગોંગ, મૂર્શીદાબાદ, બર્દવાન, ચિન્સુરા, મિદનાપુર, ચંદ્રનગર (ફ્રેંચનું). (૨) **બહારમાં**:—પટના, ગંગા નદી ઉપર, બહાર, ગયા (યાત્રાનું સ્થળ), મોંગીર, બક્સર (રણક્ષેત્ર). (૩) **ઓરિસ્સામાં**:—કટક, મહા નદી ઉપર, બાલાસોર, પુરી અથવા જગન્નાથ, મહા નદી ઉપર, (યાત્રાનું સ્થળ). (૪) **છોટા નાગપુરમાં**:—હઝારીબાગ (લશ્કર રહે છે).

૨. આસામ.—મુ૦ શે૦ ગૌહતી (બ્રહ્મપુત્ર પર), શિલાંગ (રાજાનું સ્થળ), ચેરાપુંજી (એમાં આખી દુનિયા કરતાં સૌથી વધારે વરસાદ પડે છે, લગભગ ૫૨૨ ઇંચ સુધી); નૌગાંગ, લક્ષ્મીપુર.

૩. વાયવ્ય પ્રાન્તો.—**મુ૦ શેહેરો.**—બનારસ અથવા **કાશી**, ગંગા નદી ઉપર (યાત્રાનું સ્થળ), **અલાહબાદ** અથવા **પ્રયાગ**, ગંગા અને જમનાના સંગમ ઉપર (યાત્રાનું સ્થળ), કહાનપુર, ગંગા નદી ઉપર, આગ્રા, જમના ઉપર. કનોજ, ફરૂક્ષાબાદ (રણક્ષેત્રો), મથુરા, જમના ઉપર (યાત્રાનું સ્થળ).

---

* બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનના અસલ ત્રણ ઈલાકા હતા—બંગાળા, મુંબઈ અને મદ્રાસ. એ વિભાગો હજી સૂધી લશ્કરી ખાતામાં કાયમ છે. મુંબઈ અને મદ્રાસ ઈલાકા સિવાય બાકીના બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનના ભાગને બંગાળા ઈલાકામાં ગણવામાં આવે છે. "બંગાળા" એ ત્રણ અર્થમાં લેવાય છે–(૧) મુંબઇ અને મદ્રાસ ઈલાકા સિવાયનું બાકીનું બધું બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન; (૨) બંગાળા (શુદ્ધ બંગાળા, બહાર, ઓરિસ્સા, અને છોટા નાગપુર); (૩) એકલું શુદ્ધ બંગાળા.

૪. અયોધ્યા.—મુ૦ શે૦ લખનોર, ગોમતી ઉપર, અયોધ્યા, અને ફૈજાબાદ.

૫. પંજાબ.—મુ૦ શે૦:—**લાહોર**, રાવી નદી ઉપર, સોબ્રાઉન (રણક્ષેત્ર), અમૃતસર (શાલો અને રેશમી લુગડાંનાં કારખાનાં), રાવલપિંડી (લશ્કર રહે છે), ગુજરાત (રણક્ષેત્ર), પેશાવર (લશ્કર રહે છે), મુલતાન, કાંગ્રા (એનું અસલ નામ નગરકોટ, એમાં ઊંચી ચહા થાય છે), સિમ્લા (સારી હવા), અંબાલા (લશ્કર રહે છે), લુધીઆના (શાલનાં કારખાનાં), અલિવાલ, ફિરોજશાહ, મુડકી, અને સ્થાનેશ્વર (એ ચાર રણક્ષેત્રો), દિલ્હી, જમના ઉપર, પાણીપત, કર્નાલ, સરહિંદ એ (રણક્ષેત્રો).

૬. મધ્ય પ્રાંતો.—મુ૦ શે૦:—**નાગપુર**, સંબલપુર (હીરાની ખાણ), જબલપુર (કોલસાની ખાણો), બુહ્રાનપુર, સિતાબાલ્દી (રણક્ષેત્ર).

૭. મુંબઇ ઈલાકો.—એના મુખ્ય ચાર ભાગ કીધા છે:—(૧) **સિંધ**; (૨) **મુંબઈ**; (૩) **મુંબઇનો ઉત્તર વિભાગ**; (૪) **મુંબઇનો દક્ષિણ વિભાગ.**

(૧) **સિંધ.** મુ૦ શે૦:—**કરાંચી** (બંદર), ઠઠ્ઠા, હૈદ્રાબાદ અને મિઆની (રણક્ષેત્રો), ઊમરકોટ, શિકારપુર.

(૨) **મુંબઈ.** એ હિંદુસ્તાનમાં ઘણું નામીચું શેહેર છે. એની સાથે સાષ્ટી બેટ સડકથી ભેળી દીધો છે. એલિફન્ટા, એ મુંબઇ બંદરમાં નાનો બેટ છે.

(૩) **મુંબઇનો ઉત્તર વિભાગ.**—એના ૮ વિભાગ છે:—**કોલાબા**, મુ૦ શે૦ અલીબાગ; **થાણા** અથવા ઉત્તર કોંકણ—મુ૦ શે૦ થાણા, કલ્યાણ, અને વસઇ; **સુરત**—મુ૦ શે૦ સુરત, એમાં અંગ્રેજે ૧૬૧૨માં પહેલી કોઠી ઘાલી; **ભરૂચ**—મુ૦ શે૦ ભરૂચ; **ખેડા**—મુ૦ શે૦ નડીયાદ; **અમદાવાદ**, મુ૦ શે૦ અમદાવાદ, ગોઘા, અને ઘોલેરા (૩); **ખાનદેશ**—મુ૦ શે૦ ધુળીઆ; **નાસિક**—મુ૦ શે૦ નાસિક, યાત્રાનું સ્થળ છે.

(૪) **મુંબઇનો દક્ષિણ વિભાગ.**—એના ૯ વિભાગ છે:—**અહમદનગર**, મુ૦ શે૦ અહમદનગર; **પુના**, મુ૦ શે૦ પુના, ખડકી અને કોરગામ (રણક્ષેત્રો), સિંહઘઢ, અને પુરંધર; **સતારા**, મુ૦ શે૦ સતારા, મહાબલેશ્વર (હવાનું ઠેકાણું); **શોલાપુર** (વેપારનું મથક),

પંઢરપુર (યાત્રાનું સ્થળ); **કલાદગી**, મુ૦ શે૦ બાગલકોટ, અને બીજાપુર; **બેલગામ**, મુ૦ શે૦ બેલગામ; **ધારવાડ**, મુ૦ શે૦ ધારવાડ (૩); **ઉત્તર કેનેરા**, મુ૦ શે૦ કારવાડ, કુમ્ટા, હોનાવાડ; **રત્નાગિરિ** મુ૦ શે૦ રત્નાગિરિ, વિંગોર્લા (બંદર).

એડન (અર્બસ્તાનની દક્ષિણે) મુંબઇને તાબે છે.

૮. મદ્રાસ ઈલાકો.—એના મુખ્ય ૬ ભાગ કીધેલા છે; (૧) **સરકાર્સ** (અગાઉ એને ઉત્તર સરકાર કહેતા). મુ૦ શે૦ ગંજામ, રસલકોંડા, સીકાકોલ (મલમલ) અને રાજમાહેન્દ્રી (ગોદાવરીના મુખ આગળ); (૨) **કૃષ્ણા**—મુ૦ શે૦ મછલીપટ્ટણ (રૂનો વ્યાપાર) અને એલોર (શેતરંજી); (૩) **કર્ણાટકઃ**—મુ૦ શે૦ નેલોર, અને ઓંગોલ (લશ્કર રહે છે); **ઉત્તર આર્કટઃ**—મુ૦ શે૦ આર્કટ, વેલોર, આર્ની (રણક્ષેત્ર); **મદ્રાસ**, એ ઈલાકાનું મુખ્ય શેહેર છે. ચિંગલપટ, પુલિકટ, કડપા (લશ્કર રહે છે); (૫) **દક્ષિણ આર્કટઃ**—મુ૦ શે૦ કડલોર, ફોર્ટસેન્ટ ડેવિડ, પોર્ટોનોવો (રણક્ષેત્ર તથા લ્હોખંડનું કામ), તંજાવર, ટ્રાંકવેબાર, ત્રિચિનોપલી; (૬) **દક્ષિણ કેનેરા**—મુ૦ શે૦ કલિકટ (સાગ, મરી, નાળીએર) કાનાનોર, ટેલીચરી (બંદર), કોચિન, કોઇમ્બટૂર, ઉતાકામંડ (સારી હવા).

૯. બ્રહ્મદેશ.—એ દેશના **આરાકાન** અને **ટિનાસરીમ** પ્રાન્તો અંગ્રેજને ૧૮૨૬ માં મળ્યા, અને **પેગુ** ૧૮૫૨ માં બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે સંયોજી દીધો. બાકીનો ભાગ અંગ્રેજે સને **૧૮૮૬**માં રાજા **થીબોને** હરાવી જીતી લીધો; એમાં માંડલે, અમરપુર, આવા, અને ભામો, એ મુખ્ય શેહેરો છે.

આરાકાન.—મુ૦ શે૦ અકિયાબ (ચોખા), આરાકાન; **પેગુ**—મુ૦ શે૦ રંગૂન, બસીન, પ્રોમ, દોનાબ્યુ, અને ડલહોસી. **ટિનાસરીમ**—મુ૦ શે૦ મોલમીન, માર્ટાબાન, આમ્હર્સ્ટ, ટેવોય, અને મર્ગી.

૧૦. અજમેર—એને વાયવ્ય પ્રાંતોમાં દાખલ કીધું છે. એ ગવર્નર-જેનરલની સત્તા નીચે છે. મુ૦ શે૦ અજમેર.

૧૧. વરાડ પ્રાંત.—નિજામે અંગ્રેજોને એ દેવાને પેટે આપ્યો છે. મુ૦ શે૦ ઊમરાવતી, અકોલા, અસાઇ (રણક્ષેત્ર), ઇલીચપુર, આર્ગામ (રણક્ષેત્ર).

૧૨. કુર્ગ.—એ પ્રાન્ત સને ૧૮૩૪માં અંગ્રેજોએ પોતાના રા-

જ્ય સાથે સંયોજી દીધો. મુ૦ શે૦ મર્કરા.

સિંહલદ્વીપ.—મુ૦ શે૦ કોલમ્બો, કાન્ડી, ગેલી, અને ત્રીંકોમાલી.

સ્ટ્રેઈટસ સેટલમેન્ટસ.—એમાં પુલો પિનાંગ અથવા પ્રિન્સ ઑાવ્ વેલ્સ ટાપુ (મુ૦ શે૦ જ્યોર્જ ટાઉન), પ્રોવિન્સ વેલ્સલે, મલાક્કા, સિંગાપુર અને પેરક એટલા સમાયલા છે.

---

(૨) દેશી રાજ્યો.

બંગાળાના તાબામાં.—સિખિમ, કુચ બહાર, અને **મણીપુર.**

વાયવ્ય પ્રાન્તોમાં.—રામપુર, અને **ઘઢવાલ.**

પંજાબમાં.—કાશ્મીર. મુ૦ શે૦ શ્રીનગર (શાલનાં કારખાનાં), **ભાવલપુર, પતિયાળા** વગેરે.

રજપુતાનામાં.–(૧) **જોધપુર** અથવા **મારવાડ.** મુ૦ શે૦ જોધપુર. (૨) **જેપુર.** મુ૦ શે૦ જેપુર; (૩) **ઊદેપુર** અથવા **મેવાડ.** મુ૦ શે૦ ઉદેપુર, ચિતોડ; (૪) **શિરોહી**માં આબુ પર્વત છે. તે હવાનું ઠેકાણું છે. એ બધા ઉપર અધિકાર ચલાવનાર ગવર્નર–જેનરલનો એજંટ ઘણુંખરૂં એમાં રહે છે (૫) **બીકાનીર** અને **જેસલમીર**; (૬) **ભરતપુર.** મુ૦ શે૦ ભરતપુર.

મધ્ય હિંદ એજન્સિમાં.—પૂર્વે, **રેવા** અને **બુંદેલખંડ**; ઉત્તરે, **ગ્વાલિયર** અથવા **સિન્ધિયાનું રાજ્ય.** મુ૦ શે૦ ગ્વાલિયર, નીમચ, અને ઉજ્જન; દક્ષિણે **ભોપાળ**; અને **હોલ્કર**નું રાજ્ય, મુ૦ શે૦ ઈંદોર.

મધ્ય પ્રાંતોમાં.—**નિજામ**નું રાજ્ય. એ સઘળાં દેશી રાજ્યોમાં મ્હોટું છે. એનાં મુખ્ય શેહેરોઃ—હૈદ્રાબાદ, શીકંદ્રાબાદ, બોલારમ (એ બેમાં નિજામનું લશ્કર રહે છે), ગોવળકોંડા, વરંગુળ, બીદર, ઔરંગાબાદ (ગોદાવરી ઉપર), દોલતાબાદ.

પશ્ચિમમાં—ખેરપુર. સિન્ધની ઉત્તરે, **કચ્છ**; મુ૦ શે૦ ભુજ અને માંડવી (બંદર); **ગુજરાત.** એના પેટામાં **ગાયકવાડ**નું રાજ્ય મુ૦ શે૦ વડોદરા, અને ડીસા; **કાઠીઆવાડ.** મુ૦ શે૦ રાજકોટ, ભાવનગર, પોરબંદર, દ્વારકા (યાત્રાનું સ્થળ); સોમનાથ, જુનાગઢ. (એમાં ગિર્નાર પર્વત છે, તેમાં જૈન દહેરાં છે. **ખંભાયત; પ્હાલણપુર; મહીકાંઠા; રેવાકાંઠા** વગેરે.

મહારાષ્ટ્રમાં.—કોલ્હાપુર, સાવંતવાડી, જંજીરા વગેરે.

મદ્રાસ ઇલાકામાં.—મહેસૂર. મુ૦ શે૦ શ્રીરંગપટ્ટણ, મંગલૂર; **કોચીન**—મુ૦ શે૦ ટ્રિચુર; **ત્રાવણકોર**—મુ૦ શે૦ ત્રિવાન્દ્રમ.

(૩) સ્વતંત્ર રાજ્યો.

નેપાળ—મુ૦ શે૦ ખટમંડુ, લલિતપટ્ટણ, મકવાનપુર (રણક્ષેત્ર. **ભૂતાન**—મુ૦ શે૦ પનાખા અને ટાસીસ્યૂડન.

(૪) પરદેશી રાજ્યો.

ફ્રેન્ચ તાબામાં:—ચંદ્રનગર, હુગ્લી નદી ઉપર; **યેનોન**, ગોદાવરીના મુખ આગળ; **પોન્ડીચરી** અને **કેરીકલ**, કોરોમાંડલ કિનારે, **માહી**, મલબાર કિનારે. **ફિરંગીઓના** તાબામાં:—**ગોઆ**, મલબાર કિનારે; **દમણ**, મુંબઇની ઉત્તરે; **દીવ**, કાઠીઆવાડની દક્ષિણે.

ખેતીની નિપજ.—ઘઉં—વાયવ્ય પ્રાંતો અને પંજાબમાં. **ચોખા**—બંગાળામાં. **બાજરી**—દક્ષિણમાં. **કપાસ**—બંગાળા, આસામ, બ્રહ્મદેશ, નાગપુર અને વરાડમાં. **ગળી**—બંગાળામાં. **અફીણ**—બંગાળા, બહાર અને માળવામાં. **બુંદ**—નીલગિરિ ઉપર. **ચ્હા**—આસામમાં અને હિમાલય ઉપર. **મરી, તજ, ગુંદર, નાળીએર**—મલબાર કાંઠે અને લંકામાં. ઇમારતી લાકડાં, મુખ્ય **સાગ**—મલબારના જંગલમાં.

ખનિજ પદાર્થ.—લોઢાખંડ અને **કોલસા**—બંગાળા અને જબલપુરમાં. **હીરા**—સંબલપુર અને ગોવળકોંડામાં. **મીઠું**—સંભર સરોવરમાંથી નીકળે છે, અને મદ્રાસને કિનારે દરીઆના પાણીનું બનાવે છે. **સિંધવ**—રજપુતાના અને પંજાબમાં.

NOTICE.

The following books can be had from the following gentlemen:—

Mr. Lalitáshanker L. Vyása, Nágarfaliá, Surat.

Mr. Náthábhái Nárottamdás, Pundole's Street, Surat.

Mr. Kursondás Nárondás, Book-seller, Surat:—

An Epitome of Indian History (Specially designed for High School Standard IV., to which is added the "System of Government in India"). Fourth Edition. 0—12—0

An Epitome of Indian History, (ભરતખંડનો ઇતિહાસ-સાર being a translation of the above) with the Geography of the country, for the use of Standards I., II., III., Fourth Edition. 0—10—0

A Brief Sketch of the History of England(designed for Standards V., VI. and VII.). Fifth Edition. 1— 0—0

A Self-Instructor to Pope's Homer's Iliad, lines 1—500. Second Edition. 0—12—0

An Easy Introduction to English Grammar and Parsing. 0— 3—0

Geography of the World (Gujarati). 0— 4—0

Detailed Geography of India(Gujarati) 0— 2—0

Meanings of the Royal School Primer with Translation into Gujarati. 0— 3—0